

११०

१



आमरा

वि.भा.उज्जगरे





श्री. विशाखर भास्कर उजगरे, एम. ए.
हे १९४८ सालापासून समाजकल्याण व्याख्यात
वायकीय अधिकारी म्हणून काम करित आहेत.
त्यांनी व्याख्यातील निरनिराळ्या विभागात मूल
भूत अधिकारी म्हणून काम केले आहे. सोला
पूर, कोल्हापूर, अहमदनगर, य पुणे येथील
रिमांड होममध्ये प्रोव्हिडन ऑफिस व अभिधक
म्हणून काम केल्यावर अहमदाबाद येथे शिक्षा
प्रतिबंधक कायदा लागू करताना संस्था-स्थाप-
नाची प्रारंभिक जबाबदारी त्यांनी पार पाडली
आहे. त्यानंतर चेन्नई येथील वेगसहोममध्ये
त्यांनी व्हेप्रमी व टी. वी. विभाग प्रमुख म्हणून
काम केले. त्यानंतर, संचालक समाजकल्याण
पुणे यांचे ऑफिसात इन्स्पेक्टर व नंतर नाशिक
येथे मुख्य परीक्षीक्षा अधिकारी म्हणून काम
केले. यानंतर महाराष्ट्र पब्लिक सर्व्हिस कमि-
शनने त्यांची पुणे येथील रिसेट्टिंग सेंटर फॉर
वेगस या संस्थेचे अधिक्षक म्हणून नियुक्त केली.
आता श्री. उजगरे हे येरवडा औद्योगिक दाला
या मोठ्या महत्त्वपूर्ण संस्थेचे अधिक्षक आहेत.

श्री. उजगरे यांनी 'समाजसेवा' या
व्याख्याच्या मुख्यपत्रातून, इतर वर्तमान पत्रे व
मराठी मासिकातून इतकेच नव्हे तर भागीय
स्तरावरील समाजकल्याणाच्या मुख्यपत्रातून
माहिती देणारे, लघुकथा, कविता व प्रबंधात्मक
अने विविध प्रकारचे लिखाण केले आहे.

पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध होणारे हे त्यांचे
पहिलेच लिखाण आहे. या पुस्तकात श्री.
उजगरे यांनी भिकाऱ्यांच्या प्रभावहल माहिती
व ज्ञान मनोगंजक शेतीने सादर केली आहे.

आ स रा

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृती मंडळ संघालय सी ज्ञाण्य मुंबई-४०० ०३२.	
खजिद नंबर १०० १००	वर्गीकरण नंबर

लेखक :
विद्याधर भास्कर उजगरे



महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ,
मुंबई.

प्रकाशक : प्रोफ. ए. ए. (एम. ए.) (एम. ए.) (एम. ए.)

प्रकाशक :

महाराष्ट्र,

महाराष्ट्र राज्य सरकार-महाराष्ट्र सरकार,

महाराष्ट्र, मुंबई ४०००३०

() प्रकाशक

मुद्रक :

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र,

महाराष्ट्र सरकार-महाराष्ट्र सरकार,

महाराष्ट्र, मुंबई,

मुंबई ४०००३०

किंमत : रुपये ११-००

- निवेदन -

संशोधन नंबर

आधुनिक शास्त्रे, ज्ञानविज्ञाने, तंत्र आणि अभियांत्रिकी इत्यादी क्षेत्रात त्याचप्रमाणे भारतीय प्राचीन संस्कृति, इतिहास कला इत्यादि विषयांत मराठी भाषेला व्यापकतेने स्तरावर ज्ञान करण्याचे सामर्थ्य यावे हा मुख्य उद्देश लक्षात घेऊन साहित्य-संस्कृति मंडळाने बाह्यमय निर्मितीचा विविध कार्यक्रम हाती घेतला आहे. मराठी विश्वकोश, मराठी भाषेचा महाकोश, वाङ्मयकोश, विज्ञानमाला, भाषांतरमाला, आंतरभारती-विश्व-भारती, महाराष्ट्रेतिहास इत्यादि योजना या कार्यक्रमात अंतर्भूत केल्या आहेत.

२. मराठी भाषेला विद्यापीठीय भाषेचे प्रगल्भ स्वरूप व दर्जा येण्याकरिता मराठीत विज्ञान, तत्त्वज्ञान, सामाजिक शास्त्रे आणि तंत्रविज्ञान या विषयांवरील संशोधनात्मक व अद्यावत् माहितीने युक्त अशा ग्रंथांची रचना मोठ्या प्रमाणावर होण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या प्रसाराने मराठी भाषेचा विकास होईल ही गोष्ट तर निर्विवादच आहे. पण मराठी भाषेचा विकास होण्यास आणखीही एक साधन आहे आणि ते साधन म्हणजे मराठी भाषेत निर्माण होणारे उत्कृष्ट वाङ्मय हे होय. जीवनाच्या भाषेतच ज्ञान व संस्कृति यांचे अधिष्ठान तयार व्हावे लागते. जोपर्यंत माणसे परकीय भाषेच्याच आश्रयाने शिक्षण घेतात, कामे करतात व विचार व्यक्त करतात तोपर्यंत शिक्षण सकेस घनत नाही, संशोधनाला परावलंबित्व रहाते व विचाराला अस्सलपणा येत नाही. एवढेच नव्हे तर वेगाने वाढणाऱ्या ज्ञानविज्ञानापासून सर्वसामान्य माणसे वंचित राहतात.

३. वरील विषयांवर केवळ परिभाषाकोश अथवा पाठ्यपुस्तके प्रकाशित करून विद्यापीठीय स्तरावर अशा प्रकारचे स्वरूप व दर्जा मराठी भाषेला प्राप्त होणार नाही. सर्वसामान्य सुशिक्षितांपासून तो प्रभावित पंडितांपर्यंत मान्य होतील अशा ग्रंथांची रचना व्हावयास पाहिजे. मराठी भाषेत किंवा अन्य भारतीय भाषांमध्ये विज्ञान, सामाजिक शास्त्रे व तंत्रविज्ञान त्या विषयांचे प्रतिपादन करावयास उपयुक्त अशा परिभाषासूची किंवा परिभाषा कोश तयार होत आहेत. पश्चिमी भाषांना अशा प्रकारच्या कोशाची गरज नसते, याचे कारण उघड आहे. पश्चिमी भाषांत ज्या विद्यांचा संग्रह केलेला असतो, त्या विद्यांची परिभाषा सतत वापराने रुढ झालेली असते. त्या शब्दांचे अर्थ त्यांच्या उच्चारान्वये व वाचनाबरोबर वाचकांच्या लक्षात येतात. निदान त्या त्या विषयांतील जिज्ञासूंना तरी ते माहीत असतात. अशी स्थिती मराठी किंवा अन्य भारतीय भाषांची नाही. परिभाषा किंवा शब्द यांचा प्रतिपादनाच्या ओघात समर्पकपणे वारंवार प्रतिष्ठित

(चार)

लेखांत व ग्रंथांत उपयोग केल्याने अर्थ व्यक्त करण्याची त्यात शक्ती येते, अशा तऱ्हेने उपयोगात न आलेले शब्द केवळ कोशात पडून राहिल्याने अर्थशून्य राहतात, म्हणून मराठीला आधुनिक ज्ञानविज्ञानाची भाषा बनविण्याकरिता शासन विद्यापीठे, प्रकाशन-संस्था व त्या विषयांचे कुशल लेखक यांनी मराठीत ग्रंथरचना करणे आवश्यक आहे.

४. बरील उद्देश घ्यानात ठेवून मंडळाने जो बहुविध वाङ्मयीन कार्यक्रम आखला आहे त्यात इतर वाङ्मयीन योजनांबरोबरच विविध सामाजिक विद्यांच्या क्षेत्रां येणाऱ्या विषयांवर मौलिक व शास्त्रीय ग्रंथरचना करण्याचा कार्यक्रम अंतर्भूत असून तो कार्यवाहीत आणण्यासाठी मंडळाने सामाजिक विद्या समिती नेमली आहे. मंडळाने आजवर भाषा, भाषाशास्त्र व साहित्य, तत्त्वज्ञान व मानवी इतिहास आणि सामाजिकशास्त्रे या सामाजिक विद्यांच्या क्षेत्रां येणाऱ्या विषयांवर मौलिक ग्रंथरचना केली आहे. 'सामाजिक करार', 'धर्मरहस्य', 'आर्थिक सिद्धान्त व अर्थविकसित प्रदेश', महात्मा फुले 'समग्र वाङ्मय', 'स्वातंत्र्याविषयी', 'विसावे शतक आणि समाजवाद' इत्यादी मौलिक ग्रंथ या माळेत मंडळाने प्रकाशित केले आहेत.

५. मंडळाच्या सामाजिक विद्यामाळेत श्री. वि. भा. उजगरे लिखित "आसरा" हे पुस्तक प्रकाशित करण्यास मंडळास आनंद होत आहे. भिकाऱ्यांचे प्रश्न, त्यांचे स्वरूप भिक्षाप्रतिबंधक चळवळीचा उगम, विकास व त्या संदर्भात झालेले कायदे, महाराष्ट्रात हे कार्य कसे चालले, त्यानिमित्त स्थापन झालेल्या संस्था व त्यांत काम करणारे कार्यकर्ते व त्यांच्या कामाचे स्वरूप इत्यादी विषयांची अद्यावत माहिती या पुस्तकात लेखकाने दिली आहे. त्याद्वारे हे पुस्तक मौलिक आहे. नागरिकांना व सर्वसाधारण वाचकांना व तसेच या क्षेत्रात कार्यकरणाऱ्या कार्यकर्त्यांना हे पुस्तक उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरेल.

वाई :

चेन्न ११, वाके १८९८

शुक्रवार दिनांक ३१ मार्च, १९७६.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी,

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ,

मुंबई.

आसरा

लेखक :
विद्याधर भास्कर उजगरे



अर्पण

सुमृद्धीच्या मार्गावर जाणाऱ्या जीवनाच्या
प्रत्येक दाखनात प्रकाशस्रोत टाकून नवीन मार्ग
दाखविणाऱ्या आशेस

—विद्याधर



मुख्यमंत्री



संघीय

महाराष्ट्र

सचिवालय, मुंबई ३२

दिनांक १८-१०-१९६८

स्वातंत्र्यापूर्वी काळातील शासनाधिकार्य करणारा व लक्षवेधीची आजची करणारा यात फारफार फरक आहे. पृथ्वी कायदा व मान्यतेचा राखण ठेवून शासनाचे प्रमुख कर्तव्य मानले जाई, ते करून आताही करत आहेत, तथापि शासनाची यापेक्षाही काही अधिक जबाबदारी आहे, व ती म्हणजे समाजाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याची ही जबाबदारी आज प्रत्येक शासनाची आहे. आज आपण कल्याणकारांच्याकडे वाटचाल करीत आहोत. समाज कल्याणाच्या विविध योजनांवर आपण आत्मनिष्ठता आणत. कृषि उत्पादन, औद्योगिकीकरण, विजुलीकरण, पाणीपध्दत, धरबांधणी, आरोग्य, शिक्षण इत्यादी नियमितपणे होत आहेत या योजना समाजकल्याणाच्या आगम हेतूनेच कार्यरत केले जात आहेत.

समाजकल्याणाच्या कार्यक्षेत्रात भिकाऱ्यांच्या प्रश्नास महत्त्वाने स्थान आहे. भिकाऱ्यांना वाढ होणे ही एक सामाजिक विज्ञानी आहे. समाजप्रवृत्तीने ते निरुत्तर असत आहेत. भिकाऱ्यांना प्रश्न जसा मरणाचा आहे तशी त्यांनी व्याप्तीही मोठी आहे. हा प्रश्न एका राज्याचा नाही, तो सर्व देशाचा. किंबहुना जागतिक स्वरूपाचा आहे असे म्हणू शकतो तरी नसत. भिकाऱ्यांचा प्रश्न हा प्रामुख्याने सामाजिक प्रश्न असून तरी त्याला आर्थिक व धार्मिक बाजूही आहेत. तो जसा निरुत्तर स्वरूपाचा आहे तसा तो सुतागुंतीचाही आहे. राजांनी व समाजसेवकांनी या प्रश्नाची फेबळ चर्चा करून भरणावर नाही. त्यांनी या प्रश्नाच्या सामाजिक परिणामाची समाजाच्या सर्व घटकाना जाणीव करून दिली पाहिजे.

भिकाऱ्यांच्या प्रश्नासंदर्भी सगळी मागेत फार मोठे वाढमय उपलब्ध आहे. अशा परिस्थितीत अनुभव व शास्त्रीय पार्श्वभूमी यावर आधारलेले “आसरा” हे पुस्तक

(दहा)

लिहून श्री. वि. भा. उजगरे यांनी समाजाची चांगली सेवा केली आहे. श्री. उजगरे हे पुणे येथील भिक्षकरी स्वीकार केंद्राचे अधीक्षक आहेत. त्यांनी भिकार्यांच्या प्रश्नांची प्रस्तुत पुस्तकात सांगोपांग चर्चा केली आहे. ती सर्वसामान्य वाचकास व या विषयाचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांस उपयुक्त व उद्बोधक वाटेल असा मला विश्वास वाटतो. मराठी वाचक या उपक्रमाचे स्वागत करतील अशी मला आशा आहे. श्री. उजगरे यांच्या लेखन कार्यास मी सुशय नितितो व त्यांच्या पुस्तकांच्या प्रकाशनास आपला शुभेच्छा पाठवितो.

— वसंतराव नाईक

Minister For Social Welfare
Maharashtra State

नागपूर, दिनांक २०-१२-१९९८.

—: प्रस्तावना :-

स्वतंत्र भारतात समाजकल्याण क्षेत्रात ज्या अनेक सामाजिक समस्यांच्या बाबतीत जागृती होऊ लागली आहे, अशा समस्यांत माणूस बळाचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. देशाची वास्तवीक लोकसंख्या हा जसा माणूस बळाच्या प्रश्नाचा एक भाग आहे, त्याचप्रमाणे याचा जाणारे माणूसबळ हा नितकाच महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हे याचा जाणारे माणूसबळ अनेक रूपात दिसून येते. गुन्हेगारी गुन्हेगार, घेव्या, उन्मादी मंदे, भिकारी इत्यादी रूपात त्या याचा जाणाऱ्या मानवी शक्तीचा ताण राष्ट्रीय साधन संपत्तीवर दोन तऱ्हेने पडत येतो. गुन्हेगार माणसाला नुकतात ठेवल्यामुळे त्यावर होणारा खर्च आणि तो गुन्हेगार समाजात उत्पादक श्रम करीत नसल्यामुळे समाजाचे होणारे नुकसान. भिकार्याच्यावर त्यांना संस्थेत ठेवल्यामुळे होणारा खर्च आणि भिकारी रस्त्यावर भीक मागत असताना दानधर्मातून त्याच्यावर याचा जाणारा पैसा, या विषयामध्ये पुष्कळ गशोधन धावते आहे, पण या क्षेत्रातील तज्ञांचा निष्कर्ष असा आहे की भिकार्यांना किंवा गुन्हेगारांना संस्थेत ठेऊन जर शासन त्यांचेवर १०० रुपये मार्ग करीत असेल तर त्यांना संस्थेत न ठेवल्यामुळे शासनाचे व समाजाचे दर माणसामार्फत गाढे तीनशे रुपये खर्च होतात. नेहमी या माणसांना संस्थेत ठेवणे महागड्याचे आहे असे म्हणता येणार नाही. गुन्हाच्या प्रविधेघनासाठी होणारा खर्च किंवा मुंबईतील दानशूर माणसे दूरदर्शी जो खर्च करून तो अंदाजे पचास लक्ष रुपये असतो, असा संशोधकांचा दावा आहे. म्हणून भिक्षा प्रविधेघनाचा कार्यक्रम आरंभित जास्त वाढीव लावावा असे महाराष्ट्र शासनाला वाटते.

तथापी हा कार्यक्रम यशस्वी होण्याच्या दृष्टिने त्याची थोडीशी पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे असे वाटते. त्यात एक सूचना म्हणजे अशा तऱ्हेच्या उपचारक संस्था ग्रामीण भागात न्याय्यात आणि स्वीकार केले शहरामध्ये ठेवावीत असे वाटते. माणूस भीक मागायला का प्रवृत्त होतो याचा सामाजिक आणि मानसशास्त्रीय अर्थ समजाऊन घेतला म्हणजे असे स्पष्ट दिसते की, आपला स्वाभिमान सोडून माणसे रस्त्यावर भीक मागू लागतात ती मुखामुखी व्यास नव्हे. परिस्थितीच्या आसूडाखाली मार खाऊन यापैकी

(भारा)

बहुतेक माणसे भिकारी बनतात, यापैरी कितीक माणसे पुत्रोत्पत्ती आहेत, शरीराने व मनाने अपंग झालेली आहेत, त्या अपंग माणसाना ज्या काळी राजकारण व नेतृत्वा काळाने स्वयंपूर्ण प्राप्तिपत्तयेने आधार मिळत असे, या सेरीज येवस्थाने, भविष्याकडे, अस्तित्वे इत्यादी समाजिक व सभ्यताची या अपंगांना उपयोग होत असे, बदलत्या काळमानानुसार या सभ्या मोडकळीला येऊ, त्यासह आणि नव्या सभ्या तर सभ्या राहिल्या नाहीत, उद्दणून कल्याणकारी शासनव्यवस्थेत या अनाथ अपंग माणसाना आसरा मिळाल्या पाहिजे तरच कल्याणकारी भोवणाच्या दिशेने वाटचाल करता येईल.

गुन्हेवार, भिकारी आणि जेव्हा समाजाकडे ही समाजिक विचटतांचे जाणिव्दार म्हणून पाहिलो, किंवा भयंकर प्रकारे त्यांना सामाजिक प्रयोगाने प्रतीक मानता येईल, म्हणून या समाजाच्या उपेक्षित भागाकडे समजून व दया पाहून पैसे दिले जाऊन व फार मोठे वाढणारे उपकार असे, समाजकल्याण क्षेत्रात सध्या यशस्वी प्रत्येक अधिकाऱ्याला यापेक्षा समाजकल्याण क्षेत्रात, जलदयन संशोधन असे, अशा शिक्षणशास्त्रात्मकशा याद्वारे समाजात मोठा मोठा समाज उत्थित व वाढत आहे या क्षेत्रात व निमित्तकरून या विषयाने यापुढी भांडे खोली जा, उच्चशिक्षण सोपा यांना वेष्टमोड पर घालेली आहे, या पत्रांवरून वाटचा करून श्री. राजाराम उज्जवरे यांना "नाममा" हे जे भिक्षाच्या-या प्रश्नावर पुस्तक लिहिले त्यापेक्षा ही नाममांनास पात्र आहेत, ही पुस्तकाला यांनी मिळाले प्रत्येक कारणांचे माध्यम पाहून करून या शिवाय भिकारी पकडल्यापासून त्यांच्या पत्नीसमाधान घेऊन प्रतिया तपशीलाने माहितली आहे, या सेरीज प्रमाणाने तर आणि वर्तमानाचे योगी तेव्हा-तात उपयोक्त्यांनी ह्या आदि त्याचप्रमाणे सध्याचा सुधीर आचार्यकरी आकर्षण त्यांना या पुस्तकात दिली आहे, श्री. उज्जवरे हे या क्षेत्रात "नाममा" म्हणून काम करीत असल्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रामाण्य आहे, त्यांना गावा सोयी, उदाहरणे जिवंत आणि पटणारी आहेत, श्री. उज्जवरे यांचा हातून समाजकल्याण क्षेत्रात अशीच वाढमय सेवा पडो ही शुभेच्छा.

वा. म. भारद्वाज

मंत्री.

समाज कल्याण, महाराष्ट्र राज्य.

4

મમાજ્ઞકપાણ તાત્પર્ય મધ્યાન્હે મચ્છાત્ક શ્રી. ડી. જી. ખાખે I. A. S. ચાનારી જે પ્રોસ્વાહન દિને ત્યાનહલ ત્યાચાદી મી વૃણાં અરે.

[illegible]

या पुस्तकाच्या टंकप्रतिकाची प्रती काढणान्या कामी तुमचा पारोक्षिक कर्तव्य मानावे
 सहाय्य दिले, तसेच पुस्तकाचा " आभार " हे आभार्य मुल्य असे नाव मना ठेवण्याबद्दल
 माझ्या पत्नी गौ. आशा राजवरे यांचे आभार मानणे जरूर आहे.

तसेच या शाळातून काढून काढण्यात येणारी पुस्तके मित्रांनी या कापीत प्रोत्साहन दिले याबद्दल त्या सर्वांचे मी आभार मानतो.

पुनः साःया "आमरा" या नांवातून निरुपयाय आदराःया आर्किक जन्म आहे ही कल्पना ध्वनित होत. निरुपयायचे वृद्ध, आमरा मनोविज्ञान व आचारिक व्यावहारिक अर्थाने मोठे, प्रभाव आद, माणूस म्हणून या साःया सध्याजाने आमरा देण जन्म आहे, मनोविज्ञानात व आचार्याना औद्योगिकामागरी योग्य शिक्षणा आमरा त्या असतो, त्यांना तोमज्जिना यावा या श समाजाने योग्य कला देवनी पाहिजे, योग्य भौक मागण्यात येत अने काय नाही, किंवा भाऊ मागणे हा आमरा जोवर आद अने ज्यांना वाटते त्यांना काही देणे आश्रय देऊन किंवा समाजात देऊन मुद्रा शिवायने वा इतर संस्कार करून त्यांच्या मनामधील हा दोष काढून टाकण्याचा समाजाने प्रयत्न करावा, त्याचप्रमाणे दान देणाऱ्यानी आपःया दानाचा ओप व्यक्ती ऐवजी सम्यक्ते वृद्धाया या विचाराना या पुस्तकात चालना दिली आहे.

महाराष्ट्र राख्यान भिकाऱ्यामाठी काय केले जातं ही माहिती तर या पुस्तकान दिल्ली आहेच पण त्याच्या जोडीत समाजाची याबाबतीत काय जबाबदारी आहे याचीही कल्पना देण्याचा प्रयत्न केल्या आहे. याच कारणामुळे हे पुस्तक समाजकल्याण ग्राह्यांना काम करणाऱ्यांनाच नव्हे तर आम जनतेस उपयोगी पडेल अशी आशा आहे.

हे पुस्तक छापण्याचा निर्णय, महाराष्ट्र राज्य माहितीय सांस्कृतिक मंडळाने घेतल्या-
मुळेच हे पुस्तक जाणून तयार झाले आहे. याचद्वल मी मंडळाचा अत्यंत आभारी आहे,
तसेच पुस्तकाचे हस्तलिखित तयारवणाऱ्या (अवधूत) काम एका विद्वान मित्राने केले.
त्यांचेही मी आभार मानतो.

(पंचरा)

रत्ना प्रिंटींगचे मालक श्री, राधोबा म्होत्रे यांनी छत्रपतींचे काम कार नेमाने व मुबकामने वेळे याबद्दल त्याचाही मी आभारी आहे.

या पुस्तकाच्या अखेर परिशिष्टामध्ये दिलेली आकडेवारी व माहिती ही जुनी आहे त्यामध्ये मला सत्यापयनेची आकडेवारी घाडता आली नाही, तसेच नवीन बदल झालेली माहितीही उपलब्ध करून देता आली नाही, याबद्दल वाचक मला क्षमा करतील अशी आशा आहे, कारण मूल प्रभाव त्यामुळे फरक होत नाही.

समाजाचे प्रयत्न व परमेश्वराच्या सहाय्याने भारताची उ भिकाऱ्यांचे निर्मूलन व्हावे हीच भाग्य निर्यत्यापासून प्रार्थना आहे.

— वि. भा. उजगरे

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला

अ. नं.	विषय	पान नं.
१.	विषय प्रवेश	१
२.	भिक्षा प्रतिबंधक कायदा	१०
३.	भिकाऱ्याची घरपकड	२१
४.	त्यांच्या जवळ काय असते ?	२८
५.	वैयकीय परीक्षा	३३
६.	त्यांची प्राथमिक माहिती	३५
७.	समाज	४०
८.	बुद्धी व मन	४२
९.	व्यक्तिकार्ये म्हणजे काय ?	४९
१०.	न्यायालय या भिकारी	५७
११.	प्रमाणित मर्यादा	६०
१२.	प्रमाणित संस्थेतील व्यक्तिकार्ये व पुनर्वसन	६४
१३.	प्रमाणित संस्थेतील नैमित्तिक कार्ये	७४
१४.	प्रमाणित मर्यादा व उपयोग	८६

विभाग दुसरा

१.	भिकारी भोक्ता का मागतात ?	९५
२.	भिकारी स्त्रिया व मुले	१०१
३.	तृतीयपंथी भिकारी (हिजोडे)	१०५
४.	कुरोरी भिकारी	१११
५.	प्रजासन तंत्र व मंत्र	११७
६.	आकड्याचे मनोगत	१२७
७.	प्रतिबंधात्मक उपाय	१३३
८.	परिक्षिष्टे	१४५
९.	आहारभूत ग्रंथ	१६८

प्रकरण पहिले

विषय-प्रवेश

एका नाकाने । कण्यां दुसरे नाक व दुसऱ्या नाकामुळे । कण्यां निगंने नाक हे या नाक युगाचे नेहमीच दिगण्यां दुसरे आहे. उक्तेच नसेल तर ने या युगाचे प्रतीक आहे; असे म्हणाले जाईल. समाजाचा प्रत्येक घटक हा माणूस आहे व तो म्हणतः 'मी हास्याद्वयमान असतो' या वाक्यावर असण्याचे त्याच्या हास्याद्वयमुळे इतर माणसे आपल्या हास्याची वृत्तान्त असल्या, समाजाचे या घटनेने हास्याद्वयमुळे कण्यां घटकांनी त्यास हास्याद्वय एक मोठे येत आहे, पण हे हास्याद्वय मोठे व विविध येत आहे की एक घटकाचा दुसऱ्या घटकावर होणारा पांशपाश, मी, दिशा व येणारा हृष्टांनी आकाशनीय नसतो, या कण्यामुळे व हास्याद्वय मोठ्या विच्छेद घटना जीवनाने घटकांनी या कथा व कथांच्या नेहमीच समाजाचा जीवने हे असेच आहे, असे मला नेहमीच वाटते, आता या मगनलाळवीच गोष्ट पहा ना—

मी आपल्या आकियात नसणे होतो, एक आभ्यास माणूस दयावानाच्या आभाषास, मला भेटला याचे म्हणून विने ही करील होता, मला त्याचे हे मलापण किंवा अनेक व भीत त्याच्या आपली पण भेटे, नमस्कार केलातार समोरच्या मूर्तीने दयावाना मलापण त्याचोच तो असल्याने असण, मला एकदा आपणते हा हा नेहमीच भेटावयास येणाऱ्या माझ्या निहायपणे नाही, निहायपण हा मलापण भेटाव अर्थात्क म्हणून काम करताना विमूत येई की भेटावयास येणाऱ्या सर्वमात्रापण निहाय माझ्या समोरच्या मूर्तीने विमूत आपणहू केला दावात वसत नसे, पण हा आपल्या माणूस आपणहू न करतानाच मला असल्या व म्हणून या मूर्त्याविषयी अनेक माहिती मिळतानी असे मला वाटते,

पोल्या पोल्या आत्म्या पोल्यातून एक चिरपटच निर्माण झाला, मी त्याच्या ओंकारा लाबते व त्याने हट्ट हट्ट आपली जातनागा मारत समोर उभी केले. मला अपेक्षेप्रमाणे तो एके कळी गर्भश्रीमंत व्यापारी होता, तो हस्तिनाचा व हत्तीचा व्यापारी होता, त्याचे कुटुंब मोठ्या महा विद्या संघात सरकरचे या भेदातडे केंद्राटदार होते, तो लोकही मेल जगलाचा मालक होता, उक्तेच नसेल तर 'मगनलाळचा पाठा' म्हणून एक

मेडेगाव त्याच्या मातकीचे होते. स्वताच्या जंगलाना हत्ती पकडणे, हत्तीची विक्री मजणे-महासज्जाना करणे किंवा त्यांची हांडे व दात यांचा व्यापार भारतात व बाहेर करणे हा त्या कुटुंबाचा पिढिजाद धंदा होता.

एक मोठ्या डोंबळ केवडी गावस त्याने भागीदार बनून घाराभाई एका खेच मोठे कंठाट मिळविले. काही वैयक्तिक आपत्तीमुळे या कंठाटामध्ये त्याचा नुकसान होत. ते नुकसान पडते मोठे होते की त्यात मगन या खेच आरंभी सगरी मातमना विरून टाकी त्यामदी, त्याला सगळ्या नुकसान जाई होते व त्यातच जंगलानी मजोज मकली नालीची शार्दी होती. पण व्यापारीच होण त्याने हिमकांड धंदा चाट केला. मोटारगायकनी वरून तो ये जा करता असे. एका अगड वेळा त्याला मोटारगायक डरगा गावसून समरी व त्याच्या दोन्ही टोक्यांना मार बसला. डारगायकनी डर जंगला काढातमने धव्या शाल्या. पण टोक्याच्या जंगला चव्या व चार नालीत, लहू लहू त्याची लगी पूर्णपणे होती. त्याचन म्हालांनी जाडे वागली व वासोपण आजोपणाना वागली. चरपे पीड येतील त्याने जीवन पार चढाऊन गेले. गावासिवायच एके आराधना टोक्यागा मगन या एका गरिब आपल्या गावा, कोपलीची मजरा व्याख्या त्याचा हात पडले होतेना. पण छत्रजन चवत्या, त्याच्या म्हाला जाडे व चवत्या, नावा म्हाली त्याचा म्हाला दूर केले. मगन पड म्हाला होता, 'महादेव, माझे म्हालागावगे जाणा व जगात कल जाणे ते चारुड म्हालाच जेणे. मगन जंगल कराड अने कोमोच नाली, मी आपला येव आनेडने राहिला. जगा ना करा येडे ते मारे कल कमान, मग विडी ते एकच व्यसन जाडे, आपण मग विडी गावी हीच माझी आपल्याच किती आणे.' मी ही जगने मगन कमान तो आनेडने निघून गेला. हत्तीच्या जंगलाचा हा माकू लपटा गरिब जाण होता ही त्याच म्हालांची विडीचा तडक भाग्यिया येत नव्हती, जीवन धंदाची चाके कडी किमतीचे समजते नाहीं, हा त्याचा विरोध कला आला नाही व येवडी दिमाग्याना ऊंच निगमवर्तण हा वर्षीचा कडा कोमडून मोठ दरंत पडला होता. आता तर तो विरवडूनही गेला होता, माझ्या डोक्यातली विचारांची चाके फिरू लागली.

भारतात भिकारी उदंड आहेत. शहरातच नव्हे तर शेड्यातही आहेत. भारतात भिकारी कोठे नाहीत ? या प्रश्नाचा उत्तर देणे अवघड होईल अने वाटते. भीक मागणे ही एक प्रवृत्तीच आहे. सारेच गरिब भीक मागत नाहीत. दरिद्र्यामुळे काही लोक नाईत्यान म्हणून भीक मागताना, पण पुष्कळ भीक न मागता जगाण देवकी दरिद्री लोक आहेत. काही लोकांच्यावर लहानपणासमूनच भीक मागण्याचा भक्ता आल्या असतो.

[illegible][illegible]

परिवार असतो, आणि पुरुषच नव्हे तर स्त्रीही नोकरी करण्यास सक्षम झाली आहे. शहरात राहणे बाहेरचे शरभरून लोक येत आहेत. त्यात नोकरी-या उद्देशाने येण त्यांना सारखा स्वरूप मिळी आहे. औपधोप-सरासाठी येणारे आहेत. सन्मान-युक्ता कामासाठी माणसे शहरात येत आहेत. नवरा-बायको कामाच्या ज्ञान असलेल्या तर त्यांच्या मलाकडे लक्ष देण्यास कोणी तयार नाही. त्यामुळे अशा मुलांचे आर्थिक अनेक निष्फट प्रश्न निर्माण होताना. त्यांच्या कामाच्यामुळे शहरात माणसे काढून भरल्यासारखी रहातात. एकाच गोष्टीत दोन कुटुंबेमुळे रहातात. शोषकांची समस्या वाढली आहे. शिकलेले नव्यांचे भाग शहरात टिकठिकण्याची निर्माण झाली आहेत. स्वच्छता, आरोग्य, नैतिक पातळी या सर्वच गोष्टींना सार मोठा धोका निर्माण झाला आहे. पार्श्वमाध्यम समुदायांचे अडकडमोल घटककारे विचस्पत व कथा, पैसांच्या उपाधवर्ती करण्याचे शिष्ट मार्ग, गुंड, अपराध व आजार यांचे कुटुंबातील गोंदने त्यात नवीन गोष्टी शहरात निर्माण झाल्या आहेत. या शिकलेल्यामुळे नोकरी शोषकांच्या शहराकडे राव त्यासाठी आहे व त्यातूनच सार मोठीय प्रश्न निर्माण होत आहेत. ही एक सारकुनिक क्रांतीच देशात घडून येत आहे.

या क्रांतींना त्यात खेळायलायलाची परावर नावही आहे. या क्रांतीतून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक जीवनातील अडचणी निर्माण करण्याचे प्रयत्न करून अपांगे वृद्धा आहेत, काय आपल्या देश स्वरूप मोठा आहे ते आपल्या जगत या शिष्टकाळात समाजाचा विचार करून त्यातून सुधारण्याचा किंवा साधारण्याचा प्रयत्न करणारे कार्यकर्ते पाहणे आहे व ते शोषकार कार्यकर्ते आहेत त्यांचे स्थान हे काम करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे नाही. या कार्यकर्त्यांचे ने आपले समाजकारण निवेदन येवते कर शकत नाहीत. भिकारी, बेकारी, भटकण, मुलांतील गुन्हेगारा, नैतिक अपराधन, नवीन अपराधी अर्भक, कुटुंबातील पादाकृत, घटकशेड, आत्महत्या, कुमारांसून मातृत्व, प्रौढातील गुन्हेगारी व त्यानुसार अशा एक ना हजार अडचणी समाजाच्या समोर आकाराविकाळ रूप धारण करून येता आहेत. या अपराधनाला आळा कसा घालायचा हाच यत्न प्रश्न समाज संरक्षणा, समाजशास्त्रज्ञांच्या व राज्यकर्त्यांच्या पुढे आहे. यातून सुधारणांचा मार्ग हाच विनंती लोकर माणसांना हीच सर्व विनंतीलाही द्यायची आहे.

शिक्षकांच्या प्रभापुर्तेच पाहिले तर अनेक दिवस येत की हा प्रश्न अनिश्चर मोठा आहे. तो केवळ मुंबई व पुणे यागरीत्या शहरांचा किंवा महाराष्ट्रापुरता नाही. हा प्रश्न संपूर्ण देशाला भेडसावणारा आहे. मुंबई व पुणे येथे जे भिकारी पकडले जाणत त्यात भारतातील सर्व राज्यातील लोक असतात. हाच नव्हे तर महाराष्ट्रात भिकार्या-

१) तत्कालीन सार्वजनिक भिकाऱ्यांचे प्रमाण अत्यंत असह्यतेने घटत गेले होते या भिकाऱ्यांकरून आटवून आले आहे. भारतातील इतर सर्व देशांमध्ये भिकाऱ्यांची वर्दळ आहेच

भिकाऱ्यांच्या संख्येचा अंदाज घेण्याचे काम पट्टाक्षीर प्रयत्न करण्यात आले आहे. अंदाज असा आहे, वृद्ध मंडळामध्ये ४० ते ५० हजार भिकाऱी असतील. मुण्णामध्ये ३ ते ४ हजार भिकाऱी असतील असा अंदाज आहे. भिकाऱ्यांच्या या अकट संख्येचे पाह्याच प्माण येते की या देशात आरोग्य भिकाऱी समाजदलमुद्धा महासंघ सार्वजनिक भिकाऱ्यांचा अत्यंत आहे. सध्या महाराष्ट्रामध्ये आरोग्य व स्वातंत्र्य सध्या म्हणून सुमारे ४ हजार भिकाऱ्यांचा समाज आहे.

निताप्रतिक्रमक कायद्याप्रमाणे भिकाऱ्यांचा तपास घेऊन, त्यांच्या योग्यतेची प्रक्रिया करून त्यांचे पुनर्वसन करणे या योजना आरम्भात आहे. सध्या नाशिक, पुणे, भोवळा माला, जगा, जगा, जगा, जगा, जगा आहे. महाराष्ट्रातील जेवढे भिकाऱी पत्तया सध्या सापडते असाही अंदाज आहे. त्या सध्या भिकाऱी महाराष्ट्राकडून येत आहेत. महाराष्ट्रीय भिकाऱ्यांना महाराष्ट्रात पाठविले जाते, या प्रकारात 'रेमिप्रोफ्ट' अदला-बदल म्हणून संबोधला येतो. आतापर्यंत महाराष्ट्राने इतर प्रांतात पाठविलेल्या सध्या भिकाऱ्यांची संख्या ४०० ते ५०० पेक्षा अधिक नाही.

आरोग्यीय इतर सध्या, त्या सध्याही येथे सापडेल्या भिकाऱ्यांकरिता काही अनुदान पाठवाय तयार नाहीत. इतर देशांमध्ये तर सध्या चाटू असलेल्या भिक्षुक्यांच्या या कार्याच्या सध्याही वाटा केंद्र सरकार मुद्रा व्यावसाय तयार नाही, या कार्येकमान ज्या महाराष्ट्र सरकारने घेतले आहे ती वाट करण्यात येते, त्या सध्या राष्ट्रीय पंचवार्षिक योजनात आरोग्य क्षेत्रात या कार्येकमान ५० टक्केपर्यंत अनुदान माघ केंद्र सरकारकडून मिळते.

सध्या भिकाऱ्यांकरून लक्षात येण्यासारखे आहे की भिकाऱ्यांचा प्रश्न अतिशय मोठा व विविध आहे, तो कोणत्याही एका प्रांतापुरत्याच मर्यादित नसून सर्व भारताचाच आहे असे म्हटल्यास फारसे वाचने होणार नाही. त्याचप्रमाणे या प्रश्नाची सोडवणूक कोणत्याही एक राज्य करू शकणार नाही, म्हणूनच या प्रश्नाची सोडवणूक केंद्रीय नियंत्रणा-त्वाची शास्त्री तर ते प्रयत्न अधिक फायद्याचे होतील, तरी सुद्धा समाज सेवकांनी व या शास्त्रातील विद्वानांनी व सरकारांनी या विषयी गंभीरपणे विचार करावा अशी स्थिती जरूर निर्माण झाली आहे.

निवा प्रविष्टांक कायपापसाथी अट्टा होउन मट्टीची माणसे भिक मागनात काय व त्यांचे प्रमाण किती असते हा एक प्रश्न आहे ? निवा प्रविष्टांक कायपापसाथी अट्टा शास्त्रेत्त्यापैकी म्हाति निष्कण लोकांना होईलच, जातिनायर सोडण्याचे, पापसाथी नावा वा निवा मिळालेली पट्टीची खासिण्या व पिऊकीना जात मनुष्याकडेच त्यांना सोडवून देणार, तर खास लोकांना त्यांच्या मनुष्या जातिनायर सोडण्याचे, ही माणसे पुन्हा समाजात येनायर भीक मागनात अथवा उदरनिर्वाह करून काय ? निवा त्यांच्यात सुधारणा होते का ?

निवा माणसे ही एक सामाजिक निवृत्ती आहे, ती अनेक कारणांमुळे निर्माण होतेच आहे, मनुष्येन या निवृत्तीत जन्मद्वारा उपायारी कारणे समाजात निर्माण होती आहेत, मनुष्या निवृत्तीमुळेच आपण त्यात जरी सुधारणे करी तो जेव्हा समाजात जातो तेव्हा त्यात परोक्षाने किंवा व्यावस्थायाने कायदे लागू, शिवाय त्यात माणसाला केवळ परिणाम पुरविलेला असत परिस्थितीत किंवा रस्त्यात जात जात तो पुन्हा भिक मागण्याची शक्यता निर्माण होते.

आजारी पट्टी व माणसाला द्यावयात आउन बसत होउन येतो, पण त्या रस्त्या आजारी पट्ट्यावरून नाही असे माणसा येईल काय ? असायार या निमट आजारी असलेल्या माणसा परत माणसाची अवस्थेत आली निवा परत मानसिक समाधान मिळाले नाही तर पुन्हा आजारी पट्टीवरून त्याचप्रमाणे निवा माणसाच्याने मूळ आहे.

या निवावर उपलब्ध आलेली आकडेवारी पाहिली तर दिसून येते की एक ६०४ टक्के निवृत्ती पट्टा पकडले गेले आहेत सोडवून मट्टीच्या व मध्यामाजना मूळ माणसावर सोडलेल्या लोकांच्या पैकी पकड ६०४ टक्के निवृत्ती पट्टा पकडले जातात, या आकडेमावरून असे वाटते की पट्टा पुन्हा भिक मागण्याच्याने प्रमाण फार मोठे नसावे.

आजारा येथील, मरून गेल्या व येक माणसावर लागलेल्या मरणा करण्या वा निवा तो काय करील आहे याची मर्यादीत गिळगिष्ण ही योजना नसल्यामुळे प्रत्येक निवा माणसे सुधारणे हे आकडेवारी दाखवून देता येणार नाही, परंतु जर निवृत्तीनाम आपण निवृत्ती आकडेवारी या कायद्याच्या मदतपत्रांवर अवलंबून समकल आले, असे स्थित म्हणता येईल, या काळात परिणतीचा आली आहे निवा ते सुधारणेच्या पवित्रते जाते असत आले नसे, तो काम चालू आहे ते थोडे अगळे तरी चालते आहे व त्यामुळे अनेक माणसांचे जीवन सुधारत आहेत.

गंधीमण्डले आगामीनंतर सर्व प्रजासत्त्या निश्चेष्ट्याची सोय ही पाळजी चेकडी जाते, माजारी आगेत त्याच्यावर हत्यका नाकाल सुरू होतो, असें गांधी मानसिद्ध समधान देऊन गंधीमण्डल असें असें शिक्का देण्यात येते, शुद्धता व अविनाशिकता यांचे ह्यानेल्याना गांधीमण्डले जाते.

[illegible]

माध्यम साधनेने या कार्यांना शिखर क्षेत्र ते कार्य प्रयोगात्मक क्षेत्राच्या स्वरूपीवद्ध-
पणे आणणे, निकारी हा सामाजिक परिस्थितीमुळे समाजातून गांठेर निघावेत्या असतो,
सामाजिक आरोग्य मंदिर अशी त्याची वर्णवृत्त नसावी, निकारी हा समाजस्वी भिन्नितन
निघळणे या विषय किंवा दसत क्षेत्र, या निघळणेच्या विचारांना त्याच्या पुढील आशी असावना
दाहिने पार या दन त्यांना नको असेल या भाग काढून टाक हा आशी, त्याचप्रमाणे
ये विषय किंवा दसत या टिकणी असावना असतो ती जागा गाफ कसली त्याने,
होण्यातून निघट त्या सदा असावना मुदत सोनाराय मुरपतः कोणातून मुधारण
कसली त्याने, समाजाचे कोटण कोरून दुरूस्त करण्याचे काम सोपे नाही, एक
माध्यम बाल्ये जर येवई अवचट आडे तर त्या माध्यमाच्या भोवना टर्या स्वरुपांनी अनेकडे
सानावरण वृद्धते किंवा अथवा आडे ! या, कुटुंबातून मोठ्या सांगणाच्या परत त्याच-
मुळात कुटुंबाची द लोचन तसार नसावत, मग वाजत्या लोकांची मंडातुभी मिळाले किंवा
अथवा आडे याची कल्पना येईल, भिकाऱ्याच्या पुनर्जनाच्या दृष्टीने अथवा विविधतेचे
व सांगणे स्वरुप बाल्यपार हे कार्य यशस्वीरिताने करणे हे सर्वसामान्यास जमणारे नाही,

क्रोमियाली व्यक्तीमध्ये होणारी अशाप्रकारची सुधारणा ही हळू हळू होत असते.

एकदा गुन्हेगार मुभारत असनांना त्यांच्या दोन मुन्हायामधील काळवधी वाढव असतो, जर तो रोज गुन्हा करीत असेल तर तो आरंभी आठवड्यातून एकदा मुन्हा करू लागेल, मग पुढे महिन्यातून एकदा, अशा प्रकारे तो हळू हळू मुभारेल. पण अशा मुभारणाऱ्या व्यक्तीला समाज व कायदा संरक्षण देऊ शकत नाही. भिकारी या निपटार अपवाद नाही, त्याला मुद्दा असेच मुभारावे लागेल. समाज, कुटुंब, प्रमेयान्मक व्यक्ती व मदत करणारी व्यक्ती या सगळ्यांच्या प्रयत्नातून व विविधातः अभिकारी व्यक्तींच्या कोशल्यातून व कार्यरत्या तळमळीतून व्यक्तीचे पुनर्वसन रूप घेते. एका एका व्यक्तीला मुभारून त्याच्या पुनर्वसनाची माहिती वनविणे ही अभिजात अवघड अशी गोष्ट आहे.

पुण्यप्राप्तीसाठी किंवा दयेच्या पोटी भिकार्यांना दान देणे फलपत योग्य आहे याचा समाजाम विचार करावयास लावील असे वाढमय मिद्वस्त व्यवहारी शास्त्रशुद्ध रीतीने लिहिले पाहिजे किंवा क्रांतीतर्फे लिहून घेऊन पाहिजे. नाटक सिनेमातून व वाढमयातून पुष्कळवेळा भिक्षेची तरफदारी अवधान नसल्यामुळे होते, या प्रकाराला आळा घातला पाहिजे. याच वेळी सुयोग्य मार्गाने दया कशी करावी याचे शिक्षण वाळवयताने मुखांना देण्याचे हथीने क्रमिक पुस्तकात काही पाठ वाळवयत रावे व लहानपणापासून मुलांचा दृष्टिकोन निर्दोष बनवावा.

भिकार्याला दान दिल्याने तो मुभारत नाही, तो भिकारीच रहातो. सुयोग्य संस्थेच्या दान दिल्याने भिकार्यास मुभारण्याचा शास्त्रोक्त प्रयत्न केला जातो व त्याचे भेटगावणारे नजिकचे प्रभामुद्दा मुद्र शकतात. अशा लोकांना चांगले नागरिक बनविण्याचे प्रयत्न काही संस्था करीत आहेत; अशा संस्थाना सहाय्य करणे म्हणजेच भिकार्यांना प्रभ संववण्याला मदत करण्यासारखे आहे. या सर्व विषयावर गोपे व मनोज्ञक वाक्य लिहिले जावे व त्याचा उपयोग क्रमिक पुस्तकातून करून नवीन पिढीची मने शास्त्रशुद्ध बनवावीत असे वाटते.

अपंग, वृद्ध, व्याधीग्रस्त व येडे या सर्व प्रकारच्या लोकांना समाजात योग्य स्थान नाही, पण म्हणून त्यांना आना भीक मागण्याची स्थिती येऊ नये. त्यांना सन्मानाने जाऊन रहाता येईल अशा नृप संस्था समाजाने निर्माण केल्या पाहिजेत. संस्था महाराष्ट्रात हे कार्य करणाऱ्या सरकारी व सरकारमान्य (प्रमाणित) अशा संस्थांची यादी परिशिष्ट 'अ' मध्ये दिलेली आहे. अशा संस्था फक्त १० आहेत. या सर्व संस्थामधून आश्रय घेणाऱ्यांची संख्या सुमारे ३,००० इतकी आहे. सरकारी (शासकीय) व प्रमाणित संस्थांमध्ये तीन चार संस्था अशा आहेत की ज्या ठिकाणी अपंगांना व वृद्धांना ठेवता येईल.

ही सामाजिक तरतूद फार सोप्या आहे. मिकारी नसलेल्या अपंगांना व कुटुंबांना सांभाळण्याच्या अपंग कल्याण विभागातर्फे मान्यता पावलेल्या १४ संस्था असून त्यातील शुद्धांची व अपंगांची संख्या ३०० च्या वर नाही. यावरून असे म्हणता येईल की महाराष्ट्रात अशा शुद्ध व अपंग यांना सांभाळणाऱ्या संस्था जरूरीच्या मानाने फारच कमी आहेत. समाज सेवकांनी व शासनाने अशा आणखी संस्था काढल्या पाहिजेत. जननेने उदार हस्ते अशा संस्थाना मदत केली पाहिजे, व शासनानेमुद्धा सुयोग्य संस्थाना भरपूर प्रमाणात अनुदान दिले पाहिजे. या लोकांना समाजात व कुटुंबात पूर्वी मानाचे स्थान होणे, पण आता बदलल्या सामाजिक परिस्थितीमुळे ते नाशिते झाले आहे. या कारणामुळे अशा लोकांना सांभाळण्याची नैतिक जबाबदारी समाजाची व पर्यायाने शासनाची आहे. या संस्थात प्रवेश सन्मानपूर्वक व मुक्त असावा. तेथे कायद्याच्या बंदगा किंवा त्याची टोचणी असू नये. अशा प्रकारच्या कार्यांनी समाजाचा कोरळणारा हा शुभज सांभाळता येईल.

या सध्या कार्याला पैसा कोटून आणावयाचा ? कर देणाऱ्यांचा पैसा वापरावयाचा काय ? या प्रश्नाचा विचार करित असताना एक गोष्ट निदर्शनास येते की, आपला समाज लपू दयावंत व दानधर्म करणारा असा आहे. एका पहाणीमध्ये असे दिसून आले आहे की, मुंबई शहरात एका वर्षात दान धर्म म्हणून रोग्य रक्कम रु. छत्तीस लाख दिली जाते. अज, यत्न व इतर गरजेच्या यत्न किंवा संस्थांना दिलेल्या देण्यांना यात समावेश नाही. मुंबई शहर हेच समाजाच्या दानुत्वाचे प्रतीक मानले तर दानधर्म करणाऱ्यांची संख्या लपू मोठी आहे. मद्रास शहरात सुकलीच एक पहाणी करण्यात आली. त्यात असे दिसून आले की मद्रास शहरातील ८० टक्के लोक दान देतात. शहरातील लोकापेक्षा शेकड्यातील व ग्रामीण लोक अधिक धार्मिक वृत्तीचे आहेत असे मानले तर भारतीय लोक किती मोठ्या प्रमाणावर दानधर्म करतात हे दिसून येईल. भारताच्या पातळीवर एक मोठी 'संग्राजळी' प्रामाणिक मिद्धहस्त व दूरदृष्टीच्या नेत्यांनी काढली तर लपू मोठा निधी सहज जमा होईल व या मान्य तऱ्हेच्या लोकप्रयोगी संस्था समाजाला चालविता येतील. परदेशात अशा यंत्रणा आहेत व त्या मोठे कार्य करीत आहेत. भारतातमुद्धा असा प्रयोग करावयास हरकत नाही. हे कार्य करावयास चारित्र्यवान् नित्य व सध्या समाज सेवकांची जरूर आहे. सध्या असे लोक मिळणे अवघड असले तरीमुद्धा ही परिस्थिती बदलून जाईल व ही धुरा सांभाळणारी माणसे पुढे येतील याची खात्री वाटते.

प्रकरण दुसरे

भिक्षा प्रतिबंधक कायदा

भिकारी पार प्राचीन काळापासून भारताने आणेत, अगदी सुधारलेल्या देशांमध्ये-
मुळा भिकारी आढळतातच, अर्थात त्यांचे प्रमाण पार कमी आहे व त्यांची
भूक पण वेगळी असते, भीक मागणारा अन्नच मागतो असे नाही तर पैसा, कपडे, यंत्रे
चमूदेखील मागतो, पैसा मिळाल्या तर बाजारगा येवढेच ती वस्तू विकून घेता येते,
परदेगात एकदा झुण भिकारी मागल्या घाटणीची मागणी करताना दिसतो, अशा अनेक
भिकार्यांच्या सत्ता.

मोठाही युद्ध, धरणीकंप, पुर अशा मोठ्या नैसर्गिक आपत्तींनाच किंवा दुष्काळा-
नंतर भिकार्यांची समस्या वाढल्याचे आढळून येते, याशिवाय यास्वीकरणांमुळेही
भिकार्यांची समस्या वाढल्याचे दिसते, निगमिताच्या देशांनी हे प्रश्न सोडवण्यासाठी
कायद्यांचा उपयोग केला आहे.

माध्यमाचा कायदा करताना असे गृहीत धरते जाते की प्रत्येक मागण्या या आपल्या
उदरनिर्वाहाने साधन आहे व तो चांगले काम करून आपले व आपल्या कुटुंबाचे पालन
पोषण करू शकतो, असे असूनही जर एकादा माणूस चोरी किंवा इतर गुन्हा करून पैसे
किंवा इतर वस्तू मिळविण्याचा प्रयत्न करित असेल तर तो मादल्याचा गुन्हा मानण्यात
येतो, पण देशात मोठा दुष्काळ पडत असताना लोकांनी केलेल्या चोऱ्या या त्या मानाने
कमी दर्जाचे गुन्हे ठरतात, याचप्रतीत प्रसिद्ध गुन्हेगार शास्त्रज्ञ श्री. हेन्स फॉन् हेन्टिग
(Mr. Hans Von Hentig) यांनी आपल्या “Panishment” या पुस्तकात
लिहिले आहे.

“ Thus the judgment of delicts against property supposes a dishonest and subduable intention of appropriation, which, according to its moral accentuation rests on the assumption of normal industrial conditions and normal possibilities of work. ”

[illegible][illegible]

मरी तने ता निरा पागने मराना प्रतीतिरे मरणात्मा आहे मुले ही लक्षण व
अज्ञान पागलपणे त्या पागलपणे अज्ञान व त्या भोगे, काही मुले स्वता होऊन भीक
मागण्याचे पण त्यांना मुले पळवून आपण त्यांना अर्धा अन्नून भीक मागण्याचे साधन
पळवून पावण्याचे काही समाजव्यवस्था आहेत, या कामाकरिता पळवून आणणेची मुले
विक्री करितात, मरी मरी मरी मरी या विषय करून हेडिंग वीनन्ड कोर्टने कलम
३६३ [अ] १०-१-१९६० पासून अंमलात आणले आहे, हे कलम पढी प्रमाणे आहेत.

॥ ३६३ ॥ (अ) नीति मासणान्तरा भंग्याकित्वा किंवा भीक मिळविण्याच्या उपयोगा-
करिता वापरातारी इसमास रम्याचीनून चोखन नेणे किंवा अल्पवयी
इसमाचा कडवा मिळविणे, शिधा दहा वर्षे कैद व दंड.

(५) मान मिलण्याच्या प्रयत्नांविषयि किंवा त्या उपयोगाकरिता अन्यसही
उत्साह किंवा त्याच्या अंतराल निष्पत्तीस कराऊ नये, शिक्षा, आज्ञा
केवळ देऊ.”

समाजकंटकांमध्य मुलांमुक्ती गरभण त्मारे या हे निवरी उ सुधारणा हेडियन पीनल
कोडच्या कायद्या १९६० साठी करण्यात आली, या कायद्याची अन्वयजावणी करण्यात
आली आहे, कायद्याची अन्वयजावणी करण्याबाबती या कायद्याचा कायदा नेहण अधिक
कायदा करून येऊन अन्वयणीत सापडणे या व संपादनाचा मुलांनी सोडवणूक करणी
म्हणून या मुलांकरिता शिक्षा जम देऊनी आहे, कारण या प्रकारे वागण्याने होणाऱ्या
शिक्षेची भीती समाज कंटकांच्या मनात निर्माण होणे असू आहे.

याशिवाय भाव्यातच बहुतेक सर्व कायदा मध्यमरी कायदे केलेले आहेत व
त्या कायद्याबाबती मुलांनी काळजी घेऊन घेणे, अन्वयजावणी असा कायदा आहे, या
कायद्याचे नाव 'मुंबई मुलांचा कायदा १९६८' हा कायदा मध्यमरूपान १९२६ साठी
करण्यात आला.

मुंबई मुलांचा कायदा १९४८

या लहान मुलांमुक्ती निवारी अन्वय्यात येते त्याच्या अन्वयिता उपाय योजना
करणी या उद्देशाने मुंबई मधे १९३० ते १९२० गोती सना योजना रच्यात अन्वयिता होती, या
मधेचे अन्वयित मुंबईने एक प्रमुख अन्वयिताज गरभण अन्वयिता होती, त्यामुळे १९१५
साठी डॉ. जेताजीर कलंडजी यांनी या प्रश्नात मुंबईने चालना दिली, हा प्रश्न अन्वयिता
केडल्या भीक मागणाऱ्या मुलांच्या बाबतीत मुंबईने निर्माण झाला होता व याच प्रश्ना-
मधेचीच्या चळवळीतून 'मुंबई मुलांचा कायदा' १९२६ साठी झाला व १९६८ सालचा
'मुंबई निवार्त्यांचा कायदा' करण्याची पत्तिवारी झाली.

१९६८ चा मुंबई मुलांचा कायदा हा भाव्यात मुलांच्या कायद्यामध्ये अन्वयित मान-
ण्यात येतो, या कायद्यात मुलांच्या समस्यांशी, तसेच या प्रश्नाशी निगडित असा सर्व
परिस्थितीशी मुकाबला करण्याचा तरतूद करण्यात आली आहे व नैवार्तिकरुता हे विशेष
महत्वाचे मानले जाते, गुन्हेगार मुलांचाच नव्हे तर अनाथ परित्यक्त, योग्य कुटुंब
नसलेल्या व ज्या मुलांचा गुन्हा होण्याची शक्यता आहे किंवा ज्या मुलांचा गुन्हा झालेला
आहे अशा सर्व मुलांना या कायद्याबाबती अन्वयित केले जाते, तसेच गुन्हे करणारी व
ज्याच्या हातून गुन्हा होण्याची शक्यता आहे अशीही सर्व मुले या कायद्याच्या कक्षेत

[illegible]

स्त्री व शिशु संस्था (लायसेन्स देण्यासाठी) अधिनियम १९५६

[illegible]

આ કાયદાનું હેતુ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જો કોઈ પાન પેચનાના માર્ગે મોઢા શાલો
આદિ વગરનાં કેટલાંકો સાચી રીતે સમજાના બીજાં રંગો આવે, આ કાયદાનું
માન્ય સ્વીકારવામાં આવે તો અમારું કાયદાનું હેતુ પાન પેચનાના માર્ગે મોઢા શાલો
આદિ વગરનાં કેટલાંકો સાચી રીતે સમજાના બીજાં રંગો આવે, આ કાયદાનું

इंडियन लेक्स ऑफ्ट १८९८

१९२० पर्यंत या मुठ तारतार सुधारणा सारथी आहे. या काळातच कडम
६ (१) प्रमाणे कुपडोगी भिक्षाच्या अकरा हजारा पेक्षा अधिक या ८ प्रमाणे त्याच्या कुपड-
रोण्याच्या प्रमाणात सुधारणा (पेर अमासय) देण्याची या संस्थेच्या सत्ता एक समितीस
क्रिडा फोर्डिंग त्याच नंतर मोठ्याचाने अधिकार आहे. या कायद्याप्रमाणे जरी कुपडोगी
भिक्षाच्या पकडण्याचे अधिकार संस्थे, तरा प्रत्यक्षात त्याचा फार थोडा उपयोग होतो.
कुपडोग्यांच्या प्रत्येक संस्थेस सध्या नेहमीच भर देण्या असतात व संस्थे पक्ष्या कुपडोग्यास
प्रवेश मिळणे हे देखेच निर्धारित केले असते, सत्ताची स्थिती व कुपडोग्याची संख्या
पहिला असे वाटते की या कायद्यात किंवा परिस्थितीत काहीतरी सुधारणा झाली पाहिजे
अशा आणखी अनेक संस्थांची जरूर आज भासत आहे.

महाराष्ट्रापुरतेच पाहिजे तर असे दिसून येईल की मार्केजिनिक आरोग्य खात्यातर्फे हे कार्य बऱ्याच जोगने चालू आहे. रोग्यांच्या बरेच ठेकून औषधोपचार घेता येत असो सगळ्या कार्यक्षेत्री जास्वीर नूतिता आहे व सगळी सोय निरनिराळ्या ठिकाणी उपचार केंद्रे निर्माण करून उपलब्ध केली आहे. तसेच कुटुंबीय बरे झाल्या-नंतर त्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य समाज कल्याण साध्यामाईत करण्यात यावे असे ठरले आहे. रोगदग्ध (Burnt out). जेव्हा समाजी एक योजना समाज कल्याण खात्यामार्फत राबवली जाते, रोगदग्धांच्या पुनर्वसनाचे कार्य सोपे नाही, या रोग्यांच्या बाबतीत निरनिराळ्या समजुती समाजाने सोप्या रकमेच्या आधारे व त्यामुळे हे कार्य अधिक गुंतागुंतीचे होते आहे. तरीबुद्ध मोहना देऊन पुनर्वसन केंद्रेत्या लोकाली उदाहरणे समोर असताना हे कार्य होणारच नाही असे म्हणता नाही. हे कार्य गुंफत होण्यासाठी जनमत तयार होणे जरूर आहे. जनमत बदलणे ही कस मंदगतीने होणारी गोष्ट आहे. म्हणूनच या कार्यक्षेत्री फळे दिवाचपास ग्राह्य असली व्यंगे.

इंडियन लूनसी ॲक्ट १९१२.

या कायद्याप्रमाणे रस्त्यावर फिरून लोकांना त्रास देणाऱ्या व ज्या भिकार्यांना पकडून मठ ठेविलेले असले पाहिजेत ते. या कायद्यामुळे हा कायदा भिन्नप्रतिबंधक कायद्यास पूरक असाच आहे. या कायद्याचा अधिक उपयोग व्हावा असे वाटते.

यूरोपियन व्हेप्रन्सी ॲक्ट १८७४

हा कायदा बराच जुना आहे व त्याचा उपयोग युरोपियन भटक्यांच्या बाबतीत असल्यामुळे त्याच्या प्रातिनिधिक स्वरूप प्राप्त झाले नाही.

किमिनल प्रोसिजर कोड १८९८

या कायद्याच्या १०९ कलमाप्रमाणे उदर निर्वाहाचे प्रत्यक्ष साधन नसलेल्या इममान कोर्टपुढे आणून त्याला चांगल्या वर्तणुकीच्या शर्तीवर, जामीन घेऊन सोडून देण्यात येते. याचा उपयोग भिकार्यांच्या दृष्टीने केला जात नाही. या चेंबर केस गुंड किंवा संशयित गुन्हेगाराविरुद्ध घातल्या जातात. भिकार्यांना या कायद्याप्रमाणे अटक केल्यास त्यांना जामीन कोणताही ? त्यांना थोडीशी कैद देता येण्याची शक्यता आहे म्हणूनच या कलमांचा उपयोग भिक्षा प्रतिबंधनासाठी होत नाही. नव्या किमिनल प्रोसिजर कोड प्रमाणे भिकार्यांविरुद्ध कारवाई करता येत नाही असे वाटते.

म्युनिसिपल ॲक्ट्स

वर नमूद केलेले सर्व कायदे व योजना या भिक्षान्यासाची प्रत्यक्षपणे केलेल्या मारपीत, पण त्यात भिक्षान्यासाची समावेश होऊ शकते, पण याशिवाय भारतातील बहुतेक राज्यांनी आपापल्या राज्यापुरते भिक्षाप्रतिबंधक कायदे बनविलेले आहेत. भारतातील काही शहरांतील म्युनिसिपल ॲक्ट्समध्ये भिक्षान्यास वाढीस तत्सूद करण्यात आलेली आहे. पंजाब म्युनिसिपल ॲक्ट १९११, अजमेर व मेवारा म्युनिसिपल ॲक्ट १९१६ व मध्यप्रदेश आणि ब्रह्मपूर म्युनिसिपल ॲक्ट १९२२ या कायद्यांमध्ये भिक्षान्यास विरुद्ध कारवाई करण्याची, त्यांना दंड करण्याची, तीन महिनेपर्यंत अटक करून ठेवण्याची, किंवा रु. ५०/- पर्यंत दंड करण्याची शिक्षा ठेवलेली आढळून येते.

पोलीस ॲक्ट्स

मुंबई, मद्रास व कटकता, येथील पोलीस-कायद्यांमध्ये भिक्षान्यासाच्या विरुद्ध कारवाई करण्याची गोष्ट आहे. हे कायदे केलेलेली सुधारण्यात आले आहेत. या कायद्यांचे स्वरूप अर्थोत्पन्न पर्याप्त आहे. ज्या ठिकाणी भिक्षुक्यांचे स्वतंत्र कायदे करण्यात आले आहेत तेथे हे कायदे अपसृत व अनावश्यक आहेत. मुंबई व मद्रास या दोन्ही ठिकाणी आता भिक्षा प्रतिबंधक कायदे लागू झालेले आहेत. भारतामध्ये निरनिराळ्या राज्यांनी भिक्षान्यासाच्या समस्येचा तोड देण्याचे स्वतंत्र कायदे केलेले आहेत. या सर्व कायद्यांची तपशीलवार माहिती देणे जागेच्या अभावी अशक्य आहे. म्हणून या कायद्यांच्या विषयी अगदीच थोडक अशी नामावली मांडी देत आहे. या कायद्यांची कालक्रमवार यादी अशी :

१	भोपाळ	१९१७	भिक्षा प्रतिबंधक कायदा.
२	हैद्राबाद	१९४१	भिक्षा प्रतिबंधक कायदा.
३	प. बंगाल	१९४३	बंगाल व्हेग्रन्सी ॲक्ट.
४	म्हैसूर	१९४४	भिक्षा प्रतिबंधक कायदा.
५	प्रावणकोर	१९४५	भिक्षा प्रतिबंधक कायदा.
६	मद्रास	१९४५	भिक्षा प्रतिबंधक कायदा.
७	मुंबई	१९४५	भिक्षा प्रतिबंधक कायदा.
८	कोचीन		भिक्षा प्रतिबंधक कायदा.
९	बिहार	१९५२	भिक्षा प्रतिबंधक कायदा.

महाराष्ट्रामध्ये किंवा पूर्वीच्या मुंबई प्रांतात याबद्दलचा विचार १९१५ च्या सुमारास झालेला आहे हे मागील विवेचनावरून स्पष्ट झालेलेच आहे. त्यानंतर ही वैचारिक चळ-

बळ चारूच राहिली व त्यातून १९२४ साली मुंबई मुद्याचा कायदा निर्माण झाला. कोणत्याही प्रजासत्ताक राज्यात कायदा हा जनमत तयार झाल्यानीच होत असल्यामुळे हा कायदा तयार व्हावयास १९४५ पर्यंत वेळ लागला, अर्थातच मध्यरात्रच्या काळात महाबुद्ध झाल्यामुळे थोडा अधिक वेळ लागला, येवढे जाहीर म्हणता येईल की मुंबई प्रांतात या प्रश्नावर १९१५ पासून जनमत तयार होत होते, पण प्रत्यक्ष भिन्ना प्रतिबंधक कायदा हा प्रौढासाठी १९४५ साली तयार झाला येवढेच नव्हेत तर तो त्याने कार्यान्वितही झाला व त्यानंतर हे कार्य वाढत गेले.

या प्रश्नातील मुद्यांचा विभागतः अपंग व विवृत वनविषयान येणाऱ्या व भिन्ना मागावांचे साधन म्हणून वाळगण्यात येणाऱ्या मुद्यांचा, प्रश्न विंगत म्हत्वाचा वाढला होता तो १९२४ च्या मुद्याच्या कायद्याने हाताळण्यात आला, म्हणजेच मुद्यांनी भीक मागू नये किंवा समाजकंटकानी त्यांना भीक मागावयास न्याय नये हा त्यामागचा पैत होता, तसेच गुन्हेगार मुद्यांना येगळ्या प्रशासनाखाली आणण्यात आले आहे, त्यामुळे मुद्यांच्यासाठी मुंबई प्रांताने नवीन व्यवस्था निर्माण झाली, आरभी ही व्यवस्था मुंबई शहरापुरतीच होती पण पुढे १९३२ च्या सुमारास प्रांतातील निरनिराळ्या जिल्ह्यांच्या मोठ्या गावीही ही योजना कार्यान्वित झाली, म्हणजेच भटक्या व भीक मागणाऱ्या मुद्यांना प्रश्न १९२४ च्या कायद्यामुळे हाताळण्यात आला आहे असे म्हणता येईल.

या नंतर १९४५ साली जो भिन्ना प्रतिबंधक कायदा निर्माण झाला त्याने अधिक शास्त्रशुद्ध प्रयोग सुरू केले व कार्य सुद्धा इतर प्रांताच्या मानाने अधिक मोठ्या प्रमाणावर सुरू केले, कळकळा येथे १९०३ सालीच भिन्नजात्यासाठी व्याजगी मस्था निर्माण झाली होती, ही सस्था श्री. आनंद मोहन विश्वास यांनी स्थापन केली होती, मुंबईमध्येसुद्धा १८३१ साली 'बीबे डिस्ट्रिक्ट बेनिव्होलेंट सोसायटी' स्थापन झाली होती, हे प्रयत्न फक्त दयाबुद्धीनेच प्रेरित होऊन झालेले होते.

१९४५ सालचा भिन्ना प्रतिबंधक कायदा हा भिन्ना प्रतिबंध करण्याच्या दृष्टीने न्यावेळच्या मुंबई सरकारने टाकलेले एक महत्वाचे पाऊल होते. या कायद्याप्रमाणे मुंबई शहरात भिक्षेकरी स्वीकर केंद्र स्थापन करण्यात आले व शासकीय प्रमाणित सस्था (Govt. certified Institutions) प्रांतत स्थापन करून भिक्षेकऱ्यांच्या प्रभावावत कायदेशीरच नव्हे तर शास्त्रोक्त दृष्टिकोनातून भरीव कार्यास चालना दिली गेली, या जुन्या कायद्यात उणीवा आहेत असे लौकरच दिसून आले, देवळे, मशिदी किंवा चर्च यांच्या अमारात किंवा इमारतीत भीक मागणाऱ्या भिक्काऱ्यांना पकडता येईना, धार्मिक

[illegible]

आ. मोक्ष दीप्त देवादे दे मुष्पान् । अमलना अमदार श्री. होमी तन्वास्वान
मोक्षमोक्ष प्रीत्ये तन्वापम नृपान कर्णारे विषेक माउदे होम, पण नांजी जना
नानन तम न दे नां, आ मोक्ष करणमादी मुम समेयानी न मागे पाल्याम नावे,
कषणान नृपान् मापण अमन अणपाम पदे अमन नळे त्याम न दे नरे आदे,
१५०, मापन नत नमन पम शम, पण त्याजी या कषणावर जी नवी शाही त्याम
मोक्ष देणाना प्र शिता कर्मा विना मणगेमी भिन्नपाने निजी जीकण कर्मा, मेषपयने
मोक्ष मापणान आदे, ममाजाना विचारान हास्याने अद्वय शाय होमा दे दामविणारी
ही परेस्थिती आहे.

१९. ४. ५. या वर्षापास प्रवेष्टना आधिकार्या रिवोटोवना उद्देश्य न ठा. नव्या
याच पापांगे पुरेह आगेगीन मितायाया, गामाजिह, गामाजिह, वेधायन वर्गें गोष्टी-
अव्यास नव्या सोपान सोफियने कोर्टीस रिवोट याचा अशी सोप करव्या आधी, या
दिवसा या प्रथाच्या लक्षाधी असेलया गामाजिह व इतर कारणाच्या अव्यास आधीस
द्वितीकोनानु कल्यास कायधाने मूला दिष्टी, त्याचप्रमाणे प्रवेष्टना आधिकार्या रिवोट हा
गुप्त मानण्यात यावा असेही गामाजिह आहे. अशीच जर तेच आगेगीस त्याचचद्वारा
रिवोट ही माहिती देऊन त्याचच दिने त्याच पुरासा देण्याची सची कोष्टीचहून देण्यात येते.
पुनः पुनः मीह गामाजिहचा गुप्त कल्यास १० वर्षांपास मिनेकरी मूला देण्याचा निदा
देण्याचा अधिकार कोर्टीस देण्यात यावा आहे. या दरा वर्षांपै हि दोन वर्षांपैवत्या मदीन
निगमकट मिनाच्यास नुसतानि पाठविण्याचा अधिकार कोर्टीस देण्यात आलेला आहे.

१९४५ व १९५१ व्या भित्ताप्रतिवेष्टक कायद्या निर मूलभूत पत्रक ग्राहक प्रमाण माहता येतील.

१) भिक्षु-पाठ्या प्रश्नार्थी उक्त करुण प्रविर्भावन करण्यार अधिक नर देण्यात आला आहे.

२) कुठल्याही धार्मिक पूजास्थानात भोळी मागण्यास नव्या कायद्याने बंदी करी आहे. जुन्या कायद्याप्रमाणे भिकार्यांना पूजास्थानात पकडता येत नसे.

साथी साऊन, नाचून किंवा गरिब साधून पैसं सावपाची प्रमाणे भिकारी म्हणूनच सांगली जाऊन, काही लोक अगदीच तिरकोळ असून भिकार्याने दाखवत असलेल्या प्रत्यक्षात ते भीक्षूच सांगत असतात. अशा दुष्काळीन साधना भिकारी म्हणून मानले जाते.

कायदेअनुषंगी पैसं सावणे, पैसं घेणे किंवा अन्न घेणे हे मुले नाहींत. मुलेही च पाणे येथील पोलीस कमिशनर अशी परवानगी देऊ शकतात. तरी तत्पूर्व कायद्यात केली आहे.

भिकार्यांना पकडण्याचा अधिकार

पोलीस स्टेशनचा अधिकारी किंवा पोलीस कमिशनरचा अधिकारी यांना भिक्षा प्रतिक्रियाक कायद्याचा कलम ४ प्रमाणे भिक्षा मागण्याच्या नॉटिसिनाय अटक करता येते. त्याच प्रमाणे प्रमाणित सध्या किंवा आगामी केंद्र प्रमाणे देणे अशी अटक करू शकतात.

या कायद्याप्रमाणे भिकार्यांना अटक करण्याचे काम मुंबईत एका रास पथकाकडे किंवा पोलीसांच्या चुकीच्या ठिकाळी आहे. तेथील चुकीच्या प्रत्यक्षात सज्जनांमध्ये अन्न असतो. पण या कायदा करिता नेमकेक्या पोलीस स्टेशनच्या मध्य पोलीस जागदार असतो. (या पोलीसच्या पथकातही पोलीसही असतात पण त्याच मधी पोलीस असलेला अनेक कायद्यात दिलेले नाही.)

निशेकरी मुलांच्या प्रमाणे कायद्याप्रमाणे जो अधिकार आहे त्याचा प्रत्यक्षात उप-गोम किती हे सांगता येणार नाही, पण या अधिकार्यांना त्या अधिकारामुळे अत्यंत गरजू किंवा माहितीच्या भिक्षाच्या अटक करता येते. अशा पुढे त्यांना पोलीसांनी मदत घ्यावी तरी त्यांचे किंवा कायद्याप्रमाणे कोर्टाच्या रिपोर्ट देणे, भिक्षाच्या कोर्टासमोर स्थान: हजर करणे, येथे गोपी कर या लागतील. या कायद्याच्या व्यापामुळे या कामात कोणी फारसा हात घालीत नसावेन.

चुकीची अटक - पोलीस कित्येकदा चुकीच्या मागण्याचा पकडतात म्हणून म्हातार्यांना प्रमाणे किंवा इतर प्रोव्हिजन ऑफिशरानी या कामात पोलीसांनी सहकार्य करत किंवा त्यांचे सहकार्य मिळतात असे सांगण्यात येते, असे प्रयोग झालेले आहेत पण यातून काय निष्पन्न होते आहे हे सांगणे अवघड आहे. कारण या बाबतीत कोणी सशोधन केल्याचे दिसत नाही.

मुळात पोलीस चुकीच्या लोकांना पकडतात काय हा विचार प्रश्न आहे. भिक्षाच्यासारखी

शिरागारी सर्वान माणगे भीक मागतात किंवा ज्यापेहि कपडे घातलेले लोक भीक मागत माहीत या दोन्ही कल्पना चुकीच्या आहेत.

एकदा मुलेगार सत्तरराठ आंगोफाटीत कायदेशीर पळवाट माहीत असल्यास किंवा नसता पाहण माणगाचा गटा हिंसा मर्यादित ठावस निरीप मुटूतो, अशा वेळी मुलेगार जाणगे कायदेशीर कर अडे, पण निराश प्रविश्वन कल्याण हा सामाजिक बाधक जोडणून आपण या प्रश्नाच्या मुळाशी जाऊन विचार केला पाहिजे, निरीप मुटूगाराचा काय भिकारा मजल पण तो सगळ्याच भिकारी असण्याची शक्यता आहे.

जिवाय निरीप मुटूगारा भिकाऱ्यांचे प्रमाण तरी किती आहे ? पोलिसांनी भिकारी म्हणून पकडून जाणगे त्या पोलीस निधून गेले की सर्वान भिकारी आपण भीक मागत नसतात त्या मागास पाहण मुटूगार अधिक माहिती घाती की घरी मोठे खोटे येते.

श्रीमंत भिकारी - लोक भीक कसे मागतात हे दाखविणारी एक गमतीची राखकथा सांगण्याचा मोह आथरता येत नाही.

मी एकदा भिरगेच्या गेशनावर कोरापूरकडे जाणाऱ्या गाडीत बसलो होतो. मी गिऱ्या जगात बसलो तेव्हा भिरगेच्या एक थुड गटस्य मावकाश नात्या माव्या भिरगेच्या दाढा आले. शिरागार काही देवी पदरा लला मटे, तमेन जने पण स्वच्छ भोर, पायला नाला, भिकारे सस, दाढी सलेली लवलीन गोगा भोरस, पण थुडापकाळामुळे भेटल्यास जे जेन मुकल्या पडलेला अस्य हा मुकस्य होला, त्यास पाहिल्याबरोबर तो नासला धुडगलास अस्यस नालास पडतुस मुक्या गेलेले असो असे दिसत होते. भिरगेच्या जगास देऊन तो थुड गटस्य मंग सगल्या, "मंग जग मदत करा-य का ? मी गता येऊनपुन आलो, पण गता जायवेन मंग मासे मने समान ये विकिटमुद्धा चोरस्य गेले आहे, मला पुण्यावे विकिट काढायचेय."

का कुणाय टाऊक पण मंग त्याचा मजय आला मी त्यास काही दिने नाही, कधी नेतरा करून तो मुकस्य पडे गेला. एकदात वर्तमानपत्र विकणारा पोच्या चालत्या होता, त्यास मी हाक मागली, वर्तमानपत्र पोचले, वर्तमानपत्र वाल्याने मला विचारले, "साक्षेच आपण काही दिनेत का म्हालाऱ्याला ?" मी एकदम म्हणालो, 'नाही बुवा !' वर्तमानपत्रवाण पोच्या म्हणाला, 'बर दादं, लजाट आहे म्हाभारा, त्याचा मुलगा चांगला च्यापारी आहे मावला, घरात मुल्याने रहावत नाही, काही कमी नाही त्यास,' सांगल्या कुटुंबातल्या गटस्य भीक मागत होता य ते मुद्धा लोकांच्या होळयात धूळ फेकून.

आणखी एक सत्यकथा — एका गृहस्थाला भिक्षा प्रविचरक कायद्याप्रमाणे अटक झाली, अटक करताना पोलिसांनी त्या गृहस्थाजवळ असलेले पैसेही मागित्ये. देखून जप्त केले होते, कोर्टात केस चालवून तेव्हा आरंभीच्या नविणगी माहिती मिळी की सध्या गृहस्थ ६-९ दुकानांचे मालक आहेत, पण नेमक प्रसोत्तरान मिळून आले ही हा गृहस्थ श्रीमंत जरूर होता पण निर्गिरीकला दुकानात पुरा करून पैसे मोठ्या करण्याचा त्याचा ह्यास होता.

फार कनिष्ठ प्रयत्नी भिकाऱ्यांच्या जेवणी चांगली माणसे पकडली जाताना, मित्रात, भोगत्या ना कोणत्या प्रकाराने भीक मागत असताना किंवा त्यांना जमण्याच्या इराद्या दावून त्या शिनाय दुसरे माधन नसतं, काही लोक नुकतेच भीक मागण्याच्या परिस्थितीत पोहोचलेले असताना, त्यामुळे ते भिकारी आहेत किंवा नाहीत ते एकदम मोठ्याने अवघड जाते.

भिकाऱ्यांचे संघटित गट — माणूस हा मायप्रिय आहे, व भिकारीसुद्धा त्याचा अपवाद नाहीत, कितीकदा भिकाऱ्यांचे गट फिरताना आढळतात त्यावरून अशी समजूत होण्याची शक्यता आहे हा माय भिकारी गटाने रटत असतो, यावरूनही भिकू मागणाऱ्या जमाती मोठल्या तर आक्षेपित भिकाऱ्यात मुख्यतः तीन प्रकारचे गट आढळून येतात, १] कुष्ठरोगी भिकारी २] अंध भिकारी ३] भिकारी कुटुंबे, यातील प्रत्येक प्रकारावर थोडा विचार करू.

१) कुष्ठरोगी भिकारी

महारोग किंवा कुष्ठरोग हा एकच असा भयंकर वाटणारा रोग आहे की जगातल्या सर्व समाजांनी हजारो वर्षांपासून तो शक्यतेच्या ताळीत टाकले होते, पण या लोकानाही जगण्याची तीव्र इच्छा असल्यामुळे ते आपला समदुःखिताचा असा समाज निर्माण करून रहात आले आहेत, हा रोग असलेल्याच्या दैनिक जीवनावर काहीच परिणाम होत नाही पण त्यांना सामाजिक जीवनात भाग घेता येत नाही, त्यामुळे अनेक स्त्री पुरुष पार लोकर जवळ येतात, इतकेच नव्हे तर त्यांच्या मघटना पार प्रभावी होतात, [छेप्रजी मध्ये या प्रकारच्या Fellowship of the sufferers असे म्हटले जाते,] याच्या ओढ्या किंवा मोठ्या वयावती मुद्रा निर्माण झालेल्या आहेत, अलीकडे मद्यमादून दारूचेदी व रेझनिंग या दोन निषेधणाचा फायदा घेऊन अशा मघटना पैसा मिळवण्याचे उद्योग करत असल्याचे आढळून आले आहे, काही कुष्ठरोगी भिकारी मात्र एका ठिकाणी बसून बसून राहत नाहीत,

२) अंध भिकारी —

अंध भिकाऱ्यांचे गट असतात, पण ते गट कुटुंबेगी भिकाऱ्यांपेक्षा मोठे नसतात. हाफन नदीवर त्यांच्यातील गरीबीगोळाचा दुवा गुंडा फार चिवट नसतो. आंधळ्यांच्या मागणीला म्हणून जेव्हास त्यांचो, पुरुषांचा स्त्री व स्त्रीला पुरुष असे लग्न लग्न गट सगला, पण जेव्हा सर्वांगी आंगाचे छोटे गट आडळणव.

गत्या जमाना मर्या करणाने, शिक्षण देण्याने पद्धतशीर प्रयत्न होऊ लागल्यामुळे हा पंथ लोकरच आठोऱ्यात येईल असे यादने.

३) भिकारी कुटुंबे —

जैस गा. परपंचली सवार्जना इतर पंचारच्या भिकाऱ्यांशी आडळणे, पण त्यांच्या बाबतीत ते जवळपास गट निर्माण होत नाहीत. भिकारी आपली मिळवून घेतात. आपण जेव्हा जेव्हा जेव्हा दयावान पाप मत्त नसतो, अर्थात जेव्हा हा किंवा जेव्हा जेव्हा यांनी पुरुषांना कुटुंबे व मुलांनिघे बघत आडळतात, असे गर्भे गट मुलांच्या भविष्याच्या दृष्टीने फार भोकादायक आहेत.

प्रत्यक्ष धरपकड

भिकाऱ्यांना पंचार्यागाची जळा असते ही पोलीसांना माहीती असते, पोलीस पंचार्यागा प्रत्यक्ष पंचार्या बसतो आणि म्हणजेच भिकारा पाहून आपल्या मागे असलेल्या शिष्यांना त्यांना पंचार्याचा हट्टम देतो.

जैस गा. जवळपास भिकाऱ्यांचे एक कलस गा. होण्यामुळे तेथील नावीकरणात त्या गा. नावाजले. त्यामुळे ते गा. मागल्या जमान्याच्या गा. गा. भिकारी साधून होताना व त्यामुळे हा संपन्न गा. होतो त्याच्या संपन्न गा. ने, लेंडे, पांगळे कुली संपन्न गा. व तेथील बोरी व जणगावे किंवा त्यांना ही बाणी सगळ्याने घेत नाही असे योद्धे भिकारी आडळतात.

हाहारात नाहिने हा गा. भिकारा जवळपास असतात, त्यांचे काही पोलीसांची गाडी कोणत्या दिवशी धरपकड करणाय योद्धे पटने किंवा त्याचा रोख कोणत्या दिशेच्या ओरें याचे याकडे निर्माण करत असतात, इतकेच नव्हे तर आपल्या भीक मागणाऱ्यांची यागाडी सर्व भेदे बुरे प्रयत्न करणाय मागे पुढे पडत नाहीत, कोणी आपल्या आजाराचे भय वाटावे म्हणून प्रयत्न करतात, कोणी दयेची याचना करतात, पण

कायदा लागू झाल्या की एक तसेवी दहशत विवा भाक भिकाऱ्यात निर्माण होणे. अशीच त्यामानाने काही समजूतीने किंवा चुकीचे धरूनच भिकारी पोलिसांच्या आज्ञांना ताबडतोब सापडतात.

भिकाऱ्यांना पकडताना पोलिसांना काही वेळेस कठीण परिस्थितीस तोंड द्यावे लागते. चार आठ भिकारी एकत्र असली तर त्यांना पकडणे असंभव होते. भिकारांमुद्धा पोलिसांच्यासमोर घडून पडतात. त्यांना चुक्या मारताना, पकडूनच नेऊन तर जाऊनही देखील, भिकारां आसरा-ओरडा करताना, रडताना, त्यांना पोरांना पटापट सापडताना व त्यांना पोलिसांनी टाकडे म्हणून घालावा करताना.

चोरी करून चोर पळाला तर रस्त्यावरून काही भिकारी मादलीय भाकाला न ओरारा पकडतात. पण भिकाऱ्यांना पकडणाऱ्या पोलिसांना कोणीही मदत करीत नाहीत. उलट पोलिसांना कोणीतरी दयाळू अवेकळणाऱ्या माणूस येऊन सांगतो, 'जाऊ, या भिनाऱ्याला', पोलिसांनी शटापटीत कुठेतरी रतूनटून की पोर्ष रस्त्यावरून म्हणून ओरडा करणे सोपे होते.

वृध्दोगां झालेले भिकारू तर अधिकच नासदापक असतात. पोलिसांनी सर्व सामान्य नागरिकांप्रमाणेच असल्यासदेख या रोग्यांना दान त्यागून गेलेला, त्यांचाच पायला येऊन हे लोक भीक मागत असताना, येणाऱ्यांच्याच्या लोकांजवळ उभावे शेत तर आपणून जबरदस्तीने भीक मागताना व परागाचा असलीच समष्ट माणसाने भीक घेतली नाही तर त्यांच्या अनकट्टीचकट शिवा देतात. अशा भिकाऱ्यांना पकडणे पार अशक्य असते. या कार्यासाठी मजुरांपाणून कि इतरांच्या मनीकार केवळ मादलीय भोक्तीवर धोवडे जाणे व या लोकांच्या मदतीने वृध्दोगी भिकाऱ्यांना पकडणे लागते.

बहुतेक सर्व भिकारू हे अत्यंत पाण्याने, अस्वच्छ व कोणत्याही आरोग्यक किंवा मानसिक रोगाने पळडलेले असताना या दुर्गमियुक्त किंवा रोगाने मद्धेच्या लोकांना शटापट करून पकडणे हे मुद्धा एक ध्येयच आहे. पोलिसांच्या पथकांना निवडिलेले काम करताना शेटेच्या भिकोळ जन्मवार औपशोचचार करण्याची पाळी मनीकार केव्हातीत बेचक विभागावर पुष्कळ वेळा येते.

वॉरंट - पकडलेल्या सर्व आरोपित भिकाऱ्यांना तात्काळ कोर्टापुढे उभे करून त्यांच्या करिता कच्चा कैदेचा न्यायालयाचा हुक्म [Remand Warrant] घ्यावा लागतो. या हुक्मा शिवाय स्वीकार केव्हात सर्वसाधारण परिस्थितीत कोणताही घेता येत

नाही, भाग्यीय घटनेप्रमाणे व हेडिथन पीनल कोड प्रमाणे तो गुन्हा आहे. पोस्टरप्रमाणेच स्वीकारा जातो व अशीच सारंगी न्यायालयात जाऊन त्याचा निकाल घ्यायला येतो. अशा प्रकारे अशाप्रमाणे तो पकडला जाऊन त्याच्या अडव्यास पर्यंत होऊन येतो. न्यायालयाच्या हुताभावावर हेतू शकतो. अशाच अडव्यास या आघातीना पोलीसबोम दमने फाणे हे अत्यंत जवळीचे आहे.



प्रकरण चौथे

त्यांच्या जवळ काय असते.

मिश्ता प्रतिबंधक कारागाराच्या कलम १८ प्रमाणे शिक्षकांच्याच्या स्वीकार केंद्राने (Receiving Centre) दाखल झालेल्या प्रत्येक आश्रिताची (Inmate) शहती घ्यावी लागते, त्याच प्रमाणे वैयक्तिक तपासणीची करणी लागते. अशा तऱ्हेने शहती घेणे किंवा तपासणे या गोष्टींचा हुकूम सुपरिटेंडेंट देता व तो प्रत्येक आश्रिताने पाळला पाहिजे. नवीन नियमावलीतील नियम ११, १२ व १३ हे या मदतीत देण्यात आलेले आहेत.

कायदा व नियम करणाऱ्यांच्या दूरदर्शीपणाचे गरोजरीच कौतुक करावे वाटते. भिकाऱ्यांना जबरदस्तीने पकडल्यावर त्यांची शहती घेणे किती जरूर आहे व त्यांची वैयक्तिक तपासणी करणे किती जरूर असते याचा अंदाज कायदा करणाऱ्यांनी घेणे केला होता.

कोणत्याच भिकाऱ्याच्या अटक केंद्रेन्नी व शहती घेतलेन्नी आवडत नाही. भिकाऱ्या- त्याच काय पण बुद्धी असलेल्या व थोड्या तरी स्वाभिमान असलेल्या कोणत्याच माणसा- लाही ही गोष्ट आवडणार नाही. भीक मागितली म्हणून काय शस्त्रे ? देवानेही भीक मागितली आहे, मग भीक मागण्यात गुन्हा काय ? असे भूलभूत प्रश्न भिकारी विचारतात. निरुद्ध, अत्यंत अशक्त व परत पकडून आणलेल्या भिकाऱ्यांची शहती अधिक गुदभवेने घेता येते. कारण दुसऱ्यांदा पकडलेल्या भिकाऱ्याला त्याच्या पैशाच्या किंवा मौल्यवान वस्तूच्या सुरक्षिततेबद्दल एक तऱ्हेचा विश्वास वाटत असतो.

आपल्या काढलेल्या व मळकट कपड्यांवर मुद्दा त्यांचे प्रेम असते. तसेच पाहिले तर पुष्कळांच्या जवळ अशा कपड्याशिवाय दुसरे काही मुद्दा नसते. पण भिकाऱ्यांची ही मानसिक स्थिती जाणण्याची बुद्धी जर स्वीकार केंद्राने काम करणाऱ्या, रग्यावाल्दारीचे काम करणाऱ्या, किंवा पुष्कळ वेळा वरच्या लोकानाही नसेल तर त्यांची शहती घेताना, त्याला स्वच्छ करताना, किंवा नंतर त्याची वैयक्तिक तपासणी करताना विरोधाला तोंड द्यावे लागेल.

लपवून ठेवलेले धन

समाप्त पावून नाली चाला नानगत येते की अमुक क्षेत्राच्या ठिकाणी एक भिकारी माणस पावून, त्याचा पैसावाचा कपडाना पोळियाना शेकडी किंवा हजारो रुपये मिळाले.

माणसा दारिद्र्याची फेर पसरले आहे, संप्रदायातून पाहिले तर गराब शेतकऱ्याच्या किंवा शेतजाला पडिल्यासाठी एक वेळही चांगले व भरपूर जेवण मिळू शकत नाही, असे पुष्कळ ठिकाणी मिळून येते. शेतकऱ्यात राहणाऱ्या वन्य जमातीची तर त्यापेक्षाही वाईट स्थिती असते. ते ते ठ माहिने अन्न ही वस्तू गांधी भागात पडायपायली मिळत नाही, अशा वेळाचे लोक जंगलाने जाऊन वडू कुंड नावाची चट्यायमारम्बी दिसणारी भुंके काढून आणतात. उफडून त्यांचे गुळडे करतात. गंगर नदीच्या वाढत्या पाण्यात १२ ते २० ताम येतात त्या मुळांमधील वडूपाण कमी होणे, मग हे चट्यायमारम्बे दिसणारे गुळडे मिळत मित्रशिवाय सगळी मिळून खायचे, ते मुळा दिवसातून एकदाच.

अशी पार्श्वभूमी भगदेष्ट्या माणसाच्या किंवा दारिद्र्यातून सारा जन्म घेतल्या माणसा प्रपेना जमवून ठेवणाऱ्या वंश चाला जड्यास काय नवल! भीक म्हणून मिळालेल्या पैशातून अगदी पोट जाळण्यापुरतेच पैस स्वयं करून घ्यावे पैस हळूच अंगारात कोटाच्या अन्वराच्या आतल्या आतून शिंपून टाकते जातात. भिकाऱ्यांची मुद्रा चोरी करणारे नोर असतात, म्हणूनच अत्यंत फाटलेल्या व अंगठ कपड्यात पैस्यांचा माथ शालेय नवविनच आढळतो, पण अनेक पैस जून ठेवणाऱ्या लोकांचे प्रमाण फार कमी आहे, जमरात एकादाच असा माणूस सापडतो. बहुतेक लोकांच्या जवळ २-३ रुपयापेक्षा अधिक पैसे नसतात.

जवळ पैसे किती आहेत हे चटकन कोणाचे मागत नाही. थोडीशी जबरदस्तीच करून त्यामते, टोपी, बूट, अंगारचे सर्व काचे विशेषतः या कपड्यांच्या शिक्कीच्या व नेस्याच्या जागा वाच्यातून पैस व नोटा असण्याची शक्यता असते, या शडतीत त्याच्या अंगार सापडलेले पैस व मौल्यवान वस्तू याची नोंद रजिस्टरवर करावी लागते. हे काम अतिशय काळजीपूर्वक करणे लागते. क्षमाशी एक स्पेशल रजिस्टर असते, भिकाऱ्याजवळ सापडलेले पैस व मौल्यवान वस्तू नोंदून त्यावर त्याची सही घेतली जाते. ज्यावेळी त्याच्या सोडून देण्यात येते किंवा त्याच्या दुसरीकडे बदलण्यात येते तेव्हा त्याचे पैस व मौल्यवान वस्तू त्याच्या परत दिल्या जातात किंवा त्याच्या बदली करण्याच्या पत्रांत नोंद करून त्या दुसऱ्या संस्थेत पाठवल्या जातात, भिक्षा प्रतिबंधक कायद्यावरील १९६४ च्या नियम नं. १२ मध्ये याबद्दल उल्लेख आहे.

काही रेंवेस या आरोगीतकळ सापडेल्या मान्य म्हात्र होण्याची शक्यता असल्यास त्या माध्यमा शिथिल करून आरेंवेड पॅनेलच्या गावाभुंडे शिथिल त्यावर सुपरिटेन्डन्सी सही घ्यावी लागते.

या आरोगीने पाटोलेड, ने वापरता येणार्यास्ये किंवा रोमाबुंडे इतित शाळेचे कपडे जाळण्यास, वेळाने, नातीच्या कपड्यावर त्याने नाव न रजिस्ट्रर नेमून घाडले एक गाडीई करून ठेवले जाते.

काहींच्या आजारास, मुटूने जावना किंवा पडण होऊन जावना येव कपड्याचा उपयोग करवता असतो, काहींचे मजकूराम किंवा अनेकवे जाळवता आरेंवेड असल्यास मजकूराने मुटूने जावना जावता, मजकूराला वाढवणारा देवता येतो.

मंस्थेचा गणवेश

स्वच्छ वनाय्यास किंवा मजकूराने गणवेश नासल्यास काही इमम न्याय नसताने, मजकूराने गणवेश घडवते मिळता नसुी, पाटला शिथिल पाटला येतो, पाटला लोकाना जी गणवेश आचरता नाही, नर काही लोकाना कपडे नसताना नसता असता. निवेदन: माधू शेकाता कपडे घा घडवत नको असताने, भादिक नावना, अनेक वर्गांना मगध, दुसऱ्या पदवीचे कपडे वापरण्याचा मजकूराने असाव अशा अनेक कपड्यामुळे गणवेश घाडण्यास काही इमम तयार नसतात, पण बहुतेक वेळेस गोठ शक्यता सर्व काम मुळीत होत.

स्वच्छता

एकडेल्या भिकारी आरोगीत मुन्तारे १० टंके आरोगी घाणेरक्या कपड्यानेडे व शरीर पूर्णपणे मळाने व घाणाने आरेंवेड अस असताने, अनेक दिवस, कदाचित काही महिने व कितेकदा वर्षे मुळा त्याच्या शरिरात किंवा कपड्याना पाण्याचा स्पर्श शकिल्या नसतो. हे अस्वच्छ शरीर एकदा घावून पुरवून आरेंवेड घाडून मुद्धा स्वच्छ होत नाही. ३-४ दिवस सातत्याने हे काम करणे लागते. त्या नेतरच असावरील मळ्याची पुढे जातात.

भिकारी स्वच्छ रहात नाहीत याच्या अनेक कारणे असण्याची शक्यता आहे.

- १] स्वच्छ राहण्यासाठी दुसऱ्या कपड्याची जरूरी.
- २] स्वच्छ राहण्यासाठी पाण्याची व सावणाची जरूरी.
- ३] घाण, फाटके कपडे, घाबुळे भीक आदिक मिळण्याची शक्यता.

६] जीवन कर्मित कमी प्रयत्नांनी त्यांचा कायसा हो किता स्वच्छ विषयाच्या जीवनाची आवड किंवा मजबूत,

७] मानसिक व्यथेमुळे स्वाच्छ रहाण्याचा प्रयत्न कराणे,

त्यांच्यातल्या स्वच्छता स्वच्छतायेतूनच साधून घ्या, फक्त त्यांच्या जीवात विच्छिन्न-मनाच्या जीवात असतो, ते प्रकाशाने निघून येतात. स्वच्छता येता. यासाठी घाळा, मगगाचे पेटे, अशा टाळक सोडावी त्यांचे वर्णन करायला येईल. सोळा क. हा आचारानेच निघारी त्या मानाने स्वच्छ असतो, न पाणी काढणेही सगळ्यातच न. या आचारातील स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो निता मरून त्यांचे स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो. स्वच्छता येता. यासाठी घाळा, मगगाचे पेटे, अशा टाळक सोडावी त्यांचे वर्णन करायला येईल. सोळा क. हा आचारानेच निघारी त्या मानाने स्वच्छ असतो, न पाणी काढणेही सगळ्यातच न. या आचारातील स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो निता मरून त्यांचे स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो. स्वच्छता येता. यासाठी घाळा, मगगाचे पेटे, अशा टाळक सोडावी त्यांचे वर्णन करायला येईल. सोळा क. हा आचारानेच निघारी त्या मानाने स्वच्छ असतो, न पाणी काढणेही सगळ्यातच न. या आचारातील स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो निता मरून त्यांचे स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो.

स्त्री भिकारी

महिले वर्णनावरून असे वाटते की ते जीवात फक्त पुरुषांच्या जीवातच, पुरुषांच्या जीवात स्त्रियांचे पुरुष असे दोन्हीही असतात. त्यांच्या जीवात स्वच्छतायेतूनच ६/२ स्वच्छता येता. यासाठी घाळा, मगगाचे पेटे, अशा टाळक सोडावी त्यांचे वर्णन करायला येईल. सोळा क. हा आचारानेच निघारी त्या मानाने स्वच्छ असतो, न पाणी काढणेही सगळ्यातच न. या आचारातील स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो निता मरून त्यांचे स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो. स्वच्छता येता. यासाठी घाळा, मगगाचे पेटे, अशा टाळक सोडावी त्यांचे वर्णन करायला येईल. सोळा क. हा आचारानेच निघारी त्या मानाने स्वच्छ असतो, न पाणी काढणेही सगळ्यातच न. या आचारातील स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो निता मरून त्यांचे स्त्री-पुरुषां कुटुंबात राहता असतो.

वैद्यकीय तपासणी

वैद्यकीय तपासणी ही आत्यंतिक जरूरीची असते, अनेक महिने किंवा वर्षे घर सोडून राहिलेल्या या जीवांना निवाऱ्याची जागामुद्धा नसते. यापुढे त्यांना कुठेपाय, रेल्वे स्टेशनातील निवाऱ्याच्या जागा, रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गाची नेटिंग रुम किंवा ओड्या मोठ्या घराचा निवाऱ्या किंवा स्वच्छ रस्त्याच्या कोठ्या उन्हापावसात, थंडीत रहावे लागते. तसेच घाणीतले, कुजलेले, टाकून दिलेले दूषित अन्न खावे लागते. अयोग्य स्त्रीपुरुषांशी

संबंध येतो, किंवा अन्वरीस वृद्धत्वामुळे अशक्तपणा येऊन निरनिराळे आजार या भिक्का-
न्यांच्या शरीरात घरे निर्माण करतात. शय, महारोग, गुमरोग, रक्तशय, स्वरुज, नायदे,
इसब, मुल्या जखमांचे झालेले व्रण, बेंदे, आतमार अशा लहानमोठ्या आजारांनी नोंद
घेऊन ताबडतोब औषधोपचाराची सोय करावी असे.

भिक्कांच्यांच्या आदान केंद्रात किंवा गृहान वैयासय विभागास पार महत्त्व आहे.
आजार व विकृती हा भिक्षुक्यांच्या प्रशासना पार मोठा भाग आहे. म्हणूनच प्रत्येक
आदान केंद्रामध्ये भिक्षुक्यांच्या गृहामध्ये पूर्णवेळ डॉक्टर तसेच औषधे देण्या करिता
केपीडर व परिचारिका यांची योजना करण्यात आली आहे. प्रत्येक रात्रीमध्ये थोड्या
प्रमाणात रोगी सांभाळण्याची सोयही केलेली असते.

कांती भिक्कांच्यांचे रोग गमनीय असण्यामुळे रात्रीमध्ये विशय काळजी घ्यावी
लागत, शयरोग व महारोग असलेल्या लोकांची वेगळी सोय करणे जरूर असते. तसेच
एकंदर सत्यत फिनार्श्ल वगैरे जंतूनाशक औषधे नेहमीच वापरून राह्या शक्य तितकी
स्वच्छ ठेवावी लागते.

प्रकरण पांचवे

वैद्यकीय परिक्षा

मिशाप्रतिबंधक नियम १९६४ च्या कलम ८ प्रमाणे आशान केंद्रात येणाऱ्या-
किंवा प्रमाणित मध्येन असलेल्या प्रत्येक इशमाने वैद्यकीय तपासणी व वैद्य-
कीय उपचार करून घेतलेच पाहिजेत. शारीरिक स्वच्छतेप्रमाणेच ही तपासणीही अतिशय
महत्वाची असते.

पाश्चर्भूमी - आपल्याकडे भीक मागणारे व ज्याच्यापासून रस्त्यावरून येणाऱ्या
जाणाऱ्यांना विशेष धास होतो असे भिकारी हे पिढीजाद किंवा धार्मिक कमी असतात.
रस्त्यावर फिरून कोणाकडेही भीक मागणारे फिरते भिकारी असतात, किंवा घाहेरून
आलेले पण यावान कोडे तरा आश्रयण राहिलेले भिकारी असतात. पकडल्या जाणाऱ्यात
अधिक प्रमाण दुःखान्या प्रकारच्या भिकार्यांचे असते. अर्थात याला तशी कारणेही आहेत.
पण ती येथ येथे असल्या आहेत. परिस्थिती मात्र अशी आहे की फिरते भिकारीच अधिक
पकडण्यात येतात तेव्हा सध्या आपण त्यांच्या पाश्चर्भूमीचा विचार करू.

फिरते भिकारी ह्या प्रकारात ग्हातारे, अपंग, मानसिक दृष्टीने विकृत, मतिमंद,
आजाराला कंटाळलेले, कुटुंबात कोणत्याही कारणामुळे मुखाने न राहू शकणारे असेच
लोक मुख्यत्वे करून असतात. या प्रकारच्या लोकांबद्दल विचार करू त्यागल्याचरोवर समजून
येईल की, हा माणूस कोठेनरी, स्टेशन, धर्मशाळा, दुकाने वगैरे इमारतीच्या आडोशाला किंवा
अगदीच उपक्यावर रहाणाग असतो. अपुरे किंवा अयोग्य अन्न खाणारा, पाणीत काम
करणारा, स्वच्छतेची तमा नमलेला व समर्पजन्य रोग असणाऱ्यांच्या गंगतीत रहाणारा
हा माणूस अनेक आजारांचे माहेरघर झालेला असतो. त्याला कुटुंबात असतानाच असाध्य
असे आजार झालेले असतात. त्याच्या आजाराच्या कुटुंबातले लोक कंटाळलेले असतात.
वेतारून हा जीव घराबाहेर रहातो. आजार वाढतच असतो. सुदैवाने एखाद्या दवाखान्यात
आश्रय मिळतो, पण नाहीतर रस्त्यावरचे जीवन जगावे लागते. आजार हेच भीक
मागण्याचे साधन म्हणून तो हळू हळू वारू लागतो. हातापायावरच्या जखमा, अशक्तपणा,
व दलेली दाढी, इतकेच नव्हे तर अनिष्टासुळे बाहेर येणारे गुद्वार याचे प्रदर्शन करून

पैसे मिळवावे हे शहारे आणणारे दृश्य मी स्वतःही पाहिलेले आहे. मागण्याचा उद्देश असा की भिकारी आपल्या आजाराचा किंवा व्यंगाचा भीक मागण्याचे साधन म्हणून उपयोग करू लागतो. हे साधन नार्हिले होंगे त्याला घरे वाटत नाही. म्हणूनच आजारी मागमास काही वेळेस औषधोपचार घेण्याचा सल्ला करायी लागले.

व्यावसायिक भिकारी — काही भिकारी भिदा मागण्याचा व्यवसायच काणारे असतात. त्यात मुख्यत्वेकरून काही जमाती आहेत. फकीर, गोसावी, आगवी, जोगी, वामुदेव, भुने वगैरे लोक भिक्षा मागून जगणारेच समजले जातात. या सर्व लोकांना घरे असतात; इतकेच नव्हे तर त्यांचे गमारे वाढतच असतात. एवढेच की त्यांचे उत्पन्न इतरांच्या मदतीवर अवलंबून असते. यात पैसा किंवा मिष्टमिष्टानास्ये पदार्थाही असतात. हे लोक घगन किंवा योग्य अशा निवाऱ्यास्य असल्यामुळे त्यांची स्वच्छता घरी असते. अर्थातच त्यांना आजारही तसा प्रमाणात कमी असतात. या लोकांच्या जावनीत वैद्यकीय तपासणी फार महत्त्वाची नसली तर निरी त्यांना जरूर असते. कारण त्यांच्या घरातही दैन्य व गरिबीमुळे पुष्कळ वेळा माणूस हयगय करतो. वेळा अशा माणसांना जुने व अवघड असे आजार असण्याची शक्यता असते. वैद्यकीय तपासणीत ते जाहीर येतात व त्यांना शारीरिक व्याधीतून मुक्त होण्यास मदत करता येते.

याच मदतीत आणखी एक नियम लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. तो नियम म्हणजे नियमावलीतील नियम नं. १० हा होय. या नियमाप्रमाणे ज्याची वैद्यकीय तपासणी झालेली नाही, अशा नव्या व्यक्तींना तपासणी झालेल्या निरोगी व्यक्तीपासून वेगळे ठेवावे. मसर्गजन्य आजारापासून इतरांना गाभाळाचे हा त्यातील मुख्य हेतू होय.

या धरपकडीमध्ये महारांग झालेले व वेडे लोक असतात, तेव्हा त्यांची व्यवस्था कशी करावी या विषयी माहिती व आदेश या कायद्याचे कलम २६ मध्ये देण्यात आलेले आहेत. वेड्या माणसाच्या कोर्टाचा हुकूम घेऊन वेड्याच्या दवाखान्यात पाठवता आले तरी याज्ञवतीत अन्वेरचा हुकूम राज्य सरकारच देऊ शकते. आज रोजी वेड्या माणसाच्या जावतीत ही योजना प्रत्यक्ष त्वरित मदत देणारा ठरत नाही. कोर्टाचा कल माणसाने वेडे ठरविण्याच्या दृष्टीने घराच साशंक असतो. मोठ्या शहरातून कोर्टाकडे येणाऱ्या वेड्यांच्या प्रमाणात कांही सशयास्पद असल्याच्या अनुभवावरूनच हा दृष्टिकोन घनत असावा असे वाटते. पण या कारणांमुळे या मर्यादातून पाठविण्यात येणाऱ्या वेड्यांच्या प्रकरणाना बरेच धक्के बसतात हे खरे आहे. सिव्हिल सजेन किंवा दोन राजवतित अधिकाऱ्यांची प्रमाणपत्रे मुद्दा कोर्टे काही वेळेस ग्राह्य मानीत नाही.

वेड्या लोकांना सांभाळणे ही एक फार मोठी जबाबदारी प्रमाणित संस्थांना पेल्याची असते. तिने आतू, वातू, भस्मून टाकणारे, मोठमोठ्याने ओरडणारे, गुदग्यात डोके घालून तामन्यास चमूत रहाणारे, खूब खाणारे व अजिबात न खाणारे, दगड खाणारे, अशोथ चमू पचणारे किंवा अशोथ आवाज ऐकणारे असे अनेक प्रकारचे वेडे भिक्षेकरी रुग्ण असतात. त्या सर्वांना वेड्यांच्या दवाखान्यात पाठविणे हे जवळ जवळ अशक्य आहे. अशा वेड्यांच्या आचरीत आणि अधिक अर्ज करू लागले की फोटोकलून योग्य माद भित्तोचे उभे नाही. ही वेड्यांची कदापी आहे. अशा वेड्यांची वेड्यांच्या हस्पतालंत अदली करण्याच्या निमित्ताने असा अधिकार मुख्य निरीतकांना देण्याविषयी विचार स्वावयास ह्या.

मासुरोग हावेत या लोकांच्या चाचणीत असलेल्या कायदा व नियम नावांचेच आहेत. या लोकांची सध्या एवढी मोठी आहे की त्यांना इंग्लिशन देवर्मे अक्ट १८९८ प्रमाणे प्रमाणित संस्थामार्फते जागा मिहू शकत नाहीत. मिहू प्रतिबंधक कायदाप्रमाणे प्रमाणित संस्थेत असत या लोकना देवण्याची सोय शास्त्रामुळे हा प्रश्न थोडा सोपा दान्य आहे. परंतु एकेदर प्रश्नाच्या प्रमाणान या सर्वे सध्या फार कमी आहेत.

अथ गरीब मा. तज भिक्षेकरी रुग्णांना भेड्यावणारा प्रश्न आहे. कुपुरुष हावेले लोक पुढील वेडा आसन वेडांना मारुतीने चावयास तयार असतात, तसे क्षयाचे रोगी मुद्दा आसन केंद्रात दाखल होण्याकारिता सारखे येत असतात. या रोग्यांची दया येते व भग त्यांना कशी मदत करू येईल याचा विचार करावा लागतो. होळ्यादेखत माणसाच्या मरणाच्या तोंडात होतता येत नाही.

आख्यीय हॉस्पिटलांत पाठविले असता कुपुरुषांपेक्षा क्षय हा अधिक संसर्गजन्य रोग आहे. या दृष्टीने लोकांपास व भुक्कांर रोगी वेगळे देवणं जरूर आहे. प्रमाणित संस्थांत क्षयरोगी देवण्याची सोय असली तरी ती नेहमी कमीच पडते.

मुंबईच्या आदान केंद्रात अभ्यासत मनोविश्लेषण तज्ञांनी (Visiting Psychiatrist) नेमणूक झाली आहे तरी वेड्यांना प्रश्न सज्जसद्दजी सुटण्यासारखा नाही. कुपुरुष हावेल्या भिक्षाऱ्यांच्या वास्तोत त्याचा रोग, तसेच वेड्या लोकांच्या वास्तोत त्याचे वेडेपण हा मुख्य प्रश्न आहे. भिक्षेकरीचह हे सामाजिक स्वास्थ्य प्रस्थापित करणारी सध्या आहे, वैयक्तिक सध्या नाही, त्यामुळे हे प्रश्न आदान केंद्रात किंवा प्रमाणित संस्था-मार्फत योग्य तऱ्हेने सोडवता येत नाहीत.

दृष्टीसंगीत प्रमाण जसे चंगेच वाटू शकते तसेच वेड्या लोकचिही प्रमाण वाटूले आहे असे वाटते. सत्संगीत होत असताना वादनाच्या आपल्या समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या मनावर अनेक प्रकारच्या विचारांचे व संशयांचे ताण वाटू लागते आहेत. दुर्दैव सामान्यांच्या किंवा अधिक ताण पडणाऱ्या लोकांच्या मनावरचा ताण जाणवत होत आहे. या वाचनीत मुख्यतः संशोधन होणे जरूर आहे व यानेच योग्य ती व्यवस्था करावी लागेल. तज्ज्ञांनी याचा विचार करावयास हवा.

वेगळ्या शास्त्रज्ञांनी, समाजाने स्वतःच निर्माण करण्याकरिता शतकांच्यानी व शासनाने विचार करावा असे हे दोन्ही मत याबद्दल प्रसन्न आहेत.

प्रकरण सहावे

त्यांची प्राथमिक माहिती

प्राथमिक चौकशी करणाऱ्यांना व्यक्तिचिक्त्सक (Case-Workers) नेमले जाऊन, एकत्रित आपलेल्या लोकांची यादीस वेळोवेळी वैयक्तिक संपादणी झाल्यावर त्यांना व्यक्तिचिक्त्सकांसमोर घेऊन फेले त त ते अधिकारी या लोकांची सामाजिक चौकशी करतात.

प्रोवेशन ऑफिसर किंवा केसवर्कर :-

प्रोवेशन ऑफिसर किंवा केसवर्कर या दोन्ही नावांसून या अधिकार्याच्या कार्याबद्दल सर्वांसमोख नागरिकांस कल्पना करून देत नाहीं, म्हणून आरम्भी या दोन नावांचा विचार करू.

‘ प्रोवेशन ’ हा शब्द मूळ रोमन कथार्थिक पंथान्ती ‘ प्रोवेन्सन्स आग आर्से, रोमन कथार्थिक पंथासमये ‘ फादर ’ या ह्मणान्तर कथार्थ्यास प्रोव्थ्यापू स त्याच्या योग्य वर्गीकृतीचा काळ देण्यास येत नासे, या कथार्थ्याने त्या इसमाने नांगरी वर्तणूक ठेऊन, आपण ‘ फादर ’ होण्यास योग्य आहोत असे शस्त्राना पातळ्याने, या योग्यतापूढीच्या काळास ‘ प्रोवेशनचा काळ ’ असे म्हणत व अशा अर्थाने त्याच आपली योग्यता सिद्ध करायची आढे त्या इसमाने ‘ प्रोवेशनस ’ असे म्हणत.

काळातगने हा शब्द गुन्हेगाराच्या शास्त्रासमये वापरणाना येऊ लागला. सुधारण्याची संधी दिलेल्या गुन्हेगारास प्रोवेशनस असे म्हणू लागले, तसेच त्याने ज्या काळात सुधारणा करून दाखवावयाची त्या काळाला ‘ प्रोवेशन पीरिअड ’ असे म्हणू लागले, या सुधारणेच्या काळांत त्या गुन्हेगारावर देखरेख करून सुधारण्याच्या दृष्टीने मदत करणाऱ्या अधिकार्यास ‘ प्रोवेशन ऑफिसर ’ असे म्हणू लागले, याच पद्धतीने गुन्हेगार व इतरांना सुधारण्याच्या शास्त्रांत प्रोवेशन ऑफिसर नेमण्यात येऊ लागले.

‘ केसवर्कर ’ हा शब्दा अडचणीत सापडलेल्या इसमाबद्दलची सर्व तऱ्हेची माहिती

गोळा करून चांगल्या मार्ग कोणता याची त्याला जाणीव करून देणारा व चांगल्या मार्गांनी जाताना मार्गदर्शन व मदत करणारा अधिकारी होय.

वरील दोन्ही अधिकाऱ्यांचे काम जवळ जवळ एकच असतं व त्यामुळेच प्रोव्हेशन ऑफिसरलाच वेसवर्कर असे संबोधण्यात येते.

भिकार्यांच्या प्रकरणाचा विचार करीत असताना कोर्टाने प्रोव्हेशन ऑफिसरच्या रिपोर्टाचा विचार करावा असे शिक्षा प्रातिबंधक कायद्याच्या कलम ६ व ७ मध्ये सांगितले आहे. या कारणांमुळे कोर्टांमध्ये प्रोव्हेशन ऑफिसरच्या रिपोर्टाचा विचार करण्यात येतो. हा रिपोर्ट देण्याकरिता प्रोव्हेशन ऑफिसर किंवा वेसवर्कर (व्यक्तिचिकित्सक) यांना पोलीसानी धरून आणलेल्या प्रत्येक इसमाबद्दल काही महत्वाची सधार्जिक माहिती गोळा करावी लागते.

माहिती गोळा करणे व त्यातील कसब

कायद्याप्रमाणे पोलीस पकडलेल्या इसमांना वॉन्टगुड आदान केंद्रात पंक्त येतात. या पकडण्याचा परिणाम सद्धान्तिकच प्रत्येक इसमाच्या मनावर वेसवेगळ्या प्रकारचा होत असतो. प्रत्येक संशयित भिकार्यास वाटत असते की आपणाला ताबडतोब सोडून द्याय. आपणाला भिकारी म्हणून पकडले आहे असे समजल्यावर मी भिकारी नाही असे तो निरनिराळ्या प्रकाराने सांगण्यास प्रयत्न करीत असतो.

कोणी सांगतो, 'माझ्या जवळचं सर्व सामान काळ चोरीस गेले आहे व मी आताच परगावी जाण्याच्या विचारात होतो.' कोणी सांगतो, 'माझा मुलगा किंवा पत्नी हत्यकी आहे व त्यांना शोधण्याकरिता मी आताच आलो आहे.' कोणी सांगतो, 'माझा अगदी जवळचा नातलग येथेच रहातो आहे व माझा निरोप जाताच तो धावा येथे येईल.' कोणी सांगतो, 'मी घराचा पार चांगल्या आहे. मी यात्रेकरिता आलो आहे व मी आता पराकडे जाणार आहे, पण मी भिकारी नाही.' बहुतेकांच्या जवळ ५० पैंग मुद्रा नसतात. इतकेच नव्हे तर, त्यांच्या विधात किंवा गाथोड्यात पावाचे तुकडे, भाकरीचे तुकडे, भज्यांचा पुडा, इतकेच नव्हे तर हिरव्या मिरच्या, कांदे वगैरे वस्तू सापडतात. सांगण्याचा उद्देश एवढाच की 'मी भिकारी नाही' असे प्रत्येकाच्या सांगावयाचे असते. 'मला सोडून दिले की मी हे गांव सोडून चाललोच, असे कोणी सांगतात, तर "मी आजारी आहे, मला दवाग्याच्यात जायचं आहे. हे पहा दवाग्याच्यातील कागद," असे दुसरे म्हणतात.

प्रत्येकाच्या स्वातंत्र्य पाहिजे असते. स्वतंत्रपणे कोर्टी जावे, केव्हाही यावे, कोणी नाव विचारू नये, कोर्टून आग्रस विचारू नये, पैस मिळाले तर हॉटेलात जाऊन पाहिजे ने खावे, शक्य असेल ते प्यावे, किंवा मिळेल त्याचा सरपूर उपभोग घ्यावा. संस्थेत अडकून पडल्यावर या सर्व गोष्टी बडा मिळणार ? मग्न मिळणारे ताजे अन्न, स्वच्छ कपडे, रोजची अंधोळ, सोपावत्या अन्योपयोगी विद्याना या सर्व गोष्टी नुसळ व त्याच वाटतात. कोणाच्या असल्या संस्थेत सर्व भ्रमीचे लोक असल्यामुळे किंवा कधीतरी मांसाहारी अन्न तयार होत असल्यामुळे जेवणसे वाटत नाही. कुर्तीना येथे रक्षण अनिष्टय कमीपणाचे वाटत असते. औषधोपचार निरुपयोगी व आरवाच्याचा उपचार चांगला असे म्हणणारे असतात. कोणाच्या रोग्याचा मृत्यू पाहिले असतो. पण कोणामुद्धा धर, आटे, वापर, पत्नी, नवरा, मुंडे याबद्दल सोलण्यास तयार नसतो. गसाग सोलणारा व अंगावर भगवी दुस्रे धारण करणाराच असे करतो असे नव्हे तर जवळ जवळ प्रत्येकजण आपल्याला आसांच्या-बद्दल आस्था वाटत नाही असे दाखविण्याचा प्रयत्न करित असतो. शिवाय कायदाप्रमाणे पोळिमांणी पकटून आणते आटे व कोर्टीचे बॉग घेतले आहे याही गोष्टी योग्य माहिती मिळवण्याच्या आड येताना, सरी माहिती सांगणारा थोडासा अवजळट असान समजला पाहिजे.

आरगी पाहिल्याना नाव खोटे सांगिते जावे व त्या नावाबरोबर सरपूर किंवा थोडी-फार थोडी माहिती सांगण्यात येते. माहिती विचारणारा हा शत्रू असावा असा भावनेने माहिती सांगण्यात येते.

पुढील लोक असे असतात की त्यांना आपले नाव माहीत असते व थोड्या फार प्रयत्नाने ते वाढल्याचे नाव सांगू शकतात, पण आटगाव व पत्ता सांगू शकत नाहीत. गावाचे नाव माहीत असले तर तालुक्याचे नाव माहीत नसते व जिल्हा तर सांगताच येत नाही. ही व्यक्तिचिकित्सकांच्या कमीतीची वेळ असते. या सर्व गोष्टी त्या माणसाची भाषा समजत असेल तर, पण जर तो कानडी बोलत असेल, तामीळ, बंगाली, मल्याळम् या सारखी एकाही भाषा बोलत असेल तर मग हे प्रकरणच संपते. व्यक्तिचिकित्सकांच्या पुढील भाषा येणे फार आवश्यक असते, नाहीतर त्याला काम करणे अवघड होतं. रिमाड होममध्ये काम करताना जेवढे भाषावैविध्य पहावयास मिळते, तेवढे भाषा वैविध्य शिकव-करी आदानकेंद्रात पहावयास मिळते. मुंबई येथील आदानकेंद्रात हे वैविध्य अधिक प्रकराने लक्षात येते.

परिवीक्षा अधिकारी :- प्रवेशन ऑफिसर या शब्दाचा परिवीक्षा अधिकारी असा मराठी शब्द आहे. या अधिकार्याने समाजापासून दूर पळून आलेल्या या

दुर्भागी जीवना जयल करून त्यांना समाधानाचे दोन शब्द सांगिते पाहिजेत व त्यांच्या कल्पनामाती हे शब्द जाहे याची त्यांना खात्री पटवून दिली पाहिजे व प्रत्येक जण स्वतःचा नाव, पत्ना या सोयी विनारावयास पाहिजेत, यांसाठी जीव जग या मागील समाधानाची शक्यता आहे.

माझ्यापुढील ज्या प्रकारे नाव समाधानाची पटवून आहे त्याची आख्यायिका सर्वे प्राप्तिना नाही, तेव्हापासून आपल्या नावाचे अपाक्षर त्यांना नंतर स्वतःचे नाव मिळतात, जसे पी, मळगा, मी, रामचंद्राच इत्यादी, परंतु मळगास ये सासऱ्या नावाने अपाक्षर त्यांना प्रथम आपल्या नावाने अपाक्षर व देवकी त्यांचे नाव मिळण्याचा प्रकार आहे, अशाप्रकार ही गोष्ट त्यांना समजत नाही, त्यांच्यामागील पोट जा मिने नाव पुढील वेळा ते सासऱ्या पण त्यांचा आपल्याला फारसा बोच होत नाही, कमीतकमी मोठ्या प्रमाणावर आपल्या प्रमाणे नावे व्यक्ती, उच्च प्रदेवान स्वतःचे नाव व नंतर आपले नाव त्यांच्यांना प्रसाद आहे, पंडिताना सर्वे नावात गंगाप्रसाद या नावाने मोठ्या होण्याची शक्यता आहे, असे निरनिराळ्या प्रांताने नावाने प्रकार आहेत, माझ्याला जेव्हापासून त्यांच्या प्रांताची कल्पना यावयास होती व त्यावरूनच त्यांचे बरोबर नाव मिळविले पाहिजे.

अपक्षर पत्ना मिळवणे हे एक अक्षर काम आहे, पुढील वेळा पत्ना सांगतात असे या इशारास वाटत असते, पण तो समाजाच्या कर्ण हे समजत नाही, अशांसाठी सर्वेक प्रथम विचारून तो सोपून काढणे हे कोणत्याच काम आहे, तेव्हापासून गंगाच्या गंगा ही अशी स्थिती असते, घर कोणत्या भागात आहे, परमजन्म महत्वाचे कोणते ठिकाण आहे, गावातील पाटलाचे नाव काय, तो कोठे राहतो, चावडी कोठे आहे, माझ्या-चावडीने ऑफिस कोठे आहे, सापाल कोतवाल कोठे राहतो, चावडीचे दकान कोठे आहे, बरीच प्रभावपूर्ण त्यांच्या घराचा बरोबर पत्ना मिळवता येते.

बरेचकर माणसाचे आर्ज्य जिवंत नसते तरी त्या ही सर्वेदे जिवंत असण्याची शक्यता असते, निरनिराळे नाव ग कोण आहेत, चावडीचे नाव काय माझाचे नाव काय, गंधुण्याचे नाव काय असे प्रथम विचारून नावाच्याची माहिती मिळू शकते, नाव घ्याने पत्ने देवाना हा इशारा पुन्हा अहमलगतो, कारण आपल्या गावाच्यास पर पाटलांचे नाव गावान आपली 'छी यू' होईल ही मीती असते, त्यांच्या गावात आपल्या परामुळे बराच मोठ्या उदतो ही गोष्ट तरी आहे, कारण जगाना पर दिली त्यांना स्वतःचे ते वाचता येते असे नाही व मग त्यांना ते कोणाकडून तरी वाचून घ्यावे लागते, त्या पत्रातील माहिती घरगुती व स्पष्टगती राहू शकत नाही, त्या गावान ती माहिती ताबडतोब वगळ्या-

[illegible][illegible][illegible][illegible]

प्रकरण सातवे

समाज

समाज ही अवाढ्य वाढेली चतुरंगी व चतुर्दशी अशी संस्था आहे, जिचे वर्णन भोवक्यात करणे खूप अवघड आहे, पण समाजाला कथांच्यातून उपयुक्त अशा दृष्टिकोनातून समाजाची जडण घडण कशी झाली आहे याबद्दलची माहिती पार महत्वाची आहे.

सुमारे ५० वर्षांपूर्वी आपल्याकडे सर्व ठिकाणी एकच कुटुंब पद्धती चालू होती, एवढेच काय पण सुमारे धास वर्षांपूर्वी खुद्द पुण्यामध्ये १०० भाणसांचे एक मोठे एकत्र कुटुंब होते हे मला माहीत आहे.

समाजशास्त्रात माणसाचे वर्णन 'कळस मरून रडणारा प्राणी' असे करण्यात आले आहे व या पद्धतीमधूनच कुटुंब निर्माण झाले, कळसामधून कुटुंबात स्थित्यंतर होण्यास खूप मोठा अवधी लागला, हजारो वर्षे लागली व या हजारो वर्षांत माणूस माणुसकी शिकला. इनराबरोबर प्रेमाने वागवला व एकत्र रहावयास शिकला. खेरी अशा वागना साऱ्यात आणून त्याने कुटुंब मध्येचा पाया घालला व त्यातूनच पुढे एकच कुटुंब निर्माण झाले.

एकत्र कुटुंबात सर्वात अधिक यशाचा पुरुष अगर स्त्री मुख्य असे, त्याचा एक प्रकारचा दरारा प्रत्येक कुटुंबियावर असे, ने जेही करीत व घरांतून तक्राकळून येतील व घरातील कामे करून घेत असत, थुड हे अनुभवी असत, त्यांच्या अनुभवाचा व शानाचा उपयोग कुटुंबाला वारंवार होत असे, कुटुंब प्रमुखाच्या आज्ञा सर्वज्ञ मानित व त्याच्या मदतीला सर्वज्ञ असत, त्याच्या ठिकाणी भय व अज्ञानावद्दल प्रेम व महानुभूती असे, मुलांना गोष्टी सांगून तो नुसताच कामगुरू करीत असे, असे नाही तर तो आपल्या अनुभवाचे ज्ञान मुलांना देत असे, असा हा एकच कुटुंबाचा प्रमुख असे.

दुसरे महायुद्ध संपल्यावर इव्ह हव्क यंत्रयुगाचे वारे भारतात आले, स्वतंत्र्याचे युद्ध पेटले अस्तानाच स्वदेशप्रेमाने प्रजा पेटून उठली होती. गांधीजी जवाहरलाल व

नेताजी सुभाषचंद्र बोस या या पराक्रमी प्रतिभा मान्याच्या मनात प्रसन्नपणे वाचरत होत्या, स्वदेशात गांधी यांची तयार झाल्यात असे सामान्यास वाटतच होते पण श्रीमंत लोकांनी या देशात प्रत्यक्ष सुरू केले, तो पर्यंत स्वदेशी लोकांचे सरकार आले, त्यांना उद्योगधंद्यांना वाढना दिली व त्यांना मदतीला हाताची मिळा, उद्योगधंदे वाढले व अन्नधानी वाढत आले, सरकार, निगमकारी व राजकी क्षेत्रात उद्योगाची वाढ झाली, भरणे तयार झाले व त्यांनी जीव उद्योगधंद्यांना मिळू लागली,

उद्योगाच्या वाढीला आरंभी एक परिणाम मुख्यतः झाला व तो म्हणजे शेती मागे पडली, दर माहिण्यास रोज पैसे मिळतून देशात उद्योग हा वेगळी स्वप्न कावाडकळ करण्याची शेती पेक्षा श्रेष्ठ वाटू लागली, याच सुमारास शिक्षणाची वाढ लक्षात घेवून राब घालना करण्यात आले, खेड्यापाड्यातून शाळा निघाल्या, व ताळक्याच्या गावी माध्यमिक शाळा निघाल्या, आता तर ताळक्याच्या गाी कोलेज-महा निघाली आहेत, ही सर्व वाढ गेल्या २० वर्षात झाली आहे,

येथेची वाढ, उद्योगाची वाढ व शिक्षणाची वाढ या कारणांमुळे एक स्थित्यंतर नोगत सुरू झाले, शिकलेल्या तरुण येथेचून शहराकडे नोकरी शोधायला निघाल्या, शहरातील रक्षणार्या जागा अपुऱ्या पट्टे लागल्या, धरे बांधण्याची महासंघटने स्थापन झाली पण ही यशोव सुरू झाल्या येत नाही एवढ्या झपाट्याने शहरात येणाऱ्याची संख्या वाढली, नव्या उद्योगधंद्यात वगैरे लोकांना नोकऱ्या मिळाल्या व काही नोकरी मिळविण्याची खटपट करीत तेथेच राहिले,

उपा शेतकऱ्यांना पाण्याच्या योजनांच्या व विजेच्या पायदा मिळाल्या त्यांचे नशीबच पुढे गेले, पण इतर सर्वेक्षण कसेचसेच जीवन जगत राहिले,

जो पैसा पूर्वी फक्त श्रीमंतांच्या हातात असे त्यातील काही भाग कामगारांच्या हाती गेऊ लागला, राजकारणी लोकांची वाढ झाली व कामगारांना किंवा शेतकऱ्यांना हाताशी धरून राजकारणाची चंकि फिरू लागली, आज सामान्य कामगार एस. एस. सी. झालेल्या कायकुनापेक्षा अधिक पैसा मिळतू लागल्या आहे,

वर्तुशी म्हातान्यांच्या शनात भर पडली नाही, तरुणांचे ज्ञान झपाट्याने वाढले, यामुळे कुटुंबातील म्हातान्यांचा अनुभवावर आधारलेला मोठेपणा कोठेमडून पडला, शहरात घराची टेंचाई तीव्रतेने निर्माण झाल्यामुळे म्हातान्यांना खेड्यात ठेवण्यात आले, पण तेथे ते सुखाने राहिले, शहरातील लहान घरात तर त्यांना विलकुल जागा नाही, अशी स्थिती झाली,

कुटुंबातील विवाह पद्धती अतिशय विवाहाचा प्रारंभ कळताच्या, थोडाच मान ठेवणाऱ्या, आता शिकलेल्या मूर्खी कुटुंबात सत्ता म्हणून आल्या, त्यांना म्हणायनाची अहवाल नकोशी झाली, कुटुंबात सत्ता निर्माण झाले, म्हणायनांना अपमानास्पद जिणे घरात निर्माण झाले, त्यांच्या प्रभुत्वाचा बळकट नाश होऊन त्यांना तक्रारच्या तेंपाने वागणे अवघड वाटू लागले.

भारतीय स्त्री ही त्यांच्या जमान्यात पुरुषांपासून भयानच अवघड होती, तिचा सर्वोच्च कुटुंबाधिपत्याचे स्वामिनीचे नाव, आता सामाजिक गरीबता झाले, पण नवव्याब्देत शोषणमान याचा उलट होऊन राहिले, घरातील पुरुष कामावर गेल्यावर स्त्री पुरुषांच्या समाजात कामाची, समाजकटकाची कमजूरत मनोवृत्तीच्या या अज्ञान विषयाबद्दल यांच्यात आता कायदा होऊन व अनेक दर्ज्यांनी स्त्री-पुरुष संबंधांची नैतिक पातळी समजात आली, शिकलेल्या विचारांप्रमाणेच विचारांप्रमाणेच मुश्किल स्त्री-पुरुषांवर मुद्दा होऊन परिणाम होऊन आहे, कुमारी मानाचा प्रश्न बिकट होऊ लागला.

आज या समाजात जाऊन आहे, पण मुद्द्याकडे लक्ष देण्यास कोणी नसल्यामुळे मुद्दे उभा राहणार नाहीत, त्यांनी जाऊन, कुटुंबात लहान झाल्यामुळे त्यांनी ताकद कमी होऊन गेली लोकांमोठ्यांनी जाऊन, अयोग्य पयोगणे जड वाटू लागले आहे, बुद्ध होऊन कोणा शांत आहे, स्वतःच्या वाढती आहे, मुद्द्यातील शिस्त विचलित आहे व मुद्देगोपी वाढत असल्यामुळे याचा विचार होऊन, नीतीनियमांचे उल्लंघन होऊ लागले आहे, समाजाने या वाढत्या समाजात येऊ लागला आहे, जो तो आपल्या घरातच पणही, समाजावर लोकांमोठ्यांमधून करणाऱ्या प्रत्येकजण दाखिल आहे, स्वतःचा जेवण घेऊन निघून जाऊन आपलीच विचार करित आहे, समाज-मेचकांनी ही सामाजिक मुद्दा विचार घेतली पाहिजे, त्याशिवाय कोणत्याही सामाजिक अहवालांना समाज म्हणून नोंद देणं येणार नाही.

मुद्दे, बुद्ध, अयोग्य मानसिक शिस्त या सगळ्या उपेक्षा होऊ लागली आहे व त्यामुळे समाजाने त्यांच्यात पणाने प्रश्न सोपवून स्वरूप धारण करून उभे राहिले आहेत, या सर्व परिणामांचा परिणाम म्हणजेच रस्त्यावर शिस्त येणारे हे भिक्षाऱ्यांचे दैव्य अहंते असे वाटते, पण दुर्दैवाने हा समाजातील विचारांचा मूर्ख रूप घेऊन रस्त्यात उभी आहे असे होऊ लागले दिसते.

प्रकरण आठवे

बुद्धी व मन

समाजसेवा कशा करता यावी यावर उत्तर देताना, समाजसेवा कोणती व कशीही करावी हे आता वाचकांवर नाही, विविध राज्यांमध्ये समते समाजसेवेक होत, व समाजसेवेक सरकारी कामां या मोठ्यात देण्यात येत असून प्रत्येक देशा, फौजेच्या मजतीने मदत करीत, कोटखांबांनी शांततेचा वादिल्ले लोकांसाठी व तसेच म्हणून फिरत, समाज व शासन त्यांना समाजसेवेक कामान माना. त्यांच्यातून विविध राज्यसत्ता नष्ट करण्यासाठी देशभक्तीची प्रयत्न करे, त्यांना समाजात जागे करण्याचा प्रयत्न करत, शिक्षण घ्यावे म्हणून लोकांना जागृत करे, त्यांनाही समाज सेवेक जागे होत, सध्या मुद्दा अनेक प्रकारचे समाजसेवेक भेटायला येतात पण त्यांच्या कामांची माहिती करून घेतली आहे, पण समाजसेवेक जागे वाटते पण कामे नाही, त्यांना जी स्थानी अडचणीत सापडली अनेक निराश मंडल करणारा अनेक तर दोन तऱ्हेचा अभ्यास करताना त्यांचे, पहिल्या अभ्यासाची दुरुस्त्या व समाजातून व पारिस्थितीतून तयार झाली आहे त्या समाजाचा व दुसरा अभ्यास या दोघांच्या गुणोपगुण मनाचा.

अहिंसा विषयाचे ज्ञान होण्याकरिता समाजशास्त्र मार्गाने होत व दुसऱ्या विषयाचे ज्ञान होण्याकरिता मानसशास्त्राचे ज्ञान होणे जरूर जाई, प्रत्येक माणसाचा असे वाटत असते की दुसऱ्याच्या मनाने काय विचार होत आहे कि त्याचे मन कसे आहे याची आपणाला पूर्ण कल्पना आहे, पण असे मानणाऱ्या लोकांच्या मनाचा भ्रम देणारी वर्तणूक दुसरा माणूस करतो तेव्हा त्यांना कबूल करावे त्यांचे का अशा वर्तणूकांची आपण अपेक्षा केली नव्हती, एखाद्या माणसाच्या स्वभावाविषयी एखाद्या वेद समजला तरी त्याचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व आपणाला समजत नाही व तो पर्यंत त्या माणसाची व्यथाच आपणाला समजत नाही, त्या माणसाची व्यथाच समजली नाही तर त्याला सुधारण्याचा प्रयत्न किंवा सुखी करण्याचा प्रयत्न तरी आपण कसा करणार ? माणसाचे खरे व्यक्तिमत्त्व समजण्याकरिता त्याच्या मनाने विश्लेषण करता आले पाहिजे व त्याच्या मनामध्ये ज्या वेगवेगळ्या धारणासक्ती आहेत त्याचे ज्ञान झाले पाहिजे,

कोणत्याही माणसाच्या मनाचा अभ्यास करताना त्याच्या बुद्धीचा प्रत्यक्षपणा समजावून घेणे जरूर आहे. बुद्धी ही एक मनाची शक्ति आहे.

मन ही दिव्यादी वस्तू नाही. व ती कधी आहे व कोठे आहे हेही सांगता येत नाही. पण बुद्धीबद्ध मात्र म्हणता येईल की तिचा मधुशी फार निकटचा संबंध आहे.

बुद्धीच्या तीन प्रतिसादी मानण्यात येतात. १) समजणे २) साठवून ठेवणे ३) पुन्हा स्मरून योग्य वेळी उपयोगात आणणे.

आपण एखादी वस्तू चाखून पहातो. ती आपणास चटकन समजते. त्या चवीची आपण आठवण ठेवतो. काळांतराने आपण कधी त्यात अगत्याना एकदास म्हणतो "त्या दिवशी पदार्थ खाल्ल होवा त्याची चव अगदी अशीच होती."

आपल्या पूर्वद्विषामार्फत आपल्याच्या निरनिराळ्या वस्तूंचे व प्रसंगांचे ज्ञान होते व आपण ते स्मरणात ठेवतो पण तेच नव्हे तर ते ओळखीने स्मरणात ठेवतो व प्रसंग पडल्या-सोबत त्याची आठवण करून उपयोग करतो.

पुस्तकातील पाठ एकदाच वाचून काही लोकांच्या मनात रहातो. पुढे पुस्तकाची जरूर त्यांना लागत नाही. ही बुद्धीची विशेष शक्ती आहे. सगळ्याच ही प्रामुखातेची नसते. मानसशास्त्रज्ञांनी ही शक्ति मोजण्याची पद्धती सोडून काढली आहे. या प्रकारात बुद्धिमत्ता पद्धती असे म्हणतात. वेगवेगळ्या प्रकारच्या चाचण्या घेऊन प्रत्येक माणसाचे मानसिक वय किती आहे ते ठरवण्याचे हे शास्त्र आहे.

शास्त्रज्ञांनी असे मानले आहे की माणसाच्या ठिकाणची बुद्धी साधारणपणे तो १६ ते १८ वर्षांचा होईपर्यंत वाढत असते व पुढे ती नेवडीच रहाते. तेव्हा ज्याचे मानसिक वय १६ असेल त्याच्या बुद्धीची बहुतेक वाढ पूर्ण झाली आहे असे मानावयास हरकत नाही. त्याचे प्रत्यक्ष वय व मानसिक वय यांचे एक सूत्र बनविले आहे व त्यावरून त्याचा बुद्धयंक (I. Q.) काढता येतो. हा त्याच्या बुद्धिमापनाचा अंश होय. सर्वसाधारण बुद्धिमत्ता असलेल्या माणसाचा बुद्धयंक १००° मानण्यात आला आहे. अन्यत्र प्रत्यक्ष व नेज्ज्मी बुद्धिमत्ता असलेल्या माणसाचा बुद्धयंक १४०° मानण्यात येतो, तर निरुद्ध, लहान बालकाचे, लहान गळणाऱ्या माणसाचा बुद्धयंक सुमारे ५०° असतो या दरमान बुद्धी असलेल्यांचे अनेक प्रकार करण्यात आलेले आहेत.

या बुद्धीच्या जोरावरच माणूस जगानच्या परिस्थितीची जाणीव करून घेत असतो व

त्यानेचहून जगण प्रत्यक्ष करून त्याच्या स्वभावाच्या व इतरांच्या जीवनात उपयोग करून देत असतो, या प्राणसत्त्वाचे आपण माण्या भाषेत फार हुशार माणूस म्हणतो.

मनाच्या दुसऱ्या महत्त्वाचा भाग म्हणजे ज्यामुळे माणसाचा स्वभाव बनतो तो भावनिक विभाग, मूळ जन्मल्यापासून त्याच्या मनावर निरनिराळे परिणाम होत असतात, त्या माण्या स्वभावामुळे काही गुणदोष (मग ते कितीही थोडे असोत) आनुवंशिकतेने भाषेचे असतात असे वाटते, आयुष्यात त्याच्यावर येणाऱ्या प्रत्येक प्रसंगाने त्याच्या मनावर नवी नवी उभार उभार येतो, काही ठरं हे अधिक खोळवर उमटलेले असतात, जे ठसे खोळवर उमटलेले असतात त्यामुळे त्या मुलाच्या स्वभावाने मूळभूत फरक पडत असतो.

आपणही या मुद्द व असमं अशा प्रश्नात जे गडोघन शांत आहे त्यावरून मानसशास्त्रज्ञांना असे साटून भाषे हा वयाच्या मातृभाषा वर्षापर्यंत जे परिणाम मुलांच्या मनावर होत असतात त्यामुळे न त्याच्या स्वभावानी मूळ जडण घडण होत असते, त्यानंतर त्याच्या स्वभावाने फारसा फरक धरून येत नाही, म्हणजेच असे म्हणता येईल की माणसाचा स्वभाव त्याच्या वयाच्या मातृभाषा वर्षापर्यंत जवळ जवळ पूर्णपणे तयार होतो.

अशा रीतीने मुलाच्या वयाची पूर्वापरी सात वर्षे अत्यंत महत्त्वाची आहेत, पुष्कळदा वयाच्या मातृभाषा वर्षी त्याने शिक्षण सुरू होत पण त्यावेळी त्याच्या स्वभावाचा पाया तयार झालेला असतो.

यानेच अर्थ अस की माणसाचा स्वभाव हा परिस्थितीप्रमाणे तयार होत असतो, त्याच्या निरोधनात शक्यतेत जे अनुभव येतात त्या अनुभवांमुळेच त्याच्या स्वभावाची जडण घडण होत, आपण ज्याचा स्वभाव म्हणतो तो तरी काय आहे ? विशिष्ट परिस्थितीत माणूस ज्या प्रकारे वागतो त्याच्या आपण त्याचा स्वभाव असे म्हणतो, प्रेमळ, क्रूर, भिन्न, शत्रु, गर्वित, निराशा, प्राण्यावर दया करणारा किंवा दया न करणारा, आईबापांचा मान राखणारा किंवा त्याचा मान न राखणारा, इत्यादी अनेक पैदा माणसाच्या स्वभावाने असतात व हे सर्व पैदा त्याच्या पूर्वानुभवांमुळे निर्माण झालेले असतात.

माणसाची त्याच्या मानसशास्त्रात विचार करणारा प्राणी अशी केंद्री आहे, मानव सोडून इतर प्राणी फक्त विचार करणारे नसतात, पण माणूस हा श्वर विचार करणारा आहे, म्हणूनच तो आपल्या रानटी अवस्थेपासून कितीतरी वेगळा झाला आहे, त्याने आपल्या मूळ स्वभावधर्मावरसुद्धा मान करण्याचा प्रयत्न केला आहे, जनावरात आई, बाप, भाऊ, बहिण ही नावी ऐहिक जीवनात नसतात, पण माणसाने हजारो वर्षांत कौटु-

विक्रि जीवन व समाजजीवन निर्माण करून निर्गमिल्लो नाती तयार करीत आले. ही नाती तो कनोडीने साभाळण्याच्या प्रयत्न करतो, परंतु त्याच्या मुळ प्राण्याच्या स्वाभाव अनेक वेळा उच्चरित झालो, स्वतःवरून तो नात्या टिकवण्यासाठी मागण्यात येत प्रयत्न करतो त्यामुळे, या प्रयत्नानाच मनावर येणारा ताण असे म्हणतात, हे ताण विचार देवातून किंवा सध्याचीतून निर्माण होतात, हा ताण ज्या वेळा कमी प्रमाणात किंवा कमी मृदुतीचा असतो तेव्हा त्याचा फार मोठा वाईट परिणाम मनावर होत नाही, परंतु तो जर बराच काळ टिकून राहिला किंवा त्याची तीव्रता जास्त असताना पणवळ वेळा मनावर तीव्र आघात होऊन विकृती निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे जेव्हा पाल्थिवा किंवा औपचारिक आमुळे नातीची जातीतून जाऊन कमी प्रमाण मनावर येत असता तेव्हा, कधी स्वतःच्या मनात एक वेळा येईल की, जेव्हा माणस, माणस जेव्हा किंवा अशा भाषणाने जेव्हा समाजात रुढी होऊन येते, यावेळी समाजात तसेच अनेकदा समाजात त्या जातीतून पण पाल्थिवा जाऊन विकृत असताना त्या माणस समाजात मुळाने राहू शकत नाही, निहाय तो हा प्रयत्नही लोक येत नाही.

पुढीलवेळा माणसाच्या समाजातून तो अंतर्गत जात त्याच्या किंवा त्याच्या जवळ पारिस्थितीतून जात त्यावेळी त्या पारिस्थितीचा त्याच्या मनावर होणारा दुष्प्रभाव तो त्याच्या स्वाभावात जाऊन निर्माण होतो, त्याच्या स्वाभाव वैशिष्ट्यामुळे त्याच्या ममाने सध्या निर्माण होतो किंवा समाजातील दुष्प्रभाव त्याच्या मनावर मुळ होतो, या सध्यामुळे तो एकाच समाजाशी त्याच्या जवळ दुष्प्रभाव होतो किंवा निहाय तो मीन स्वीकारून अंतर्गत होतो, या सामाजिक प्रचारांना अनुक्रमे वैशिष्ट्यात व अंतर्गत म्हणतात.

या दोन्ही प्रचारांमुळे तिरपा अंतर्गत जाती का तो माणूस कुठल्या किंवा समाजात विसवादी होतो.

समाजाने प्रत्येक व्यक्तीच्या वागणुकीचा मर्यादा घातून दिलेल्या आहेत, याचा सामाजिक वास्तव्यावरून असे म्हणता येईल, या सध्या समाजाच्या वास्तव्यासाठी व योग्य वादीसाठी आहेत, पण सामाजिक विकृती जाऊन मग या सामाजिक वेचनाप्रमाणे वागत नाहीत, त्याच्या वेगळी पुढील वेळा निवमयात ठरते, मग आपण अशा लोकांना समाजात अडचणी निर्माण करणारे किंवा ज्यांच्या स्वाभावाने दोष निर्माण झाल्या आहेत असे लोक मानतो.

प्रकरण नऊ

व्यक्तिकार्य म्हणजे काय ?

प्राथमिक चौकटी या प्रकरणाने व्यक्तिकार्याबद्दल माहिती दिलेली असली तरी ती प्राथमिक चौकटीचा स्वरूप आहे. व्यक्तिकार्याचे शास्त्रीय स्वरूप कोणता आहे हे त्या प्रकरणाने सांगण्याचे आहे. या प्रकरणाने व्यक्तिकार्य या पदवी तिरप्या गक्षेपाने माहिती देण्याचा मानस आहे.

समाजसेवेच्या क्षेत्रात मुख्यतः तीन विभाग मानण्यात आलेले आहेत. १) व्यक्तिकार्य (Case Work) २) समुदाय (Group Work) ३) सामाजिक संघटनात्मक कार्य (Community Organisation).

या तीन प्रकारांनी समाजसर्वे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून करता येणे, समाजाने स्वास्था टिकून राहावे यासाठी निर्माण होणाऱ्या सामाजीक समाजाने योग्य विचार व प्रेरणा निर्माण करून घ्यावे हा मान व मान दर्शने समाजसेवेचे हे तीन मुख्य मार्ग निर्माण झाले आहेत.

व्यक्ति कार्ये व्यक्ती ही समाजाचा अंतिम घटक असल्यामुळे, जेव्हा निव्याममध्ये काही दोष आहेत असे आढळते तेव्हा त्या व्यक्तीबद्दल विशेष चिंत्न करायची लागते व तिची माहिती मिळवून निव्याममध्ये योग्य तो बदल घडवून आणायचा लागतो. सचकार्यामध्ये समाजाच्या विशिष्ट विभागामध्ये विह्वल निर्माण होऊ नये म्हणून त्या विभागाच्या सर्व घटकांच्या शिक्षणाचा, धंदे शिक्षणाचा, कामगुकीचा किंवा इतर काही कार्यक्रम हाती घेण्यात येतो. अशा कार्यक्रमांमुळे त्या संचावर योग्य तो परिणाम घडवून आणता येतो. शेवटचा कार्यक्रम सर्वात मोठा घटक जो समाज (Community) त्या संघर्षाचा होय, तो कार्यक्रम समाजासाठी कल्याणकारी योजना तयार करून त्याची अंमलबजावणी घडवून आणणे हा होय. शेवटचे दोन्ही कार्यक्रम सवाला किंवा समाजाच्या चालना देऊन त्याचामध्ये अयोग्य विचार व आचार निर्माण होऊ नये यासाठी वापरण्यात येणारे घडावात्मक व अभिवृद्धीचे असतात, तर पहिल्या व्यक्तिकार्याचा कार्यक्रम व्यक्तीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा असतो. येथे आपण फक्त पहिल्याच प्रकाराचा विचार करू.

मेरी रिचमंड यांनी व्यक्तिकार्यांनी केलेल्या व्याख्यान प्रमाणे आहे :

“ Social case-work may be defined as processes, which develop personality through adjustments consciously effected individual by individual between men and their environments. ”

“ व्यक्तिकार्य म्हणजे व्यक्तिमत्त्व मुक्तपणाकरिता, व्यक्ती व्यक्ती यांमध्य मानवाच्या व त्याच्या भोवतालच्या परिस्थितीमध्ये जाणीपूर्वक घडणून आणण्यात तज्ज्ञांच्या कार्यपद्धती होत. ”

एखाद्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वात जेव्हा काही दोर निमीग होतो ते पाहो दोर हातवण्याकरिता व्यक्ति कार्यकर्त्यांना ती व्यक्तिमत्त्वाची गोष्टी समजावून घ्यावी लागते. अनेक प्रकारची तज्ज्ञांचे घडणून आणणे त्यांना, जेव्हा ते जेव्हा ती व्यक्ती व तिच्या भोवतालची परिस्थिती यांच्यातील तज्ज्ञांचे घडणून आणणे पाहता, तीं सर्व तज्ज्ञांचे कार्य हेतु मनात घाळणूनच केली जाते. जेव्हा ते जेव्हा ती तज्ज्ञांचे हातवण्याकरिता ज्या कार्यपद्धती किंवा तंत्र आहे ते कोणत्यापूर्वक वाचता येईल, मानवाचे मन पाहू नंतर ते संस्कारात्मक आहे, व्यक्ती व परिस्थिती यांमध्ये घडणून आणणे, जेव्हा निमीग झाले असावा, प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात निरनिमीगता मध्ये असावा, जेव्हा त्याच्या मनाचे काही वेगवेगळे असावा, या माध्यमांमधील मूल्य नाद वेगळे व्यक्ति कार्यकर्त्यांनी प्रत्येक व्यक्तीशी वाचता येणे व सोडता येणे असते, या तंत्रात कोणत्याचा भाग मोठा आहे पण मुळात समाजशास्त्र व मानवशास्त्र या दोन्ही शास्त्रांची रचना चांगली माहिती असणे जरूर आहे, शिवाय त्याचा स्वभाव प्रेमळ असून रसायन इतर न मदत करण्याची मनाममून इच्छा असावी, अशी बहुगुणी व्यक्तीच उत्तम व्यक्ति कार्यकर्ता होऊ शकते.

व्यक्ति कार्यकर्त्यांच्या ठिकाणी वर नमूद केलेले गुण नसतील तर अभ्यास करतवयाच्या व्यक्तीच्या जाणून व अज्ञात शक्तीची नोंद त्याच्या घेता येणार नाही, किंवा ज्या शक्ति क्षेत्रावरहित शास्त्रांच्या आदित त्या पुन्हा क्षेत्रावरुन करता येणार नाहीत, व्यक्ति कार्यकर्ता व अभ्यासकांनी यांचे मानसिक संबंध अत्यंत व्यवस्थित व गुंतागुंतीचे असतात, त्यांच्या मनादातील प्रत्येक वास्तव व त्याची प्रत्येक कृती ही एकाच्या मनात दुसऱ्या विषयीची प्रतीमा निर्माण करित असते, अशावेळी अभिप्राय कल्पक, हुशार, प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा व्यक्ति कार्यकर्ता असल्याशिवाय मृतचूलांच्या अकस्मिक पंचजीवन निर्माण करणे होणार ? मेळेव्यांना जिवंत करण्याचे साधन अवृत्त मानवांस सापडते नसते तर ते काही प्रमाणात व्यक्ति कार्यकर्त्यांच्या हातात आहे, अर्थात् त्यांचा उपयोग नोंद करता आला पाहिजे,

यासाठीच जागरूकताची व्यक्तिगतताच्या बहुविध अंगाने आहे. या जागरूकतेतून महत्वाचे ६ मुद्दे याप्रमाणे आहेत.

१) व्यक्तिमत्त्वाचा आदर किंवा वृज राखणे.

(Respect for the individual)

२) अभ्यास यत्कीने दिवल्या माहितीची गुप्तता.

(Confidentiality)

३) अभ्यास यत्कीने दिवल्या सामानासह सममूल्य घेणे.

(Acceptance)

४) उपचाराच्या स्वरूपाचा निर्णय अभ्यास यत्कीनेच घेणे.

(Self determination)

५) अभ्यास यत्कीनेच असा अमर वाईट निर्णय घेण्यात टाळणे.

(Non-judgmental attitude)

६) उपचाराचे निर्धारपूर्वक आयोजन व पालन.

(Planning and Execution)

१) व्यक्तिमत्त्वाचा आदर व वृज राखणे

समाजोपयोगी कामाची योजना करताना अत्यंत जीवनात समस्या निर्माण झाल्या-
मुळे जी समस्यात पडली आहे ती, कोणत्या मार्गाने जावे याचा निर्णयही घेऊ शकत
नाही, एवढेच नव्हे तर आरुख मूल मार्ग कोणता याचेही मान दिव्या नाही, या परिस्थिती-
माले जी असे काही वर्तून कसे हा समाजासाठी नव्हे किंवा दिव्या या वर्तूनामुळे
समाजाच्या थोका निमोळ होतो, असे वर्तून घेण्यात आहे आहे की ही व्यक्ती सामान्यापूर्ण
आली आहे व दिव्या कुठेवांगळ किंवा समाजातील थोका कुठेवांगळ आहे, अर्थात
समाजाच्या दृष्टीने या व्यक्तीमध्ये काहीतरी प्रयोग्य अंग आहे, पण त्याच प्रमाणे
दिव्या जवळ काही तरी चांगले पण असले पाहिजे व त्या चांगल्याचा मान
देवला पाहिजे, पुष्कळवेळा वाईट कार थोडे असले पण ते उत्तरे दळक असले की
त्या व्यक्तीच्या जवळपास सुद्धा जाण्या समेकमान्य नागरक भितो, उदाहरणार्थ, त्याच्या
हातून वृत्त आल्या आहे अशी व्यक्ती, तिने वृत्त दळा असे म्हटले की दिव्या हातून
आपल्याच्या थोका आहे असे सर्व सामान्य माणसाच्या वाटत असते, पण असा माणूस
उत्तम पिता व पत्नी असे दारुण, कदाचित तो उत्तम कथकार असेल, एखादी विशिष्ट परि-
स्थितीमध्ये त्याच्या हातून वृत्त आला म्हणून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अपमान करण्याचे
कारण नाही व त्या व्यक्तीचा अभ्यास करायचाच असल्यास, त्याच्या अंतःकरणाच्या

कोमाकोपस्थान शिस्वने ने जाणून त्याच्याने अनेक तर त्याच्या व्यक्तीमत्त्वाचा आदर ठेवल्या पाहिजेत. सारे जग त्याच्या कुठळ मानाने असो. तरीही त्याच्याकडून त्याने त्याला आदरपूर्वक जवळ फेले पाहिजेत, म्हणजेच त्याचा आदरच मानाने त्याने घेतला व त्याला मार्ग कसा काढावा हे त्याला शिकविता येईल.

२) अभ्यास व्यक्तीने सांगितलेल्या माहितीबद्दलची गुप्तता

सगुणे शिक्षण निर्माण शास्त्राविषय कोमतिने त्याचा आचार त्याच्या व्यक्तित्व ठेवलेली माता गोष्टमुक्ता इतमना सांगत नाही. याचे कारण काय? आकडी सध सध इतमना फेटे व त्याचा दुर्गमपण आण या जीवनात ने जे किता आप याचितीत रोममन वाढत जातील ही त्या व्यक्तीच्या वाटणा. मोठी त त्याच्या सध सध सध ही दूर करू शकतो. यासाठी त्याची भितीची नुसता घेणे त या जीवनात त्या आदरपूर्वक आहे. जेव्हा आपल्या भिन्न प्रकाशी गुप्त गोष्ट आपल्या सध सध ने जे या जीवनातून ही गोष्ट आपण इतमना सांगत नाही व त्या जीवनात ति जीवनात या दृष्टीने आपण प्रयत्न करू लागतो. हा नुसता व्यक्तीसकल घेणे त या जीवनात सध सध सध आपले हृदय मोकळे करून त्याच्यापुढे ठेवते.

भिक्करी आदान केंद्राने किता प्रमाणित सध सध प्रमाणित प्रमाणित प्रमाणित येतात. प्रत्येकाने जीवन म्हणजे एक कादंबरीच असते. पण हा एक शोकांतिकाच नाही अशा गोष्टी आपणा या समजल्या आणि जग सध सध आपण गुप्तता आदरपूर्वक नाही तर त्या व्यक्तीच्या पुनर्वसनारच्या दृष्टीने मोठा मोठा निर्माण होणे. काही समाजाने पुनर्मान जाणे इतके गैर मानतात का अशा मागणा या त समाज साठान दाहना, भिन्न प्रमाणित-संधक कायथाणाची अटक, आदान केंद्राने किता प्रमाणित सध सध कोमतीच्या हृदयामुळे रहाणे, या प्रकारास सर्व साधारण मागूस नुईसावास अनेक मानतो व मग ही बातमी जितशत्रुना मिळावी तर त्याचे तेथून पुढेच जीवन पुढील मिळाल्यासारखे होते. ही एक मोठी भीति बहुतेक लोकांच्या मनात असल्याने आदान केंद्राने दिवून घेते.

३) समस्यापूर्ण व्यक्तीस तिच्या समस्यांसह समजून घेणे

ज्या व्यक्तीच्या मनात सध सध निर्माण शास्त्राचा आहे किता तिच्या जीवनात समस्या निर्माण शास्त्राच्या आहेत ती व्यक्ती आपणा प्रमादात गोष्टी ठेवलेली असते. प्रमाद गुन्हाशी संबंधित असेल किंवा नसेलही. पण सामाजिक प्रमाद तिच्या हातून झालेला असतोच. एकूळ वेळा या प्रमादाशिष्यो योग्य असे ज्ञान त्या व्यक्तीला नसते.

भाषण करतो असोत ते सरोवर आहे अशी चुकीची कल्पना त्या व्यक्तीच्या मनात असते. या व्यक्तीत प्रसिद्ध व्हायला याच्या कोटयाने पैसा येईल, त्याच्या बाकीत मूल करणे ही निश्चिंत व निव्यातीची बाब होती, पण अशी विरहून टाकावी अशी मागसाची हत्या त्याच्या हातून येत होती, अशा काही गैर करीत असत याची कल्पनाच त्याला नव्हती. नारदमुनींनी त्याच्या प्रमादाची निवा त्याला हेदाळणी केली नाही, पण त्याचा प्रमाद मोठ्या कोटयाने त्याच्या नजरेस आणून दिला, या प्रकरणापुरते नारदमुनी हे एक दयाळ व्यक्ती होते. ज्या निवळा कोणी दिल्या तर ते योग्यच होईल.

याचा अर्थ त्या माणसाच्या हातून झालेल्या सुद्धाच्या निवा प्रमादाच्या मान्यता येणे असा नाही, त्या व्यक्तीच्या किंवा अस्मिते दोष व गुण याची नोंद घेणे व त्याच्या मोठेपणा त्याच्या अपमानाचे योग, असा त्याचा अर्थ आहे, त्याच्या हातून झालेल्या पापसाधने त्याच्या दोषांचे व त्याच्या किंवा गुणांचे व त्याच्या अस्मितेस व्यक्तमान्यता ही त्याच्या देणगी नाही. हा समजून निवळाकरिता कोणते मार्ग आहेत याची जाणीव घ्यायला येणार नाही व त्यासाठी ती करून देता येणार नाही.

४) उपचारात्मक स्वरूपाचा निर्णय समस्यापूर्ण व्यक्तीकडूनच करून घेणे

तत्कालीन असा एक पण विचारला जाईल की जी व्यक्ती समस्यापूर्ण आहे तिचा तो सारखा पण तो आहे किंवा मागे कुठे सापडणार ? व तो सापडला असला तर व्यक्तिकार्याची जरूर नाही काय ? प्रश्न सरोवर आहे व उत्तरही थोडा विचार सरोवर सापडणारच आहे, मनात मध्यम निमीष शांतेली व्यक्ती गोपधून येतेच असो, व त्या सुद्धाचा मार्ग सापडत नसतो ही पण गोष्ट खरी आहे, या समस्यापूर्ण व्यक्तीचा मार्ग सापडत नाही याचे कारण ती व्यक्ती शांत चित्ताने स्वतःच्या परिस्थितीवर विचार करू शकत नसतो, या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व आज्ञावाज्या परिस्थितीचा अन्वय व्यक्तिकार्याला ते अधिक दृष्टीने आस्वादाचा भूमिसेतन करतो, यामुळेच व्यक्तिमत्त्वाच्या करणाच्या व्यक्तीची जरूरी आहे, व्यक्तिकार्य करणाऱ्याला सुटकेचे अनेक मार्ग दिसतात, पण या मार्गातून सर्वात मोठेचा व कमीत कमी प्राप्ताचा मार्ग शोधता व्यक्तीच हेच मार्ग, याचे कारण ज्या परिस्थितीमध्ये त्या व्यक्तीला जावयाचे असो, तिची समोस माहिती व अनुभव त्या व्यक्तीलाच असो, ही माहिती व्यक्तिकार्य करणाऱ्याला असू शकत नाही, यामुळे या समस्यापूर्ण निपण्यास सर्वात चांगला मार्ग कोणता याचे ज्ञान समस्यापूर्ण व्यक्तीच्या काहीशा व्यक्तिकार्यानंतर योग्य तऱ्हेने होऊ शकते, अर्थात हे ताबडतोब घडून येत नाही याला जो वेळ लागतो तेवढ्यात समस्यापूर्ण

व्यक्ती व व्यक्तिकार्यकर्ता हे जीवाभावाचे मिश्रच झालेले असतात, ही वेळ येण्यापूर्वी समस्यापूर्ण व्यक्तीच्या टिकाणी एक तसेच वा आत्मविश्वास निर्माण झालेला असतो. त्यामुळे त्या समस्येनून मुदण्याच्या मार्गांनी स्पष्ट कल्पना मिळते व अखेरचा निर्णय ती घेऊ शकते.

५) अभ्यास व्यक्तीबाबत मत बनविण्याची (बरे अगर वाईट दृष्टिकोनाची)

प्रवृत्ती टाळणे

समस्यापूर्ण व्यक्ती ही सामान्यतः प्रभावपूर्ण व्यक्ती कार्यकृत्यासमोर आलेली असते, दोन प्रत्येक व्यक्तीत असतोच, पण व्यक्ति कार्य करणाऱ्याने जर त्या व्यक्तीच्या दोर व्यापून स्वतःकडे व्याप्याभिधानी भूमिका घेऊन उभे राहिले तर त्याच्या अन्तर्गत वाईट अशा परिणाम समस्यापूर्ण व्यक्तीत येतो व तिच्या पत्तेसमस्या प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा होत जातो, याच कारणासाठी समस्यापूर्ण व्यक्तीच्या निःस्पृहता समस्येसह सामना घेणे अव्यावश्यक आहे, ज्या तऱ्हेने मत घेवणे व व्यक्तीस तिच्या समस्येसह सामाऊन घेणे ही दोन्ही तऱ्हे संलग्न आहेत.

६) उपचारांचे निर्धारपूर्वक आयोजन व पालन

कोणत्या मार्गाने जाण्याचे याचदृष्टीकडे निर्णय घेतल्या नि त्या निर्णयाप्रमाणे आपोत्रा करणे जरूर आहे, निर्णय पूर्ण विचारांनी घ्यावा. समस्यापूर्ण व्यक्तीच्या पुष्कळ-वेळा त्या अदृष्टणी येताना त्यातून तिला पार पडण्याचे प्रयत्न व्यक्ति कार्यकर्त्याने करावयास पाहिजेत.

समस्यापूर्ण व्यक्तीसमोर नोक्यांना व विचार-मिनीमस कस्ताना व्यक्ति कार्य करणाऱ्याने एकदृष्टी घेवूनी तर ती व्यक्ती आपले अंतरात पडते करणार नाही, अभ्यास व्यक्ती व व्यक्ति कार्य करणारा या यातले प्रेम (व विचारांची सेवाण सेवाण) त्याच्या संभाषणातून फुलत असते, त्यातूनच एकाना दुसऱ्याचे अंतरंग समजते व दुसऱ्याच्या पहिल्याचदृष्टी विश्वास वाटतो, तेव्हा, "तुझे नाव काय ? " व "तुझ्या वयाचे नाव काय ? " असल्या प्रश्नातून व्यक्ति कार्य घडू लागत नाही, अदृष्टणीत सापडलेल्या व्यक्तीच्या जीवननीकेच्या चमणाच्या मोठ्या लाटांच्या वाऱ्यावाविषयी या मिश्राला माहिती पाहिजे असते, एवढेच नव्हे तर त्या नीकेच्या वनावटीची संपूर्ण माहिती व सुस्पष्ट दृष्टेच्या योगाने निर्माण होणाऱ्या कंपनाची व तिच्या शिष्टमधल्या हवेच्या जोगची कल्पना याची लागणे.

या गोष्टी अंगितपणे अगर झकपणे काम करणाऱ्याला कशा समजाव्यात ! अभ्यास व्यक्तिवरून ^{११} तू घेऊ लाग्यो व्यक्ति कार्याला पाया आहे.

व्यवस्थितार्थं कथं वा हा उभयस्वयंपरीक्षा मित्र ज्ञान पाहिजे. समाजाला नको त्या या दोन्ही व्यवस्थेचा कोणीच जवळ करीत नाही. मग प्रेम करणे तर दुरुच राहिले. म्हणूनच या विषयावर आपलेच ओलावा घेऊन या कार्याचा प्रश्न पोषावतो. मात्र आपण या विषयावर आपली दृष्ट्यता दाखवता येतः व्यवस्थीक रचना विच्या भावनेच्या आधारी जाणू वरता नों. व्यवस्थेच्या विद्या दृष्ट्याचा विचार करता करता ते आपलेच दुसरे आणि असे या विद्या वाटू लागले व तो स्वतःच त्या दृष्ट्याच्या ओघात सापडला तर तो वरत जाईल न मार्गदर्शकत्वा पाहता निरुपयोगी ठरेल. भावनेचा ओलावा तर निर्माण होऊन पाहिजे या भावनेचा कडी मात्र पक्का उपयोगी नाही. ही तांबेरची कुरकुरात आणि पणजी या विद्या या उत्तम विद्याकार्य होत नाही.

व्याप्तिवर्त्य हे पणूळ 'जोडी' शब्दातून अव्यंजन असणारे शास्त्र आहे, शब्द तर सर्वत्र 'जेक' वापरतात. वास्तवतः म्हणजे उच्चारात सामान्य असतात, चोराळा चोरी करू नको म्हणून सर्वत्र सामान्य असतात, पण या शब्दाचा उपयोग होतोच असे नाही. म्हणून हे व्याप्तिवर्त्यही शास्त्र निरूपयोगी आहे असा काही लोकांचा समज होतो, पण याने किती तथ्य आहे हे आपण एक उदाहरण घेऊन तपासून पाहू. एक तळण बसलेगार आहे, त्याच्या हातून मोठा गव्हा पडला आहे, गुन्हा झाल्यानंतर त्याला पोलीसानी पकडले आहे, पोलीसाच्या ताब्यात जाण्याचा त्याचा पहिल्याच प्रसंग आहे, त्याच्या सोप्यापेडांना आपण प्रश्नंतर आलेल्या खोलीत नेऊन हवाळदार कोणताही प्रश्न न विचारता एकदा दोनचार पट्टे उगावतो, शरिराच्या दोनचार भागातून रक्त पाहू लागल्यावर त्याच्यावर कड मारले त्याला आरेखीवर्णीवरून दोनचार शिऱ्या हासवतो व मग गुन्हा केला काय असे दर शिऱ्या विचारतो, कदाचित हे विचारीत असताना आणखी एखादा कुसरा तळण्या येतो, गुन्हेगाराचा विचारण्यात येणारा हा पहिला प्रश्न, त्यानंतर पोलीस ह्हेडमन येतो पंजादार नोंद घेऊ प्रश्न थोड्याबहुत फरकाने पण याच पद्धतीने विचारतात, थोड्याच वेळात गुन्हेगाराच्या मेजिन्स्ट्रेट पुढे नेण्यात येते, मारल्याच्या खुणा चेहेऱ्यावर दिग्गज भगतात, मेजिन्स्ट्रेट निर्विकार चेहेऱ्याने विचारतात, 'तुला कोणी मारले काय?' या प्रश्नाला नकारार्थक उत्तर द्यावे लागते, पुढे कोरीत वेळ सुरू झाली 'हा नितक्याच निर्विकार चेहेऱ्याने व संथ आवाजात विचारतात, 'तुला गुन्हा कवळ आहे काय? पुढे कोरीच्या आवाजात हाडावाळी तो गुन्हेगार बसलेला असतो,

त्याच्या हातात बेड्या अडकवलेल्या असतात, बेड्यामधून काढण्या घालून हत्यारी हवालदार काढण्या धरून बसलेल्या असतो, तेवढ्यात त्या गुन्हेगाराची आई व एक जिवलग मित्र येतो, आईच्या अंतःकरणाला धडधड लावत असते, विचाराने काही माजलेले असते. तिला शब्द सुचत नाहीत, मित्राच्या मध्यस्थीने हवालदार आईला भेटण्याची परवानगी देतात, या हवालदाराच्या गुन्हाच्या तपासाची मध्येच नसको, आई त्याच्याजवळ जाते, त्याच्या निष्कटलेल्या येसावरून आपला धरधरता हात फिरवते, गुन्हेगाराच्या डोळ्यातून अश्रूंची धार लागते, आई पाठीवरून हात फिरवते, आईच्या पदगाने गोळे पसले जातात, आई निघते, 'काय वेढस हे ?' तो म्हणतो, 'आई जुकले माझे' शब्दात येवढे सामर्थ्य आहे ! दोनच मिनिटात कबुली जबाब होतो, काही रात्रात शरिराने ताण सहन केलेल्या असतो तरीही पण हे शब्द पोलीस स्टेशनाला मित्रा कोर्टा या सातोर उमटले नाहीत.

शब्दाने सामर्थ्य गोठे आहे, ते योग्य पद्धतीने उगारले तर याचा परिणाम चांगला व दारुणार्थी होतो ध्येयी कार्य करणाऱ्या निर्मलक अदभुत करून नसतो, त्याच्या ठिकाणी मानसशास्त्रज्ञांनी सूक्ष्म दृष्टी असते, त्यात अमुताचा गोठ्या, प्रभावाचा रज्जेचा विवेकपणा व बुद्धिचा प्रकाश असतो, कळोल्या रात्री चमकून मारीदर्शन करणाऱ्या विपुलतेने तेज त्या शब्दाने ओथंबून राहिलेले असते व म्हणूनच नवजीवनाच्या अमुताच्या दाराच्या त्यातून बाहू लागतो.

आता आपण समाज कार्याच्या सहा तंत्रांचा विचार केला, मनाच्या आणखी दोन नवी तंत्रे मान्यता पावली आहेत, ती १) समाज कार्याचे प्रशासन व २) संशोधन ही आहेत.

प्रशासनाबद्दल माहिती पुढे स्वतःच अशा प्रकरणात दिली आहे, संशोधन ही एक अनिशय महत्त्वपूर्ण कृती मानवनि आत्ममान केवळी आहे, जगाच्या आत्मसाप्तागून आत्म-पर्यंत ज्या सुधारणा दाल्या आहेत त्या संशोधनातूनच झालेल्या आहेत, सर्व क्षेत्रात संशोधनास अनन्य संधारण असे म्हणूच आहे, सिकाऱ्याच्या प्रभावाने संशोधनास रूप वाव आहे, या बाबतीत संशोधन जवळ जवळ झालेले नाही म्हटले तरी चाकळ, संशोधनाचे शास्त्र आहे व त्याच्या पद्धती ठरलेल्या आहेत, या पद्धतीच्या साहाय्याने अनेक गोष्टींचा अभ्यास घेऊन त्यातूनच नवीन मार्ग मिळू लागतो, या नव्या मार्गांमळे प्रशासनाच्याही पद्धतीत बदल घडवून आणवा लागतो, अशा प्रकारे संशोधन व प्रशासन हे एकमेकात गुंतलेले दिव्य अनिशय महत्वाचे आहेत.

प्रकरण दहावे

न्यायालय व भिकारी

मुंबई मित्रा प्रतिबंधन कायदा १९५० किंवा त्यापूर्वीचा मुंबई भिक्षकरी कायदा १९४५ हे दोन्ही या मासिक कायदे आहेत. १९४५ सालचा मुंबई भिक्षकरी कायदा रद्दवान्त झाल्यानंतर, मुंबई मित्रा प्रतिबंधन कायदा १९५० हा अतिशयान्त आला व लागू झाला आहे.

मासिक स्वयंसेवक झाल्यानेच त्याला देशाभिमता पट्ट्या तयार वेली आहे, तिला अनुसरून प्रत्येक प्रौढ एकाग्रता उनेक वर्षे आहेत, त्यात एका वर्षीने त्याला भिक मागण्याची मुळा मोकळीक आहे, पण समाजाच्या भाषणेच्या हद्दीने त्या स्वयंसेवक व्यक्तीच्या जीवनाच्या हद्दीने, अभियुक्तीच्या हद्दीने तसेच देशाच्या प्रतिष्ठेच्या हद्दीने हा कायदा गमत वेली आहे, ज्या ठिकाणी हा कायदा लागू झाले तो तेथे भिक मागणे हा गुहा दरोडो व अशा इस-मास अटक कायदे, अशा एकाग्रता अटक वेल्या समूह २४ तासात योग्य अशा कोर्टा-समीर आणणे लागत, पण या मर्यादा ये त्यात इतर गुन्हेगारासमूह वेगळे पण योग्य अशा ठिकाणी ठेवण्यात येते.

या कायद्याचा मुख्य उद्देश, अशा भिक्षक्यांना भिक मागण्यापासून परावृत्त कर-ण्याचा व त्यांचा समाजाभारण उपयुक्त नागरिक बनविण्याचा आहे. गोडीमुलावीने हे काम तेव्हापर्यंत नाही, म्हणजेच त्यांचा कायद्याचा आधार देण्यात आला आहे. त्यांचा हेतू समाजातील भिक्षा दूर करण्याचा व समाजगुणगुण्याचा आहे. म्हणजेच या कायद्याचे मूल स्वरूप शिक्षा करण्याचे नसून व्यक्तीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचे आहे. 'इंडियन पीनल कोड' किंवा इतर कायद्यांना हेतू ज्या सामाजिकदून गुन्हा घडल्या आहे त्यांच्या शिक्षा करून एक प्रकारची दंडाग निर्माण करण्याचा आहे, समाजामध्ये शांतता नावाची व व्यव-हार सुललीत ना शांत म्हणून इतर कायदे केले आहेत, पण हा कायदा व्यक्तीमध्ये सामा-जिक कारणांमुळे जी भिक्षा निर्माण झाली आहे ती दूर करण्यात प्रतिबंधात्मक स्वरूपाचा आहे, म्हणूनच त्यात कर्मात कमी बंधने व नियम अंतर्भूत केले आहेत, या नियमात सुध्दा आणखी सैलपणा आणवा किंवा कसे याचा विचार समाज योग्य वेळी करील, हा

कायदा राखवीत असताना धक्क्याची सुधारणा ही गोष्ट सर्वात महत्वाची मानली पाहिजे व इतर गोष्टी त्या मानाने गौण ठाविल्या पाहिजेत.

कोर्टापुढे भिकारी घडून आणण्याचे काम मुख्यतः पोलिसांनीच करावयाचे आहे. 'कोणताही पोलिस अधिकारी' असा शब्द प्रयोग कायद्यात केलेला आहे. कोणताही पोलीस अधिकारी म्हणजे कोणताही पोलीस. दिवाण्यापामून तो अधिकार्यापयंत कोणीही पोलीस अधिकारीच समजण्यात येतो. याशिवाय नियमाच्या प्रस्तावप्रमाणे प्रत्येक स्वीकार केंद्राच्या अधीक्षकास व प्रमाणित संस्थेच्या अधीक्षकास भिकारी पकडण्याचे अधिकार देण्यात आलेले आहेत.

कोणत्या कोर्टास भिक्षुक्याच्या प्रकरणाची चौकशी करता येईल याबद्दल या कायद्याने कलम नं. ३ मध्ये माहिती दिली आहे. कोणत्याही पटिल्या वर्गाचे अधिकार असलेल्या कोर्टास व त्यावरील कोर्टास ही प्रकरणे मूळ स्वरूपात किंवा अपीलामध्ये चालविता येतील.

कलम २ मध्ये भिकारी कोणाम म्हणजे हे वास्तविक सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे भिकारी कोणाम म्हणू नये हेही त्याच कलमाच्या उत्तरापीत दिले आहे.

मुंबई भिक्षा प्रतिबंधक कायद्याच्या कलम ४ (१) प्रमाणे भिक्षाच्या पकडला येतो. व कलम ५(२) प्रमाणे रिमांड वॉरंट देता येतो. आदान केंद्राच्या अधिकार्यास या संशयित भिक्षाच्या कच्च्या कैदेत ठेऊन घेण्याच्या व दिलेल्या तापसंग पुन्हा कोर्टात हजर ठेवण्याच्या आज्ञेला रिमांड वॉरंट असे म्हणतात. इतर मुल्यगाराना त्याच्या बाबतीत कोर्टात प्रकरण चालू असताना व पोलीस चौकशीच्या वेळी असेच रिमांड वॉरंट देण्यात येते व कच्च्या कैदेत ठेवण्यात येते. आरोपित भिक्षाच्या आदान केंद्रात अशा तऱ्हेने कच्च्या कैदेत ठेवण्यात येते. या कच्च्या कैदेची मुदत ३ ते १४ दिवसांची असते. शहरातील भिक्षुक्यांच्या प्रकरणांची चौकशी करण्याचे काम एका किंवा अनेक कोर्टांना देण्यात येते.

कोर्टाने या प्रकरणांची चौकशी करी करावी याबद्दल आदेश या कायद्यात कलम ३ प्रमाणे दिला आहे. या कलमामध्ये असे सांगण्यात आले आहे की ही प्रकरणे 'समरी' पद्धतीने चालवावीत, 'समस' पद्धतीने चालवू नयेत. याचा अपवाद म्हणून कलम नं. ११ हे राहिले. जे लोक इतरांना भीक मागाव्यास लावून त्यावर स्वतःचा उदरनिर्वाह चालवितात त्यांना शिक्षा करण्याचे हे कलम आहे.

'समस' पद्धतीप्रमाणे कोर्टापुढे आलेल्या प्रत्येक साक्षिदाराचे व आरोपीचे म्हणणे प्रश्नोत्तर पद्धतीने उतरून घेण्यात येते. या पद्धतीप्रमाणे चौकशी करण्यास बराच वेळ

लागो, या पद्धत 'समरी' पद्धतीप्रमाणे गुन्हेगाराचे किंवा साक्षिदागचे म्हणणे कोर्टाने पंक्तीन घेऊन त्यावर आपला निर्णय दिहाय्याच्या अस्तो, या पद्धतीप्रमाणे आरोपीचे म्हणणे काय आहे हे नीट समजू शकते, यामुळे कोर्टात नेहमी चालणारी शब्दिक झटापट होत नाही.

या सामाजिक कायदा माणसाच्या मूलभूत गरजांप्रमाणेसाठी असल्यामुळे शाब्दाला महत्त्व नाही असून सत्य भावनेस व परिस्थितीस अधिक महत्त्व आहे, या दृष्टीने 'समरी' पद्धत अधिक श्रेयस्कर आहे, या कायद्याचे कलम नं. ५ (१) मध्ये प्रथम गुन्हेगाराची चौकशी 'समरी' पद्धतीने करावी असा आदेश देण्यात आला आहे, कलम नं. ५ (२) प्रमाणे बळक्या केवढी सुद्धा वाढवता येते, ५ (३) प्रमाणे भिकारी नाती अशा इसमास सोबत देता येते, ५ (४) प्रमाणे एकदा इसम भिकारी आहे असे दिसून आल्यास तशी नोंद कोर्टात घ्यावा लागते, व कलम ५ (५) प्रमाणे भिकारी असलेल्या इसमास प्रमाणित राखेवत कमीत कमी एक वर्षापासून तीन वर्षे पर्यंत स्थानचट्ट करून येते, हजर कायद्याप्रमाणे जेव्हा कोर्टे माणसाच्या शिक्षा देते तेव्हा त्याच्या तुरुंगात राहण्याची सजा दिली आहे असे म्हणते, परंतु या कायद्याप्रमाणे प्रथमच सापडलेल्या व भिकारी आहे असे सिद्ध झालेल्या इसमास प्रमाणित राखेवत बंदिस्त करण्याचा हक्क देणे व यावरून दिसून येणे की ही शिक्षा नाही.

याच ५ (५) कलमाच्या पद्धत्या मागाने भिकारी म्हणून सिद्ध झालेला इसम पुन्हा नीक माणसार नाती असे कोर्टातून सजा शास्त्रास बोट त्याच्या तफकीद घेऊन सोडून देऊ शकतो त्याचा स्वतःचा किंवा मानव्यमाना किंवा योग्य इसमाना जात मुचलका घेऊन सोडून देते.

या बाबतीत प्रकरणाची चौकशी करताना कोर्टाने त्यादील गोष्टी विचारून घ्यावयास हद्दवात असेही या कायद्यात सांगण्यात आहे आहे.

- १) भिकार्याची वर्तणूक व बय.
- २) तो कोणत्या परिस्थितीत रहात होता. आणि
- ३) प्रोवेशन ऑफिसरचा रिपोर्ट.

प्रोवेशन ऑफिसरचा रिपोर्ट गुप्त मानण्यात येईल, परंतु जरूर वाढल्यास कोर्ट त्याच्या काही भागाबद्दलची माहिती भिकार्याला किंवा त्याच्या पालकाला सांगेल व या बाबतीत योग्य तो पुरावा सादर करवयास सवलत देईल.

लहान मुलांच्या केसेस ज्युझेनाईल कोर्टांमुळे पाठवण्याची व भिकऱ्यांच्या पालकांकडून स्वर्न घेण्याची तरतूदही कायद्यात केली आहे. त्याचप्रमाणे भिकऱ्यांवर मर्णपणे अवलंबून असणाऱ्या इसमाचा मुद्दा ताब्यात घेऊन प्रमाणित सक्षेप ठेवण्याचा अधिकार कोर्टास आहे. या अधिकाराचा फार थोडा उपयोग करण्यात येतो, पण या प्रकारच्या कायद्याची अधिक जरूर आहे.

ज्या इसमास याच गुन्हागऱ्याची पुन्हा पकडण्यात येते त्याला अधिक दिवस अडिस्त करता येते. ही मुदत १० वर्षे पॉल लाय व त्यापेक्षा २ वर्षे केंद्रेती शिक्षा मुद्दा देता येते. दोन किंवा अधिक वेळा सापडल्यास इसमास देऊन घेताना ती शिक्षा समजली जाते.

दुसऱ्याला भीक मागवयास येतून त्यावर उदरनिर्वाह चालविणे किंवा शिक्षा मागण्याच्या पुन्हा पुन्हा गुन्हा करणे हे क.म.११ व ६ मध्ये दिलेले गुन्हे दमत्यपाच गुन्हे समजण्यात आलेले आहेत. मरणजेच हे गुन्हे स्थिरीत स्वरूपाचे मानण्यात येत नाहीत. या ठिकाणांचे या कायद्यात शिक्षेचे स्वरूप दिगून येते. दुसऱ्यास भीक मागवयास लावण्याच्या गुन्हास एक ते तीन वर्षांची कारावासाची शिक्षा देण्यात येते.

ऑनररी मॅजिस्ट्रेट्स - सदर कायदा सामाजिक स्वरूपाचा ठरल्यामुळे तो सर्वसामान्य कायदाप्रमाणे असल्यात आणवयाचा हा कायदा प्रश्न आहे. मगई मुलाच्या १९४८ हा कायदा भारतातील सामाजिक कायदांपैकी एक मानव्यात कायदा मानण्यात येतो. मुलाच्या प्रकरणाची चौकशी ज्युझेनाईल कोर्ट करणे हे कोर्टे एक ज्युडिशियल मॅजिस्ट्रेट व दोन ऑनररी किंवा मान्य मॅजिस्ट्रेट्स मिळून बनते. यामुळे या कोर्टाचे वातावरण भगदी वेगळे असते.

नेहमीच्या कोर्टाच्या पद्धतीप्रमाणे येथे मुद्दा तोडून मागून पहाण्याचे काम होत नाही, तर गुन्हापेक्षा गुन्हेमागक अधिक लक्ष दिले जाते. त्याची पोलिस चौकशी केली जाते. या प्रकारच्या कोर्टांमुळे त्याच तर मिळतोच, पण कायद्याचा मुलाच्या सुधारण्याचा मृदभूत हेतु अधिक साभाळला जातो.

मिठाप्रतिबंधक कायद्यात अशी सुधारणा होणे, कायद्याच्या ठेवकडे पहाता अधिक जरूर आहे असे वाटते. गुन्हेसाराच्या प्रकरणाची चौकशी करताना कोर्टांना फारसा वेळ मिळत नाही. त्यामुळे या फिर होले केसेस समजून इपाट्याने दिलेल्या निकालात एकतर अन्याय होण्याची शक्यता असते, नाहीतर अतिशय दयाळू बुद्धीमुळे बहुतेकाना सोडून दिले जाते.

हे दोन्ही प्रकार न्यायाच्या दृष्टीने व व्यक्तीच्या सुधारणेच्या दृष्टीने अनिष्ट आहेत, शक्य असले तर सर्वोच्च न्यायालयात ज्युस्टिसाईल कोर्टाच्या धर्मीच्या किंवा मानवेची या संविधानी चाल-
णे हे कोर्ट असावेत, ज्युस्टिसाईल कोर्टासमोर पुढीलप्रमाणे गोष्टी कळून मुंड येतात, व त्यात उत्तर कायद्याचे जाण असते या न्यायाधीशांनी जरूर असणे, या कायद्याच्याही आलेल्या
मोणूस हा भिकाराने असतो, याच्या अपवाद म्हणून कलम ११ खालील खंडाचे नेहमीच्या
कोर्टात चालतात, या सर्वच कायद्यात कलम ११ मध्येच मुख्यतः शिक्षा देण्याचे कलम
आहे, आपल्या उद्देशाने संपण्याची इतरांना भीक मागवण्यास व्यवस्था या गुन्हास या कलमा-
च्याही २ चौकरीत करावयाची शिक्षा जरी आहे, या कायद्याच्या ३ खंडाचे नेहमीच्या
कोर्टासमोर या अंतर्गत पण इतर सर्व खंडाचे प्रमाण सामाजिक संदर्भात किंवा मानवेची
न्यायाधीशांनी व ते मुद्रा पद्धतीत अधिक न्यायाधीशांच्या वेळ कोटीने जाण्यात, या
प्रकारच्या यंत्रणेमुळे न्याय अधिक चांगला मिळेल व शिक्षा देण्याचे कार्य करणाऱ्या कोर्टा-
वरील कामाचा भार कमी होईल.

वकिलांची उपस्थिती — या कोर्टात मुद्रा योग्य कारणशिवाय वकिलांची जरूरी
नसारी अशी सूचना आहे, जागीन सर्वोच्च न्यायालयाचा आदेश सर्वोच्च न्यायालयात अतीतकाम
दिला तर अपवाद अडवणी दूर होतो असे वाटते, किंवा उद्दिष्टाने मानवेची न्याया-
धिवाय कडेच हे काम ठेवल्यास कामात सुरळीतपणा पण येईल, या कायद्याच्याही येणाऱ्या
बहुतेक खटल्यामध्ये वकिलांची जरूरत लागत नाही पण जेथे जरूर असेल तेथे कोर्टाने
परवानगी घ्यावी, जी सोय आज रोजी मुंबई मुद्रांचा कायदा १९४८ मध्ये आहे तीच सोय
याही कायद्यात आणता आल्यास चांगले वातावरण निर्माण होईल असे वाटते.

प्रकरण अकरावे

प्रमाणित संस्था

सकार्या कामाभावात बदल्या इतक्या अगत्यात ही दरारिक मुदतीत बदल्या शाल्या नार्हीन तर चुकल्या चुकल्या मागणे होी, मकार्या कर्तव्यात जया बदल्या अगत्यात तथा त्या व्याजगी क्षेत्रात अगत्यातच, पण मकार्या क्षेत्रात व त्यातल्या त्यात काही क्षेत्रात तर नियमनियमप्रमाणे बदल्या होतात, जेव्हाही नोकर वमन्या बदल्या होताना, तशीच नेथील कैद्यानी मुद्रा बदल्याबद्दल चांद्र अमा, अथवा कोणतीही बदली ही कती निविष्ट करणाकरिताच करण्यात येा, याच नियमाप्रमाणे आदान केंद्रात स्थानवद्ध शाखेच्या भिक्क्याच्या बदल्या प्रमाणित संस्थात करण्यात येता, मुंबईत भीक मागण्यास प्रतिबंध करण्याचा अधिनियमन १९०९, कडम १२ प्रमाणे आदान केंद्रे स्थापन झालेली आहेत, या आदान केंद्रात नार्हीन भिक्क्याना पकडून आणण्यात येा, कोर्ट काही लोकाना जागीनावर किंवा निधीप सोडून देा, पण ज्या लोकाना स्थानवद्धनेचा कृम देण्यात येतो त्याना दुसऱ्या प्रमाणित संस्थेत पाठवला जातय आदान-केंद्रात नव्या लोकाना ठेवायला जागाच रणगाव नार्ही, व म्हणूनच आदानकेंद्रातून वग्वे-वर भिक्षेकन्याना बदली करून इतर प्रमाणित संस्थेत पाठवतात, मकार्या मकार्याद्वान २६ प्रमाणित संस्था व दोन आदानकेंद्रे आहेत, त्यानी माहिती परिशिष्ट नं. 'अ' मध्ये दिली आहे.

यातील प्रत्येक संस्थेचे काहीतरी वैशिष्ट्य आहे, काही ठिकाणी शेती आहे, तर काही ठिकाणी बाहेर जेतमजुरी करण्याची किंवा इतर मजुरी करण्याची कामे आहेत, काही प्रमाणित संस्थात सुवार काम, विणकाम, किंवा इतर उद्योग आहेत, काही प्रमाणित संस्था अपंग व वृद्धांचा प्रतियान्न करतात, काही संस्थान अंधांची सोय आहे.

कोणत्याही गुन्ह्यासारख्या शिक्षा देवाना त्याच्या कोणत्या दुर्गतात ठेवावे याबद्दल कोर्ट आदेश देत नार्ही, पण या कायद्याप्रमाणे कोर्टाला तसा आदेश देता येतो, पुकळवेळा त्या सर्वेत जागा नसत, मग त्याने कोठे रहावे अशी अडचण निर्माण होी, असे

प्रसंग टाळता यावेत म्हणून आदान केंद्रात त्यांनी विशिष्ट सुदृतीत रहावे अशी आज्ञा काढी देत किंवा अशा आदेश कोर्टीकडून प्रोव्हेशन ऑफिसर मिळवितात.

आदान केंद्र हे मागे वर्णन केल्याप्रमाणे वर्गवारी केंद्र आहे. या ठिकाणी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना कोठे पाठवावे म्हणजे त्यांना योग्य तऱ्हेची सोय उपलब्ध होईल हे आदान केंद्रात ठरविणे जात व त्याप्रमाणे त्यांना पाठविले जात. हा बंदी करणाऱ्या अधिकार सल्लाह कायद्याप्रमाणे फक्त मुख्य निरीक्षक, प्रमाणित संस्था यांनाच आहे. मुख्य निरीक्षकाची नियुक्ती या कायद्याच्या कलम १७ प्रमाणे होत. त्याच प्रमाणे निरीक्षक, सहाय्यक निरीक्षक व परिवीक्षा अधिकारी [प्रोव्हेशन ऑफिसर] यांच्या नेममुक्ता सुद्धा याच कलमाप्रमाणे होतात. मुख्य निरीक्षक हे या कायद्यावरील महाराष्ट्र राज्याने मुख्य न्यायक म्हणून नियुक्त झालेले असतात. या कायद्याच्या १३ महत्वाचे अधिकार त्यांना देण्यात आलेले आहेत. भिक्षुक्याची दुसऱ्या योग्य अशा संस्थेत बदली करण्याचा अधिकार त्यांना देण्यात आलेला आहे.

आदान केंद्राचे अधिकारी हे भिक्षुक्याचे वर्गीकरण करतात, व त्यांना योग्य अशा संस्थेत पाठवून देतात, अंग करताना जे पर प्रमाणित संस्थाप्रमाणाना ठरविले जात त्याची एक प्रत मुख्य निरीक्षकांना पाठवण्यात येते व या पत्रानुसार अधिकारकांनी केलेली बदली ही कायम करण्यात येते. भिक्षुक्याच्या बदल्या फक्त आदान केंद्रातून प्रमाणित संस्थातून होतात अंग नाही. त्याच्या बदल्या एका प्रमाणित संस्थेतून दुसऱ्या प्रमाणित संस्थेतून सुद्धा होऊ शकतात. अर्थात अशा बदलीला विशेष कारण असावे लागते. आजारीपणामुळे, पुनर्वसनाने दृष्टीने, एकादा उपयोग-धेदा शिकण्याचे दृष्टीने किंवा एकादे व्यंग (शारीरिक अथवा मानसिक) दिसून आल्यास ही बदली होत असते. अशी बदली करण्यापूर्वी सर्वसाधारण परिस्थितीमध्ये मुख्य निरीक्षकाचा निर्णय आधी घ्यावा लागतो.

आदान केंद्रातून बदली हा एक महत्वाचा प्रसंग असतो. वैद्यकीय अधिकारी या सर्व भिक्षुक्याची प्रकृती ठीक आहे किंवा नाही याची ग्यारी करून घेतात. वैद्यकीय पत्रावर " आज प्रवासस योग्य " असा लेख मारतात. भिक्षुक्याला पकडल्यावेळी त्याच्या अंगावर असलेले बऱ्यापैकी कपडे असतील ते पुन्हा त्यांना घालण्यात येतात. ज्याच्या अवळ असे कपडे नाहीत त्यांना अर्थातच सस्येचा गणवेश देण्यात येतो. ज्यांच्याजवळ अटक करताना जे पैसे सापडलेले असतात त्याची नोंद त्याच्या बदलीच्या पत्रात करून ते पैसे त्या प्रमाणित संस्थेकडे पाठवण्यात येतात. त्याच प्रमाणे त्याच्या सर्व मौल्यवान

बसूही पाठविण्यात येतात. आदान वेदाचे अर्धाशक आगगाडीने प्रवास करण्या-
करिता घोरट देतात. त्यामुळे प्रत्यक्ष रोज पैसे खर्च न करता लोकांची मोठ्या
प्रमाणावर नेभाग करिता येते. पोलीस पथक बोटाविण्यात येते व त्याच्या स्वाधीन करून
या भिक्षुकन्यांना दुसऱ्या भस्मेत पाठविऊ जाते. कधी वेडेस वेडाच्या क्रिया प्रमाणित
संस्थांच्या राण्यादारांनासुद्धा असे पाठविता येत. पोलीसांचे पथक बोटावणे, भिक्षुकन्यांचे
कपडे बदलणे, व्यक्तिचिह्नितकानी चमकविलेल्या त्यांच्या पुस्तिका तसेच पहाणे व त्यातील
स्थानचळनेचे अनुशासक व येथील पथक आदि चमकविलेला आलेला क्रिया नाहीत हे
पहाणे, तसेच प्रत्येकाम त्याच्या मौल्यमान वस्तू मिळून त्याचद्वारे त्यांनी स्वाधारी घेतली
क्रिया नाही हे पहाणे, या गोष्टी निगमिऊत लोकांना सरकारने करावया लागतात. यामुळे
सर्व कर्मचाऱ्यांची एकच भमण्ड उडून जाते. पोलीसपथकाने त्या गर्बींना सामानासह व
कागदपत्रासह त्यांच्या ताब्यात घेऊन हा कर्मचारी व अधिकारी हे मारेच एक मुटूकेना
निश्वास टाकतात.



प्रकरण वारावे

प्रमाणित मंस्थेतील व्यक्तिकार्य व पुनर्वसन

ज्या प्रमाणे आदान केंद्र हे या मित्रा प्रविष्टीक कार्यवाह्या कडून १२ प्रमाणे प्रस्थापित शाळे आहे, तसेच कडून १२ प्रमाणे प्रमाणित मंस्था प्रस्थापित शाळेच्या आहेत. मागील प्रकरणात माहितीप्रमाणे शासकीय व स्वाजगी अशा प्रमाण २६ मंस्थांना प्रमाणित म्हणून आगमने, कडून १२ प्रमाणे मान्यता दिली आहे. मुदत, अमेर, अंश, मनोदुर्बल, मृद, अंगी व महारोगी अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या भिन्नका-
कला या प्रमाणित मंस्था आहेत. मरीगने व मनाने घड्याकट असेच लोक मुख्यतः निवृत्तीकडे उद्योगांदे कडून आगमने, इतरांना हळका व मोठी कामे देतात.

प्रमाणित मंस्था नावविण्यामागे पुनर्वसन हा जी मुख्य हेतू असल्या तरीमुळा या मंस्था सामाजिक मंस्था म्हणून स्थापन झालेल्या आहेत. या मंडळ कडून २६ मंस्था प्रमाणित आहेत. (सावकाय व स्वाजगी) व दोन मंस्था स्वीकारा व दे आहेत. या २६ प्रमाणित मंस्था-
मा १४ मंस्था स्वाजगी आहेत, ९ सरकारी आहेत व ३ मंडळ हॉस्पिटलसु आहेत. येथ्या भिन्नकाच्या व्यवस्थापना दृष्टीने महामात्रा मंडळ तीन वेळांचे दवाग्याने हे प्रमाणित म्हणून ठरविण्यात आलेले आहेत. स्वाजगी मंस्था समाजसेवा देऊ पुढे ठेवून जनने निर्माण केलेल्या आहेत व म्हणूनच त्यांच्यामागे जनतेतील समाजसेवाकोरी तळमळ आहे.

सामाजिक मंस्था कडा निर्माण झाल्या हा प्रश्न फार महत्वाचा आहे. व या दृष्टीने विचार केल्या म्हणजेच सामाजिक मंस्था कडा असावात हे समजते. सरकारी मंस्था या नियमास अपवाद नाहीत.

मागील एका प्रकरणात भारतातील सध्याची सामाजिक स्थिती कशी आहे व कडा-
प्रकारे बदलत आहे याकडे वाचकांचे लक्ष वेधते आहे. पूर्वी आपल्या समाजात जीवन फार सध होते. शेकडो वर्षे ते जवळ जवळ तसेच होते. त्या सामाजिक जीवनात फारसा फरक झालेल्या नव्हता. भारतात येवयुग व स्वातंत्र्य आल्यापासून त्या जीवनात एक प्रकारचे चैतन्य निर्माण झाले आहे. व्यापारीवृत्ती अधिक निर्माण झाली आहे. येवसज्ज झालेले निर्माण झाले आहेत व माणूस त्यात एका याधिक भागासारख्या काम करू लागला

आहे. घेयवान वाहने भारतातही आधी आलेले, तेव्हा मोठ्यापान शाप आहे. सहण्याच्या जागा नाही, अशी स्थिती झाली आहे. पैसात चणचण कर. ताणातच पैसा पावत नाही ज्यांना पोटभर राखण्या मिळत नाही अशा कुटुंबातील सगळा भारतात अधिक आहे. विशेषतः स्वाध्याय व सत्यम वर्गाला हे कुटुंबांना ही स्थिती आधी आहे. फक्त दिवसाचे आठवारी, धूळ, अंभंग, भव, भुक्ताभंग, कुष्ठरोगी, अयश्या व आळशी या सगळ्यांना कुटुंबात प्रेमाने स्थान नादिले शक्य आहे. अपमाना व पक्षेपाटात लुड्या होऊ शकतात शास्त्री आहे. जगात आज कुटुंबात स्थान आहे असे वरील यातही फक्तच थोडी गेडली आहेत. मग ही सारी गेडली काय करतच. कुणी दसापाने. कुणी कुष्ठरोगाच्या रुग्णा, कोणी क्षयरोगाचे दवाखाने, कुणी मोठे दसापाने, जगात दिसली तर कोणी दवाखाने मिळणारे हत्येचे फुटके काम करून किंवा अमेरिकेची मीफ मागून आपल्या चरित्रात चालविलेले. थोडक्यात असे म्हणता येईल की ज्यांना कुटुंबात ही काय व निहाय मिळत नाही ते बाहेर पडून भटकत आहेत व अमेरिकेस निगमने निर्गमनाच्या प्रकाशने मीफ मागून आपले थोडे जाळीत आहेत.

साक्षात् अजय असा हा असा लोकांमधील ज्या समस्या काढ पा आहेत त्या समस्यांनी घरांनी उणीव असून काढ ही पाडिली. निवृत्तीत गृहस्था समाजात समस्या हीच येण्याच्या घणामात्रात वाढल्या पाडिलेले. म्हणजे प्रत्येक आपण घरात काय सोय असणे पाड.

घरात निहाय आहे. आराम आहे. आराम व आरामे असोमा व वरून लक्ष असोमा-मुठे रुन, थंडी, पाऊस व चारा हा नेमबिंदू पायपायूनच नव्हे तर इतर चणचणपाणी व नीटक या पायून घरात सत्यम मिळत. जगात ही गृहस्था, आराम, थंडी व रुन त्यांचे पण नको नेह्या दरापाने बंद करून गाण्या जगातमूळ कोडून त्यांची ही सोय घरात आहे.

घरात ताजे अन्न आहे. ते काही थोडे पार मिळते, ते ताजे व स्वच्छ असते. घरात अंधारुण व पांघरूण पण मिळते. ऐक्यप्रमाणे ते कमी अधिक चांगले असते. औषधोपचार घरात मिळतो. प्रकृती विचड ही डॉक्टर किंवा नटिः त्याची मागणे औषध देतात. कपडा-लक्षा मिळतो. गरज असले तर पायात घालायच्या चप्पट किंवा भूट मिळतो. अशा तऱ्हेने घरामध्ये अन्न, वस्त्र, आसरा, निवासा व वैयक्तिक मजत मिळते. व याबुद्धे शरिराची जपणूक घरात होते.

या शिवाय घरात आणखी एक गोष्ट मिळते व ती म्हणजे कोणी तरी प्रकृतीची किंवा परिस्थितीची विचारधूस करतात, कोणी प्रेमाने अंगाचलन हात फिरवून धीर देतात. कोणी सगळ्यांच्या काळी मार्गदर्शन करतात. कोणी नवे ज्ञान देतात. अशा तऱ्हेने कुटुंबात

पुढीची व भागेची भूक भागते, या निवाय हुद्देआणि वडीलधारी माणसे लहानाचे
 नुकट ओढतात. भागे वळकू नये म्हणून पोरयाने भागता असतात, घरात एकमेकात
 पळवतो, बोड्डा अन्नास असो, राग असो, पण हा सारात मोठी उपहारक भाता जर
 वेगळी लोकां तांना भागते प्रेम, इतर सर्व असद्यक भातात पोरयाने पाहून त्यांचा
 नुकट घेतो. भागाची भाता हुद्देच्या चार निहात भेदेच असते, प्रेम व
 मूर्खता या भातात ओपवीत असते. भागतेच नये हुद्दे या नासम योग्य असो
 उपाय आहे, त्याच तर त्या भागातळीचे किंवा प्रेमगर्भ व स्वरूप येते.

[illegible][illegible]

समाजातून कुठून निघालेले व पुढेवागा सर्वांना शाळेले हे लोक आदान केंद्र तून प्रमाणित संस्थेत येता. तेथे त्यांच्या जीवनाचा अभ्यास के जातो. त्यांच्या मत आयुष्यातील सुखदुःखांचा चित्रपट व्यक्तिपर्यवेक्षणांच्या शेतापुढे येतो. कोणत्या परिस्थितीमुळे कय अडचण निर्माण झाली हे त्यांच्या समजते. धर्माचा स्वभाव, त्यावर शाळेले आघात, त्याची सद्यस्थिती व त्यांच्या भोवतालचा समाज याचा अभ्यास करून दार्शनिकपर्यवेक्षणा

जिच्या कल्पनाचा आधार घेऊन विद्यार्थ्यांच्या अडचणींवर अक्षेय निराकरणे मार्गे शोधून काढण्यास मदत करतो, अशा मार्गे सापडत नाही. या मार्गाचे निर्धारपूर्वक आयोजन व पाठन करवयास शकते, या बाबतीचा पुढीलवेळा चांगली फळे येतात, सुधारके हे लोक पुन्हा भेटून त्या वेवडा आनंद घेतात, पण ते सुधारण्याचे काम वाटून तेथेच सोपे व थोड्या वेळाने होऊन जाते.

मुद्याच्या समस्यांमध्ये कोरड्या मनाने मुंडे असतात, त्यांना सादरा व समज होत नाही मने चढवून जातात, मुद्याने दबवून जाताना त्यांच्या मनात जालेली विकृती बदलू लागता, समाज विधानक मूल्याकडील कड बंद होऊ लागतो, अशा मुद्यांचे जवळचे नानदस त्यांच्या फेडाला येते असते तरी त्यांच्या मनात असलेल्या फक्त भावनेच्या शक्तीतही पुन्हा जिवंत जड व्यक्तीची आकृती असते, कारण कुटुंबाच्या समाज यात फार फेडाला येत असतो, या नावटोरागाच्या मध्येच असता, या दृष्टीने निष्ठावाच्या बाबतीत या गोष्टी अगदी दुसऱ्या श्रेण्या येऊन असतात, ती बघून माणूस असतो, जीवनाची मुख्य दुःखे पाहून व दबवून त्यांच्या स्वभाव यात जड जड पोड्याही द्यावे लागते, त्याच फारच मोठा बदल होण्याची आकृती असते, दुसरे असे हा समाज व घरची माणसेमुदा त्यांच्या फेडी फेडाला येत असतात की त्यांच्या पातळ्याचेच त्यांचे डोळे फिरते, त्यापाटीपागे त्यांचा समाजात होताना मोठा नासपे काढण्याचा असतो, या कारणांमुळे समाजावर व त्याच्या स्वतःच्या मनावर अनेक आघात पोहोचत असतात की ते सुधारणे हे सर्वेसाधारण व्यक्तिगत हेतूंच्या अंतर्गत असते त्यासाठी एकाद्या प्रभावी व्यक्तीच्याद्वारे दुसरे कार्यकर्त्याची जबर असते, त्यामुळे पातळीला या योग जुळून येतो व हा कांडणातून निघून येताना पुन्हा कांडणात याच्याकार परताने असतो, असे प्रसंग थोडे असतात पण त्यातून निघून होणारा आनंद मन भावून टाकणारा व पुढच्या कार्यास अभूतपूर्व अशी प्रेरणा देणारा असतो, आपल्यालाही दोन कथा निवेदन करतो, ऐका तर . . .

माधव हा जळगाव जिल्ह्यात राहाणारा, परतो अधिवासी गरीब, सवीत मोठा मुलगा माधवच होता, चाप कर्तारजालेपयत व सावकाशाचा फेड्यात सापडलेल्या, माधव ७ वी पर्यंत शिक्षण व मधीक काढावल्या म्हणून मुद्यांमध्ये आला, मुद्यांत राहायला जागा नव्हती, वरून आणजेच तेने मघत आठे पण मुद्याने चौपाटीवरच्या एका मेळवाल्याने त्याला नोकरी दिली, चांगली मंडा मंडीने नोकरी केली, या मुमारात त्या मेळवाल्याच्या मदतीने माधव एका मोठ्या चाळीच्या जिऱ्याच्याली शोषू लागला, आजूबाजूला खूप घाण होती, माधव थोड्या पैशाने आपले भागवीत असे,

पोटाच्या निमट्या वेळून, म्हणणारे सर्व पैमे-आई बापांना पाठवू लागला. पण या काळात त्याच्या नकळत आपकपणा येऊ लागला. त्याच्या पत्नीकडेच एक खोक्णारा रहात असे. त्याने शरीर पाहतेपट्ट पळवते. हो ! व त्याच्या हातापायांच्या काढ्या शाळ्या होत्या. शोण्याच शिबगण भावल्या सध असतपणा वाट लागला व अस्मैरस त्याच्या मूष ताप येऊ लागला. काम करणे असक्य झाले. काम करता येत नाही असे पाहून मालकाने त्याच्या कामावरून काढून, यामुळे तर परिस्थिती एकदम बिघडली. पैमा नाही व आजार वाढल्या. कोणी मरणाचा नाही. कोणीतरी किन्यावाळून त्याच्या रस्त्यावर आणून टाकले. माधव मरणाची वाट पहात बसला. तेथील नातू पडून गेला. पण एवढ्यात बेगम साह्या पोळिसानी त्याला घेऊन आशानंदनाने नेले. तेथे डॉक्टरानी तपासले. माधवना शय शाळ्य होता. नाथल्लोच दवागान्याना डेकन डोक्टर ने मिश्री माधवना वाटत होते. 'काय हा घाम, लोक मुगाने मरू मुता देत नाहीत.' अशांचे व उपचार याचा परिणाम हळू हळू शाळ्य शक्ति थोडी थोडी येऊ लागली. पण माधवने आपल्या घरचा पत्ता बरोबर दिल्या नाही. त्याच्या मनात भीति होती. माधवा बेगम रोमम ये आढे असे परी समजते तर सारे लोक काय म्हणतील ? त्यावेळा येथेच येथे तर काय तरका ये हळू हळू त्याच्या बरे वाटू लागले. माधव आला प्रमाणिता सधन आला होता तेथील दवागान्याना फाटक सिस्टर काम करीत असत. सिस्टराना त्याचा शरीर स्वभाव आवडल्या. त्यांनी त्याला दवागान्यात मदतीस घेतले. नोंदी नोंदसरणे काम तो करू लागला. व्यक्ति कार्यकर्त्यांमधल गीचा तो ईमजी शिकत होता. त्याच्याशी त्याचा बराच परिचय झाला. त्यांनी त्याला बाहेर जाऊन येण्याची परवानगी दिली. तो बाहेरची किमकाठ काम करू लागला. एवढ्यात सिस्टराचे लग्न झाले. त्याचे पत्नी डॉक्टर होते. त्याच्याच दवागान्यात त्याला नोकरी मिळाली. तेथे तो कपौटम घिकला. दवागाना स्वच्छ करण्यापासून तो आपघे वनविण्यापर्यंत सर्व काम तो करीत होता त्याच्या आर्ताने आपरेजनमुता हाट व जेव्हा पणार मिळू लागला तेव्हा माधवने घरचा पत्ता सांगितला व व्यक्तीकायक्यांच्या पत्त्यावरून घरी पैमे पाठविले. मुमारे अडीच वर्तानंतर पत्नित्यादाच घरचा संबंध प्रस्थापित झाला होता. घरून पये येऊ लागली. आनंद ओमडत होता. राजा घेऊन शिवालीसाठी माधव परी जाऊन आला. डॉक्टरांनी घरी नेण्यासाठी माधवला काही पैमे दिले होते. माधव परत आला. किती आनंदी दिमत होता. डॉक्टरांनी अर्ज करून त्याला आपल्या ताब्यात सोडवून घेतले. त्याच्या नाजूक तब्येतीची ने योग्य काळजी घेत. माधवला कुटुंबातला ओलावा लाभला होता. . . .

हा पहा जान. फक्त ४० वर्तांचा आहे. सडपातळ व डेच फार शिकलेला नाही, पण

तो अहमदाबादच्या एका उत्तम शिरणीमध्ये सूत काढण्याच्या विभागात काम करीत असे. अगदी सारीक १४० कौंटचे सूत तो काढीत असे. मुन्या रगाने पाणिदार होले आहेत त्याचे, तो पक्षा कला रोखून पहात आहे आपल्याकडे. त्याच्या नजरेत काही होप आहे असे वाटते. होळ्यातून अंतःकरणात शिरण्याचे कसब असावे त्या नजरेत-पण..

पण जॉनला दिसत नाही, अजिबात दिसत नाही. म्हणूनच मुंबईच्या प्रमाणित सरघेत त्याला त्यास उपचाराकरिता पाठविले आहे.

जॉन माशा मित्र झाला होता, त्याच्याशी एक दिवस मी बोलत होतो. आम्ही दोघेच होतो ऑफिसात, मी जॉनला विचारलं, “जॉन तुझे लग्न झालं होतं किंवा नाही बाब्रह्म लरं काय ते सांग ना,” माझ्यासमोर टेबलावर हळू हळू हान सरकारात जॉनने माझ्या समोर त्याची फाईल आहे की काय ते चाचपून पाहिले. मुद्देवाने टेबल मोकळे होते, मग थोडे मागे सरवून जॉन म्हणाला, “साच, ईने तो पहिले ही बताया हे की मेरी शादी नही हुई थी, आप इसपर विश्वास नहीं करते क्या ?” मी म्हणालो, ‘नहीं जॉन, मैं इसपर विश्वास नहीं कर सकता,’

‘क्यों नहीं ?’ जॉन म्हणाला.

‘देखो जॉन, आपके साथे हाथपर हाल अक्षरोमे रुथ नाम लिखा था, लेकिन ये पहिले नाम-पर नीन्दी शादीसे अभी फूल और पत्ते निकाले है. इसका इतिहास मुझ बताओ, सब मैं आपपर विश्वास करूंगा,’

जॉनच्या चेहऱ्यावर झालेल्या फरक मला दिसला पण धिटाईने जॉन म्हणाला, ‘इसका मायना मेरी दादी हो गयी थी ऐसा नहीं है, एड्डमे लिखके लियाथा,’

‘हां, तो इसपरसे मानूम होता है की आप पहिले नेन्दीमे काम करते थे,’ मी म्हणालो.

‘साच, आपसे बान करना मुश्कील है. आपने दिलकी बात छिपाना मुश्कील है, हा मेरी शादी हुयी थी. और औरत का नाम रुथही था. लेकिन शादीके बाद एक सालमे गुजर गयी.’

‘जॉन, रुथ कैसी गुजर गयी, क्या हुवाथा उसको ?’

‘कुरु नहीं, बीमारीसे मर गयी.’

“जॉन, मैं नहीं विश्वास करता इस बातपर. गुजरी हुयी औरत का नाम कोई मिटाता नहीं, आप झूट बताते है.”

जॉन सग्न झाला, त्या निश्चल व अवकाशात पहाणाऱ्या डोक्यात आर्द्रता वाढली. पापण्यांची उघडझाप झाली व डोक्यातून मोथाने थंब ओघवून बाहेर आले. मी खुर्चीवरून उठलो. जॉनच्या जवळ गेलो. बाजूला खुर्ची घेऊन बसलो. जॉनच्या पाठीवर हात ठेवला. माझा हावा हात त्याच्या हातावर ठेवला. जॉनने झाल्या हाताने माझा हात घट्ट धरल्या व त्याच्या डोक्यातून वेगाने अरव वाहू लागले. त्याच्या मनाचा आवेग ओशरेपर्यंत आम्ही शब्द बोललो नाही. शब्दांची जरूरच संपली होती. जॉनने आपले अंतःकरण माझ्याजवळ उघड केले. रुधरोवर त्याचे लग्न झाले होते. पण एक वर्षाच्या समयांनंतर ती संज्ञाच्या त्याचा ज्ञानी दोस्त गोम्स घरोवर निघून गेली. ती परत आली नाही. रुधरोवर त्याने रूप प्रेम हातें. जॉनला घाटले रुधच काय पण सग्न्या जगाचाच निरोप त्याचा. क मध्याम सोडून २-३ मिनिटे भटकला. त्यानंतर त्याची स्मृति गेली. तो थोडे दिवस कोणत्यातरी दवाखान्यात होता. त्याला डॉक्टरांनी घाटत बांधून विजेचे धक्के दिले होते. आता त्याचा वंश घाटत होतं. पण हथी हळू हळू शेक्यामुळे भीक मागण्याशिवाय त्याच्या दुसरा मार्ग उरला नव्हता. कोणती नातलगस भेटण्याची त्याची इच्छा नव्हती. रुध जरी पुढे आली तरी तिच्याकडे पहाण्याची त्याची इच्छा नव्हती. शिवाय त्याच्या ती दिसणार तरी कशी होती ? तो तर आंधळा झाला होता.

आमच्या प्रमाणित मध्यंत एक निष्ठावान नेत्रवंश आठवड्यातून एकदा येत असत. त्यांनी जॉनला तपासून व बायकांने पश्चिमा करून मागितले की जॉनचे डोळे उत्तम आहेत. त्यात दोष नाही. यानंतर आम्ही त्याची फेम एका मोठ्या दवाखान्यातील मानस-चिकित्सा विभागाकडे पाठविली त्यांनीही जॉनची थारीक चौकशी केली. "मेरमेरिक" औषधाचा उपयोग करून त्याच्या अस्थिर मनाचा अभ्यास केला. या औषधामुळे माणूस बेसुद्ध होतो किंवा झोपतो पण तो थोड शकतो. यानेही तो जे जे बोलतो त्यावर त्याच्या बाह्य मनाचा ताबा नमल्यामुळे तो अनेक वर्षांपूर्वी मनात साचून राहिलेल्या गुप्त गोष्टी बोद्ध शकतो. त्याच्याकडील एक मानस चिकित्सक सहमत अले. त्यांच्याशी मी जॉनच्या केसबद्दल बोललो. जॉननी अशी त्यानी होती की त्याच्या डोक्याचे ऑपरेशन झाल्या-शिवाय त्याला दिसणार नाही. शेवटी आम्ही एकाच विचाराने त्याच्यावर 'खोटीच शास्त्र-क्रिया' करण्याचे ठरविले. मग आम्ही त्याला सांगितले की पुढच्या महिन्यात त्याच्या डोक्याचे ऑपरेशन होणार आहे. ऑपरेशनचा दिवस उरला. आदल्या दिवशी त्याला दवाखान्यात दाखल केले. दुसऱ्या दिवशी त्याला स्ट्रेचरच्या गाडीवरून ऑपरेशनच्या खोलीत नेले. त्याला पूर्णपणे भूल देण्यात आली. डोक्यात मामुली औषध घातून दोन्ही डोळे बांधून टाकले. आठ दिवस डोक्याची पटी तशीच ठेवली. 'ऑपरेशन चांगले झाले'

असे डॉक्टर व नर्सस यांनी त्याच्या शाश्वतते, आरोग्याची त्याच्या जाऊन घेतली. या मुदतीत ऑपरेशन झालेल्या रोग्यांची जी काळजी घेतात ती सर्व काळजी कर्मोशीने घेतली. नवव्या दिवशी त्याच्या शेजऱ्या ही पटी पुन्हा ऑपरेशन थिएटरमध्ये नेऊन काढण्यात आली. टाफे काढण्याचे नाटकमंडा झाले, व आश्चर्य झाले. जॉनला उठेड दिग् लागला. सुमारे २१ दिवसांनंतर त्याच्या एका रोग्या चम्याची प्रेम घट्टन रोग्या चम्या जॉनला दिल्या व या रोग्या चम्याने जॉनला पारन चमाले दिग् लागले. जॉनला पारन आनंद घाटला व आम्हा कार्यकर्त्यांना कितीतरी अवर्णनीय आनंद झाला. आता त्याच नोकरी लावून देणे शक्य झाले होते. जॉनच्या मनावर त्याच्या कौटुंबिक जीवनाचा कितीतरी विपरित परिणाम झाला होता. रुमच काय पण जराच पाहू नये ही भावना इतकी प्रबळ झाली की या भावनेना त्याच्या मनावर परिणाम होऊन त्या "हिस्टेरिक अंग्रेज" आले होते. त्याच्या पुनर्वसनातील सर्वात मोठी अडचण आता दूर झाली होती.

प्रमाणित संस्थेत अशा प्रकारे भीक मागणाऱ्या मागणाऱ्या ठिकाणी असलेले दोष जास्तीत जास्त प्रमाणात घालविण्याचा प्रयत्न केला जातो. पण जीवनाच्या घातकत्वामुळे भरलेल्या रस्त्यावरून त्याची गफर करावयास निघालेल्या या समाज परिवर्तनाच्या पयलीची शिंदोरी कशी पुरणार ? ज्या कुटुंबातून तो निघाला किंवा जेथून तो बाहेर पडला तो दरमज्या मनुष्येक वेद झालेला असतो. प्रमाणित संस्थेत राहून, मानसिक, भावनिक, शारीरिक, प्राइमिक किंवा अशा कितीतरी अडचणी दूर केल्या जातात. काम करण्याची संधीही मध्य परत लावून दिली असली किंवा जीवनाकरिता एखादा नवा उद्योग जरी शिकवला तरी कुटुंबात व समाजात त्याच्या पुन्हा स्थान देण्याचे काम निक्कीरीचे आहे. आज रोजी मुंबई भिक्का प्रसिद्धक कायद्यात सुधारणा होणे जरूर आहे. सध्यातून सुटलेल्या इसमाच्या पाठीशी कोणाची तरी शक्ति असणे जरूर आहे. या कार्याच्या 'आफ्टर केअर' असे म्हणतात. संस्थेमध्ये जे उपचार केले जातात त्या कार्याच्या "काळजी" असे म्हणतात. पण हे कार्य किंवा काळजी त्या व्यक्तीच्या पुढच्या जीवनाच्या दृष्टीने आपुणे असणे म्हणून त्या व्यक्ती-वर संस्थेतून सुटल्यावर जी देणेंस ठेवणे जरूर आहे या कार्याच्या "नंतरची काळजी" असे म्हणतात. ही "नंतरची काळजी" पुढील व्यक्तीच्या जीवनात आत्यंतिक जरूरीची असते. व्यक्ती समाजाच्या मध्यात आल्यावर नित्य मार्गदर्शन व सहाय्य करणे आवश्यक असते. त्या दृष्टीने कायद्यात सुधारणा होणे जरूर आहे.

कोर्टोपुढे चौकशी झाल्यावर सोडून देताना सुदा कोणीतरी मदत करणारी किंवा मार्गदर्शन करणारी संस्था असणे जरूर आहे. या कार्याच्या "परिवीक्षा" असे म्हणतात. अडचणीत सापडलेल्या व्यक्तीच्या आपल्या मार्ग सापटून नाही. ती गागरून गेलेली असते.

अशा वेळी त्या व्यक्तीला हळू हळू आपल्या परिस्थितीची योग्य अशी जाणीव करून देणे व त्यानुसार स्वतःच्या अभ्युदयाना मार्ग त्या व्यक्तीला शोधवण्यास लागणे, त्या व्यक्तीच्या आज येणाऱ्या समाजतील विशेषी शक्तिंना वर देणे तोंड लावणे याचे धान मिळा करून देणे व सामाजिक अडचणी वर करण्याकरीता हात मध्यस्थी करणे, असे हे अवघड काम आहे. हे सत्य काही प्रमाणात संगोष्ठीपुरते व भिक्षाव्यापारे कामचान मान्य झाले आहे, पण जेव्हा त्याला कोर्टे सोडून देणे किंवा संस्थेच्या नो मुक्त पत्त्या समाजाने जातो तेव्हा त्याला मदत देण्यास हातून येण्या असण्याची जरूरत आहे. समाजाने पुढे येऊन अशा संस्था निर्माण केल्या पाहिजेत. तुरुंगातून मुक्त होणा कैदींना मदत करणाऱ्या व नव जीवन देण्याचे मत धरून त्या संस्था तात्त्विक हल्लीने हे कार्यसहा करू शकतील. पण हा प्रश्न पूर्णपणे हत्ताळण्यास स्वतःच अशा संस्थांनी राहत आहे. हे कार्य कोर्टे नाती तर भिक्षाव्याप्या पुनर्वसनाचे कार्य अपुरेच राहील.

प्रकरण तेरावे

प्रमाणित संस्थेतील नैमित्तिक कार्य

शासकीय व स्वाजगी संस्था : प्रमाणित संस्थेचे दोन प्रकार आहेत, एक सरकारी किंवा आरक्षित प्रमाणित संस्था व दुसरा स्वाजगी संस्थेची चारित्र्य लेखा या आधारेने संस्था देऊन प्रमाणित संस्थेचा संस्था, स्वाजगी संस्थेचा प्रमाणित संस्था म्हणून मान्यता म्हणून निदान व संस्था उलटाने दिले जाते, स्वाजगी संस्थेची बहुतेक संस्था पुणेरी, मुंबई, असेल व त्या या संस्था या संस्थेच्या अंगाने, अंगदान करिता करी दर व्यक्तीस दररोज एक रुपया या प्रमाणाने दिले जाते, आरक्षित उपचार करणाऱ्या संस्थेचे प्रमाण दरमास ५-६ रुपये मूदा होत, पुणेरी लोकान्या-साठी ज्या संस्था आहेत त्यांना मुदा दरमास ५ रोज रुपया या रितेने अंगदान मिळते,

शासकीय संस्थामधील सर्व्हे :- शासकीय संस्थामधील सर्व्हे सर्व सरकारी संस्थेच्यातून होतो, येथे दर मासही दर दिवस अखत्यर १९४६-४७ साली १ रु. ४ आ. ० पैस म्हणून होत, संस्था या सर्व्हे जोडण्या बाबत आहे शासकीय संस्थेमध्ये होणाऱ्या सर्व्हेचा नोकर वर्गवर वर्गाने सर्व्हे होत असत एक दावा आहे, नोकर वर्गवर जो सर्व्हे होतो तो सर्व्हे शासकीय आहे असे नाही, संस्था चांगल्या प्रकारे सोपाळण्याकरिता नोकरवर्ग ही जमरी असते व त्याचा नोकरवर्ग अधिक प्रमाणात असत तर सुधारकरीती व व्यवहार चांगले परिणाम देत ते पाहिल्या संस्थेत दिसून आते आहे, संस्था चांगल्यापणे वर्तुने पाहिले असता संस्थेच्या व्यवस्था असेल नोकरवर्ग बिंदकूल जास्त नाही तो असत जरूर पाहिले व पुढील जा जरूरपेक्षा करीत आहे असे दिसून येते, प्रमाणित संस्था, घराची किंवा मुद्रांची वर्गीत करून काढण्याकरिता समर्थे ध्यावून म्हणून संस्थेमध्ये मुद्रांची सर्व्हे अडचणीची असेल अशी आहे, तसेच समानता ही गोष्ट विशेष काळजीपूर्वक पाळावी लागते, सर्व्हेचा सर्व्हेचा प्रमाणे समान कार्यक्षेत्रे वागते लागते, या करिताच प्रत्येक व्यक्तीस निती प्रमाणित असेल याचे व तेही कोणत्या प्रकारचे आहे याबाबत सरकारी परिपत्रने आहेत, या बाबतचे अद्यावत प्रमाण अख्येनेच परिशिष्ट व मध्ये दिले आहे, अज्ञाच्या बाबतीत सर्व्हेमान्या-करिता, आज्ञाकरिता, शक्तीची कामे करणाऱ्याकरिता, कुष्ठरोग्याकरिता व कऱ्या

केन्द्रीय इस्पातकर्मिता अशी निरनिराळी प्रमाणे दिली आहेत. परिशिष्टामध्ये सर्वसामान्याचे अज प्रमाण दिलेले आहे. कपड्यांचे वाचवितही प्रत्येक इस्पात भिती कपडे घ्यावेत हे प्रमाण देण्यात आलेले आहे, हे प्रमाण परिशिष्ट 'क' मध्ये दिलेले आहे.

दिनचर्या —

दिवसभर संस्थामध्ये दैनंदिन कार्यक्रम येरागळे असतात. हे कार्यक्रम त्या संस्थेच्या प्रकारानुरूप ठरवण्यात येतात. परंतु सर्वसाधारणपणे दिवस येणारा दैनंदिन कार्यक्रम खालीलप्रमाणे असतो.

१. सकाळी ६ वाजता गरमा उपरणे व सर्वांना उठविणे.
२. स्वच्छता (स्वतःची व डॉमेंटरीची),
३. प्रार्थना,
४. गीती,
५. अंगण व इतर भागातली स्वच्छता.
६. सकाळी ८-३० वाजता कारखान्याची सुरवात ते ११-३०.
७. भोजन ११-३० वाजता.
८. विश्रांती १२ ते १-३० पर्यंत.
९. १-३० दुपारी ते ४-३० सायंकाळी कारखाने चालू.
१०. ५-३० सायंकाळी प्रार्थना व भोजन ६ पर्यंत.
११. ६ वाजता टाळेकमी.
१२. ६-३० ते ९ पर्यंत रेडिओ, फॅम, वाचन किंवा प्रौढ शिक्षणाच्या वर्ग (डॉमेंटरीमध्ये).
- सायंकाळी ४-३० ते ५ मैदानी खेळ.

सुपरिटेंडेंट यांचा कार्यक्रम

- ९ वाजता संस्थेची तपासणी करी.
- १० ते १२ ऑफिस.
- ३ ते ५ ऑफिस.

५ ते ६ सपासणी केली.

८ बाजलां जमादाराच्याकडून पत्राण मागविल्या रिपोर्ते

प्रोवेशन ऑफिसर्स यांच्या कामाच्या वेळी

कारखान्याच्या वेळप्रमाणेच, दिवायच्याही सारंगमध्ये मधून मधून पेशी मागली, वैयक्तिक अधिकार्याच्या कामाच्या वेळी सकाळी ८-३० ते १२-०० व सायंकाळी ३ ते ५-३० पर्यंत, होमिपटल वॉरि अरेजमेंट्स वॉरि क्लबमध्येच. जेना दिवाय-मागील कामाच्या पाळ्या वैयक्तिक अधिकारी यांना जेना, सध्याच्यासारखे निधीवर वेळार येऊन यांच्या कामाच्या वेळीचा तक्ता जमादाराकडून घ्यावयाची अटीसहाय्या सहीने काढावी, त्यानच आठवड्याच्या सुट्टीचा आधीय तारीखे, या सहाय्या पाळ्या सारंगमध्ये असतात, पण एका वेळेस एका रक्षकाच्या, जेना ५ तागापेक्षा जास्त पायास कामागिरी देऊ नये, मात्र २४ तागांत ती एकंदर ८ तागा असवी, अशीतकाने ऑफिस १०-३० ते ५-३० पर्यंत शासकीय कचेऱ्याप्रमाणेच चालू असेल, दवाखान्या व होमिपटल विभागात काम करणाऱ्या परिचारिका, कंपाऊंडर्स, ट्रेमने यांच्या कामाच्या वेळी गॅरिडल ऑफिसर यांना असतात. त्याच्यात, त्या मासिक किंवा साप्ताहिक असतात.

तुरुंगाशी थोडे साम्य

तुरुंगामध्ये सर्व कैद्यांना व्याप्रमाणे सायंकाळी ६ ते सकाळी ६ पर्यंत पुस्तके वाचून घेऊन देवण्यात येते, त्याचप्रमाणे आदान केंद्रात व सरकारी प्रमाणित संस्थामध्ये करण्यात येते, या संस्थांमधील शिक्षण ही साधारण जैत्रप्रमाणेच परंतु कधी कधीची असते, तुरुंगानुन कैदी पढून जाणे हा गुन्हा मानण्यात येतो, तरा गुन्हा प्रमाणित संस्थेच्या बाबतीत मानण्यात येत नाही किंवा या गुन्हासाठी शिक्षणी देवण्यात आलेली नाही, भिकारी हे तुरुंगारीचे गुन्हेवार नसल्यामुळे त्यांना पुर्णपणे कैद्यासारंगी वागविणे जात नाही, तुरुंगामध्ये मनुष्याच्या त्याच्या नावाने कधी ओळखतात, त्याच्या तुरुंगामध्ये दाखल होताच रजिस्टर नंबर देण्यात येतो, व या नंबरानेच त्याच्या ओळखले जाते, शिक्षकाच्या आदान केंद्रात किंवा प्रमाणित संस्थामध्ये आलेल्या नव्या माणसाना रजिस्टर नंबर दिल्या जातो, पण त्याच्या त्या नंबराने ओळखले जात नाही, त्याच्या त्याच्या किंवा त्याने सांगितलेल्या नावानेच ओळखले जाते, तरीमुद्धा पुढील व अलीन तुरुंग व या कायद्याच्याद्वारे संस्था याचेमध्ये साम्य देवण्यात आले आहे, तुरुंगामध्ये वापरण्यात येणारी बहुतक सर्व रजिस्टर्स येथेही देवण्यात येतात, तुरुंगामध्ये येणाऱ्यांना 'कैदी' म्हणतात, व प्रमाणित

मध्येमध्ये येणाऱ्या किंवा आदान वेळात येणाऱ्या व्यक्तीच्या 'इनमेट' म्हणून, 'इनमेट' ही संज्ञा या संस्थेमध्ये फार रुढ झालेली आहे.

संस्थेत झालेले मृत्यू

आदान वेळात किंवा प्रमाणित सन्ध्या कन्व्हा केलेल असतांना, स्थानचढ असतांना, काही व्यक्ती मरणपाऱ्या असता नेहमीच असते. पृथ्वळ वेळा मरूनवर येवट या मार्गी-वर असलेल्या भिक्षाऱ्यांना पहातून आदान वेळात आयल्यात येते. वेळान सरती झाल्या-बरोबर मरूनवेळान येता याच पोरा ती पहाती मरून देण्यात येते. पण पृथ्वळ वेळा परिस्थिती जाहीर हाताबरोबर येते ती असल्यामुळे मृत्यू हा वेळ असतो. अशा तऱ्हेने ज्या इसमाची मरून जाण्यात नातू साधी आहे त्याच्या नांवाकडेकाना ति सा विनवित-कांना त्याच्या परिस्थितीबद्दल स्वयं देण्यात येते. दुर्दैवाने त्याचा मृत्यू झाल्या ती ही बाबती मरून जाऊन देण्यात येता देण्यात येते, नावाकडे किंवा विनवितक येवटचे कार्य करायला मिळत नाहीत तर मरून देण्यात त्याच्या ताब्यात देण्यात येते. मरून मृत इसम जर कन्व्हा केले असत तर मोठेस मुख्य व निराश्रय ही मृत्यूची स्वरूपाची असता. मोठे किंवा मुख्य निरीक्षक जर मरणपाऱ्या याच मृत्यू-संधी नसताना नसताना, पण मृत्यू कोणत्याही नावान देण्यापूर्वी अवीतकाने त्याबाबतीत सन्ध्यात मोठेस याकडून याकडून याच मृत्यू निरीक्षक किंवा 'निरीक्षक' यमधील एका मरूनवेळान येते पहाते. निरीक्षक मृत्यू ही विनवितक बाब नाही, पण निरीक्षक मृत्यू असत तर येवटचा पोरास येवटचा स्वर देऊन मृत-वेळाना पंचनामा करून त्यास जायते, तसे पाहिले असता आजच्याही 'इनमेटचा' मृत्यू झाल्या की पोरास किंवा पोरास पाहिले याचा स्वर दिशे पाहिले, व पंचनाम्यानंतर मोठेस मरूनवेळान मृतवेळ पोराच्या नावान दिशे पाहिले. मरूनमध्ये असल्या कोणत्याही मध्येत इनमेटचा मृत्यू झाल्या की मोठेस ऑफिसरच्या रिपोर्टसह कारोवर कोट्टीच्या रिपोर्ट व प्रेत पाह्यात लागते, प्रेत साभाळण्याची सोय तेथे आहे. जरूर असेल तेथे प्रेताची उत्तरीय तपासणी डॉक्टरांचे मार्फत करतून घेतली जाते. संस्थेत कोणताही अपमृत्यू झाल्यास त्याचा पंचनामा पोलीसवाकते होणे व त्या शवाची उत्तरीय तपासणी ही अतिशय जरूरीची गोष्ट आहे. सर्व मरूनपाहून पणून मृताची मरून बारीमध्ये सुमारे २०० तरी असते, याच कारणांमुळे मृताच्या बाबतीत माहिती देण्यात आली आहे. सर्व शहरात बहुतेक धर्माच्या सन्ध्या असून या वेळारही मृताचे अखेरचे कार्य धार्मिक पद्धतीने करतात. या सन्ध्यांचा स्वरूप उपयोग होतो. एका परिवत्रकाप्रमाणे अशा मृताचा अंत्यसंस्कार सन्धेस पार पाडता येतो व त्याकरिता रु. ५० - पर्यंत खर्च करता येतो.

आत्महत्येस प्रवृत्त असे लोक

मानसिक विकृती असलेले, अडचणीत सापडलेले, काही लोक सधेत येतात व अविशय थोड्या करणावरून गडबडून जातात. काही वेळा त्यांच्या टिकाणी आत्महत्येची भावना जागृत झालेली असते. ते कांन्हा व कोडेडपणे पुढे चालतात. त्यांना थोड्याशा दोरांचा उपयोग करून जगास एका मोपट्यात आत्महत्येचा प्रयत्न करतात. अशा लोकांवर उत्तम देखरेख ठेवून योग्य व औपचारात्मक उपचारांची जरूर असते. या लोकांना शून्य तितक्या लवकर मेंदूत होरिस्टिक किंवा शून्य आस्पिटलमध्ये प्रवेश द्यावा. औपचारात्मक उपचारांनी त्यांच्यामधील तणावणी सुधारणा होणे शक्य असते. या प्रकरणाच्या लोकांच्याकडे दुर्दैव काढायस अनेकमितीक मृत्यूचा प्रकृतीत व जागतिकता अडकण्यात आकरता असल्यामुळे या लोकांनी विंगड काळजी तयार होणे शक्य असते.

वेडे भिकारी

आदान केंद्रात किंवा प्रमाणित मन्थोंत आत्महत्या करणारा प्रवृत्त आत्महत्याची नोंद होते. मानसिक विकृती आलेल्यांची ही मन्था नमून भोटी आहे. त्यांनी काही मेंदूळी संस्थामातून व्यवस्थित राहू शकत नाहीत. ते त्यांच्या अपात करून घेत नमून तरी इतरांना थोडा देण्यासारगी किंवा त्यांच्या देण्यासारगे असता. या सर्व वेडात लोकांना मेंदूत मोपटलसुमून घालणे अवघड आहे. कोणताही इलाकास वेडाच्या इतिवळात पाठतावाचे असल्यास योग्य त्या व्यापारिताच्या परवानगीत तय हा मोट शक्य नाही. वेडाच्या इतिवळाचा योजना इतिवळ नमूनगी अंक ११,१२ प्रमाणे करण्यात आली असल्यामुळे प्रत्येक वेडाचा तय व्यापारिकरिता पोलीसाचा, नातल्यांचा किंवा हितविनकाचा अर्ज पाठजे. आत्महत्या मन्थनीत रोम्याचे वाचतान सुपरिटेण्डेन्टा अर्ज छापील कॉमन्ड असता. त्या अर्जाप्रमाणे मेजिट्रेटसमोर सुनावणी होते. त्यानंतर मिडिल सर्जन यांना एक पर मेजिट्रेट देतात व १० दिवसात मानसिक चिकित्सा करून रिपोर्ट मागतात. असा रिपोर्ट मिळाल्यानंतर मेजिट्रेट वेडाच्या इतिवळात जागा आहे काय अशी तेथील अधिकाकाकडे चौकशी करतात. जागा असेल तेव्हा या रोम्याला तय पाठविण्यात येते. पुढे जरूर असेल तर विजेचे शटके देण्याकरिता किंवा शस्त्रक्रिये करिता दवाखाना परवानगी मागतो. नातल्या असल्यास त्याची किंवा परवानगी घ्यावी व नमनी तार रोम्याला हिताच्या दृष्टीने तशी परवानगी द्यावी.

मुंबई निशा प्रतिबंधक कायदा १९५९ च्या कडम २६ प्रमाणे वेडे व कुपरोगी यांना योग्य त्या दवाखान्यात पाठविण्याची संघ करी केली हे सांगण्यात आले आहे.

नेह्या भिकऱ्यांना त्यांच्या दृष्टिदळाने ठेवण्याचा सरकार सदरहू कायद्याच्या कलम २२ (३) प्रमाणे प्रमाणित करतो, परंतु कोर्टाकडून हे काम करून देणे त्वरित होणे, परंतु तसे करण्यास परवानगी दिली आहे.

मुद्ररोगाने ग्रस्त असलेल्या पत्रवितरित्यांना या कायद्याप्रमाणे प्रमाणित करेल्या संपादकांनी दोन मासिकेपर्यंत सहा व मुद्ररोग ७ मजगती प्रमाणित सहा मुद्ररोगाना साक्षात्काराने कार्य करून, स्थानबद्ध करण्यात आलेल्या मुद्ररोग्यांना या सहामासून पाठविले जाणे, असे प्रमाणित करण्यात आलेल्या असलेल्या प्रकाशास इमाम मुद्ररोग आहे असे दिल्या असल्या त्यांच्या बरोबर सहामासचे पाठविले जाणे, १८९८ च्या लेखने असेटप्रमाणे सहा मासिकेपर्यंत सहामासचे मुद्ररोग्यांना जबर पाठविले जाई. शिवाय या कायद्याप्रमाणे प्रमाणित करून सहा पारव घेऊन घेतले, ज्या आहेत त्या संपूर्णपणे भरलेल्या असतात. तेथे प्रवेश मिळणे अवघड होते.

पळून जाणारे भिकारी, त्यांचे पैसे व मोल्यवान वस्तू

प्रमाणित सहामासून सरासरी २००-३०० इसम दरमहा पळून जाताना, निवा प्रति-पत्रक कायद्याप्रमाणे पळून जाणे हा मुद्रोक्त नसत नाही. पी. कोर्टाच्या कलम २२४ प्रमाणे सदर सहामास, या कायद्या अंतर्गताने यास योग्य जबर आहे.

पळून जाणाऱ्या सहामासचे पैसे व मोल्यवान वस्तू असल्यास त्या वस्तू त्या इमामाच्या मुद्रोक्त्याच्या तालिक्यातून पुढे १ वर्षांपर्यंत सांभाळून ठेवल्यात, तो इमाम या मुद्रोक्त्यातून न आल्यास त्या वस्तू पोलीस अधिनियम १९५१ च्या कलम ८२ व ८३ प्रमाणे विविधवादीसाठी पोलीसाच्या स्वाधीन कराव्यात.

मृतांचे पैसे व मोल्यवान वस्तू

मृता पावलेल्या इमामाची अशी रक्कम किंवा मोल्यवान वस्तू शिक्षक असतील तर योग्य तो वास्तव्य उपस्थित होऊन त्याने शांतीपूर्ण व्यवहार करून दिल्यास त्याच्या ताब्यात घ्याव्यात. या वस्तू अधीनकर्ते मुख्यापासून १ वर्षांपर्यंत स्वतः सांभाळल्यात, व तोपर्यंत वास्तव्य उपस्थित न झाल्यास वरील पोलीस अधिनियम १९५१ प्रमाणे पोलीसाचे ताब्यात घ्याव्यात.

श्रेणी पद्धत व उपदाने

संस्थेमध्ये रहाणाऱ्या इनमेंटसुता कामामध्ये व चांगल्या वर्तणुकीमध्ये प्रोत्साहन

देण्यासाठी उपदान देण्यात येते, अशी उपदाने देण्याचा अधिकार अधीशकास देण्यात आल्या आहे, यंत्रणूक व काम जसे सुधारित तशी उपदानात वाढ करून देण्याचा अधिकार अधीशकास आहे, पण ही रक्कम रु. ५० - पेक्षा अधिक होऊ कामात येते.

शासनाने मंजूर करण्यास मुकदमाच्या जागावर काही चांगल्या काम करणाऱ्या व्यक्तींना नेमणा येते, व त्यांना उपदान म्हणून दरमहा रुपये १५ - देता येतात, या जागा शासनाने मंजूर करणे जरूर असते, जमीन माल्यामजुर अशा तऱ्हेची मजुरा एक वर्षापुरती देण्यात येते.

दहा मुकदमांवर एक मुलास उपदान नेमता येते, पण त्याच्या वरून मुकदमाच्या उपदानात फरक नसतो.

रजेवर सोडणे

स्थानरद्ध शासनानेच काही रज्य नावाच्या किंवा दिनचिंतक येतात, व अशा इसमास रजेवर सोडून जाण्याची इच्छा प्रगट करतात. रजिटरकस रजा देता येते, या रजेची मुदत कायद्यात किंवा नियमावलीत ठरविलेली नाही, या रजेवर चांगल्या उपयोग करून काही स्थानिक किंवा जवळ राहणाऱ्या व्यक्तींचे प्रोबेशन करता येते. यासाठी किंवा ८ किंवा १५ - पर्यंतचा रजेवर सोडून त्या मुदतीत वागणूक करीत तो याकडे लक्ष ठेवावे, पुन्हा मुदत वाढवून देता येतात, या सत्यपार देखरेखीत तो लक्ष देण्यात आणत नाही ते असा प्रकार प्रत्यक्षच निर्माण करता येते. अशा तऱ्हेने प्रोबेशनचा प्रयोग करता येतो, असे प्रयोग ठिकाणिकणीत यादीत दाखले आहेत.

लायसेन्सवर सोडणे

लायसेन्स याच मानाची अनुज्ञाची असा प्रमाणद आहे. मुख्य निरीक्षक यांना एकादा इसम पुन्हा भीक मागणार नाही असा सभय दिसून आल्यास चांगल्या वर्तणुकीच्या शर्तीवरती त्याच्या कोणत्याचरी नावदमाच्या किंवा दिनचिंतकाच्या ताब्यात त्याला देता येते, अर्थात सशस्त्रावरण पॅरॅमिथीत त्या इसमाने स्थानरद्धताच्या मुदतीरेकी ३ - मुदत प्रमाणित मध्येच घालविलेली असा तो विदेश पॅरॅमिथीत ही अट निविड करता येते, हा इसम दुसऱ्यादा स्थानरद्ध झाल्यास असेल तर त्याने मध्येच ३ - मुदत घालविलेली पाहिजे, मगच त्याला अनुज्ञासीवर सोडता येते, हे भिषा प्रतिबंधक कायद्याच्या कडम २२ प्रमाणे करता येते. अनुज्ञासीवर सोडलेल्या इसमास वागणुकीच्या शर्ती घालून देण्यात येतात व त्या शर्तीचे

स्थानबद्धतेची मुदत काही मोजाची

स्थानयद्भूतेशी सुशत षाढविणे

पूर्णपणे सोडून देणे व श्रेष्ठत स्थानवद्द करणे

तीन महिन्यांपेक्षा अधिक काळ अनुसर्तीवर असल्याचा समाप्तीचा काळही मुख्य

निरीक्षकांनी शासनाच्या फळविले पाहिजे की हा इमम पुढे भिवा मागण्याचा संभव नाही, व त्याला पूर्णपणे सोडून द्यावे, तर शासनातर्फे त्या इममाच्या पूर्णपणे सोडून देण्यात आल्याचा हुकूम देण्यात येतो, व तेथून पुढे त्या इममाची स्थानबद्धतेची मुदत संपली असे मानले जाते. ही गोष्ट सदरहू कायद्याच्या कडम २४ प्रमाणे होते.

स्थाचर्यामागे संस्थेमध्ये एकादा इमम पूर्णपणे निराधार असेल व त्याचे व्यंग भिवा आजार केव्हाच बरा न होणारा असेल तर या कायद्याच्या कडम १० प्रमाणे शासनाच्या त्या इममास बेमुदत स्थानबद्ध करता येते. ही गोष्ट अनीताकाचे मुख्य निरीक्षकांच्या मार्फत शासनाकडे पाठविल्यास असा निर्णय मिळू शकतो.

मुदतीनंतर सोडून देणे

स्थाचर्यानेची मुदत संपण्यापूर्वी २-३ महिने अगोप्य अर्षीतर्फांनी भिवा संस्थेची व्यक्तिकार्यचिंतित्याकांनी त्या इममाच्या नातऱ्यांना परे लिहून मुदतमाच्या तऱ्हेची कल्पना घाती व नातऱ्या भिवा हिताचिंतित्या योग्य पेशी कोर्टात घेऊन स्थानबद्धाच्या त्यांच्या ताब्यात रावे, तसेच त्या नातऱ्याचा येण्या-जाण्याचा आणि स्थानबद्धाच्या त्याच्या परापर्यंतचा प्रवासाचा खर्च घाया, त्या इममाचे कोणी नातऱ्या न आल्यास संस्थेच्या रक्षकाबरोबर त्याला त्याच्या रहाण्याच्या मूळगावी पाठवून योग्य व्यक्तीच्या ताब्यात रावे.

सदरहू सोय या कायद्याखाली केलेल्या नियमावलीमधील नियम नं. २५ [२] मध्ये देण्यात आली आहे. कोर्टाने निर्देश सोडलेल्या किंवा जामिनावर सोडलेल्या इममाच्या पावतीत ही सोय नाही. ही सोय स्थानबद्धाच्या मुदत पूर्ण झाल्यावर सोडतानाची आहे.

पोलिसांचा पहरा

आदान केंद्रा मीठ आरोपी भिक्षेकरी किंवा प्रताणित सत्संगील स्थानबद्ध हे कोर्टाच्या हुकूमप्रमाणे ठेवलेले लोक असल्यामुळे त्यांनी पडून जाऊ नये हे पार अगत्याचे असते. म्हणूनच या लोकांकडे विशेष लक्ष रावे लागते. त्यांना संस्थेबाहेर नेताना बरोबर रक्षक रावे लागतात. तसेच सरकारी किंवा इतर दवाखान्यांत त्यांना ठेवण्यात आल्यास त्यांच्यावर देखरेख करण्यासाठी पोलिसांचा २४ धंदे पहरा ठेवावा लागतो.

संस्थेच्या मुख्य दरवाज्यावर रक्षक २४ धंदे जागता पहरा देतो, व कोणाही बाहेरच्या इममास आत सोडीत नाही. सयकाळी ६ वाजता सत्संगील सर्व खोल्यांना कुलुपे

गणनीय जाताना व गणकी ६ वाजना नी उधळी जाताना, मध्यमभ्ये ठिकठिकाणी निमसर मळा पाला देण्यासाठी रक्षकांनी नेमणूक करिली असते.

गणनेचे व अंथरण-पांघरण

प्रत्येक पुरुष इनमेटला सदा महिन्याकरिता २ अर्धे शर्ट व २ चड्ड्या देतात. एक गणनेचा प्रत्येकाच्या गंगावर असतो तर एक गणनेचा मध्यमभा पंगीट विभागात धुतला जातो. याशिवाय यार्डकरिता १ टोपी, १ लंगोट, १ टोवेल देण्यात येतो. अंथरण व पांघरण म्हणून १ गणकी, २ चादरी (१ जाड व १ पातळ) व एक बरेकेट देण्यात येतो. कोटी चोफ करा. आपले कपडे धुतात. त्याचा पुण्याचा सावण दिल्या जातो. स्वच्छतेसाठी भांगोळीचा सवण, योबॅन्ड नेळ दिले जाते. त्याचे प्रमाण शेवटी परिशिष्ट 'ब' मध्ये दिले जाते. यी व पुरुष यांना कपडे, अंथरण-पांघरण, सावण व नेळ यांचे प्रमाण परिशिष्ट 'क' मध्ये दिले आहे. इनमेटला देण्यात येणारे बहुतेक सर्व कपडे खात्रीचे किंवा मध्यंत तयार झालेल्या कारावांचे असतात. त्यामुळे ते कापे जाडे भरडे असतात, तलम असत नाहीत.

वार्मकीय प्रमाणित संस्थामधून जे धान्य किंवा कडधान्य विकत घेतले जाते ते सर्व-साधारणपणे दुग्ध्या दर्जाचे असते. इनमेटमधील जेवण चांगले बनवावे म्हणून त्यांच्यावर देखरेख स्वयंपाकी करतात. जेवण तयार करण्याचे काम इनमेटसू करतात.

तयार असलेल्या संस्थेतील मेडिकल ऑफिसर व स्वतः सुपरिटेण्डेंट यांनी तपासून मान्य कंत्राटदारांचे वाढण्यात येणे, याशिवाय संस्थेत मेडिकल ऑफिसर व सुपरिटेण्डेंट फेरी भारताना त्यावेळी असलेले घनविले जाते यावर लक्ष देण्यात येते.

त्याचप्रमाणे अन्नाने घाटप होत असताना कोणीतरी जबाबदार अधिकारी तेथे असतो व अन्न सारख्या व योग्य प्रमाणात दिले जाते आहे किंवा नाही हे पाहिले जाते. रोज दोन्हीवेळेस ताजे अन्न दिले जाते. राष्ट्रीय सग व इतर कांही सणांचे वेळी या अन्नाच्याच किमतीचे दुसरे योग्य असे चांगले अन्न दिले जाते.

संस्थेला लागणारे अन्नधान्य व इतर वस्तू कंत्राटदाराकडून घेण्यात येतात. विभागीय अधिकारी हे निविदा निवेदन काढून कंत्राटदार नेमतात. त्याच्याकडून पुरविण्यात येणाऱ्या अन्नधान्याचे नमुने संस्थेत ठेवण्यात येतात. व त्याप्रमाणे रोजचा लागणारा माल कंत्राटदाराकडून घेण्यात येतो. लागणारा माल न पुरविणे, माल खराब किंवा खालच्या दर्जाचा देणे

वगैरे गोष्टी कंठाद्वाराने कर नयेत म्हणून त्याच करचे १० पय्यांत दंड करण्याचा अधिकार अधीशकांना देण्यात आलेला असतो, या अधिकाराचा उपयोग नागळ कंठाद्वाराच्या वावटीत चांगला होतो.

अधीशकांचे अधिकार

चटुंगूक सर्व प्रमाणित मस्यांचे अधीशकांचे राजर्षीचा अधिकारी असतात व प्रत्येक मस्यांत कमीत कमी ३५ ते ६० लोकांचा नोहरयंगे असतो, या सर्व नोहरयंगीकडून प्रत्येक महिन्याने काम करून घेता यात म्हणून कोणत्याही नोहरयंगे १० शकांत १० पय्यांचा अधिकार अधीशकांना देण्यात आला आहे.

करमणूक व खेळ

मस्यातील जीवन हे कदा नाट नये व मनःप्रवासाच्या मिळाने मणून करमणूकांचे खेळ मणून मणून दागविले जातात. यानेच निवेष्टाचा अलसास होतो, जस्य लोक त्यामधील व्हॅलिजिअल, अल्लुवाच्या, लो-मो मस्यांचे खेळ किंवा मणून खेळण्याचे काम, नुडवळे किंवा पने हे खेळ देण्यात येतात. गुमाग प्रवृत्ती येऊ नये याची काळजी घ्यावी लागते. कारण अशा मस्यामधून ही वृत्ती फार लवकर निर्माण होत, विड्या, भाकरी वगैरे गोष्टी गुमागात पैसांच्या वावटीने येतात, म्हणून काळजी घ्यावी लागते.

प्रौढ शिक्षण

प्रौढ शिक्षण ही फार उत्तम कल्पना आहे. मागच्या देशातील सर्व प्रौढांना मागच्या करणे जरूर आहे. आदान केंद्रांमध्ये मागून त्याची चौकशी होईल असे पय्यांत म्हणजे फारच थोडे दिवस राहतात. त्यातून त्यांची बदली पकडता प्रमाणित संस्थेत होते. साधारणतः आदान केंद्रात मागून २ महिन्यांपेक्षा जास्त राहत नाही. तेव्हा अशा मस्यांत प्रौढ शिक्षणाचा वर्ग स्थापनेने स्थापित कायद्याने होईल हे साधवत नाही. प्रमाणित संस्थेमध्ये मुद्रा या वावटीत काही अडचणी असतात, व त्यातली मुख्य अडचण भाषेची. अनेक प्रदेशांतली मागचे नये असतात. त्यातल्या पुष्कळांना आपल्या भाषेशिवाय दुसरी भाषा समजत नाही. आदान केंद्रात चौकशीचे काम दुभाषा-मार्फत करणे लागते. अशा लोकांना कसे व काय शिकवावे हा प्रश्न त्या शिक्षकसमोर उभा रहातो. दक्षिणेकडून आलेल्या पुष्कळ लोकांना हिंदी येत नाही. त्यांना त्यांच्या मातृभाषेतून शिकवणे अशक्य असते त्यात बयस्कर, जीवनात विटलेले, अपंग या

वाच्यानी एकच मोठे चपडूने प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग चालविणे जाताने, यामुळे त्याचे यश मोजता येणार नाही.

मॅडायटन व सलामी

राष्ट्रीय विनायकदिन आनेदाचा सोहळा पाळण्यात येतो, त्या दिवशी कार्येनी आवणो, त्याच वेळी वेळी वेळी गोष्टी देवल्या जाताने, त्यांचे अधीक्षक किंवा चाहेरच्या एकापा यापुढील याच वेळी वेळी, मुख्य फिल डिपार्ट कर्मचाऱ्यांनी कवायत व सलामी होणे, त्यांचे सलामी व आनेदाचे जावनात हा एक आनेदाचा दिवस असतो.

अभ्यागत समिती

मुख्यक प्रमाणित संस्थेकरिता एक 'अभ्यागत समिती' नेमलेली आहे, मुख्य व सहकारीना कवायत याच वेळी वेळी दिवशी कॅन्व्हर हे या समितीचे अध्यक्ष असतात, व मुख्यने व सलामी या समितीने परमिद्ध निदणीस असतात, या समितीची स्थापना सदरहु कायद्याचा क.म. १८ प्रमाणे करण्यात येते, या समितीच्या कार्यचद्वली संपूर्ण माहिती राखणु कायद्याने जावनी व वेळेच्या नियमांमधील नियम नं. १० व २२ मध्ये दिली आहे.

सहाकार समिती

सदर कायद्याचा क.म. १५ प्रमाणे सहाकारातील कोणत्याही साहकार अशी समिती स्थापना येईल, समितीची कार्यकक्षा त्याच कळामामध्ये पूर्णपणे देण्यात आली आहे.

कल्याण निधी

या कायद्यावरील नियमांमधील पुस्तकामधील नियम नं. १७ व १८ प्रमाणे 'कल्याण निधी' ची स्थापना करवा येते, या दोन्ही नियमांमध्ये वरील निधीसाठी पैसे कसे मिळवायचे व त्याचा विनिर्देश कसा करायना या विषयी माहिती दिली आहे. या निधीतील पैशांचा उपयोग मुख्यमधून अनुजतीवर मुक्त करण्यात आलेल्या व संस्थेत असलेल्या इसमाच्या कल्याणासाठी व आरामासाठी करवा येईल, अभ्यागत समितीच्या परवानगीने व विशेष प्रगती मुख्य निराशकाच्या पूर्ण समतीने अधीक्षकास या निधीमधून खर्च करता येईल.

प्रकरण चौदावे

प्रमाणित संस्था व उद्योग

मिश्रा मागणारा माणूस म्हणजे एक निरुद्योगी माणूस असे आपण समजतो, व ते लोटेही नाही, मिश्रा मागणारा माणूस जीवनास उपयोगी असे म्हणत; पुरते काम करीत असतो, कारण मिश्रा मागणे हे मुद्दा एक तऱ्हेचे कामच आहे, हा कल्पनेने तर ते कल्पना विचार करावा लागतो, व मनाची एक तयारी द्यावी लागते, सर्वसमाज्य भिकारी असतो मिश्रा मागणे हे विविध मानव असतो, याचा अर्थ हा माणने धार्मिक हक्क म्हणून किंवा रुढी म्हणून भीक मागणारे लोक या लोकांना भीक मागण्याचा सामाजिक हक्क प्राप्त झालेला असण्यामुळे त्यांना भीक मागण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला नाही, जल्लू त्यांना भीक मागण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी समाजव्यवस्था हक्कावर राहता अशा अर्थे लोकांचे व असे शासनास सरकारा दरबारा अतीपाटे होऊ लागतात.

मिश्रा प्रतिबंधक कायद्याप्रमाणे कमिशनर ऑफ पब्लिस यानामेद्वारे मध्ये व तिला मॅजिस्ट्रेट यांना इतर ठिकाणी मिश्रा मागण्याचे परवाने देता येतात, या तरतुदीचा फायदा आपल्या पंथान्य मिळवा असे अनेक आचार्येयनां झाले आहेत, असे मिश्रा मागण्याच्या पंथ किंवा मुसलमान धर्म यात आहेत, या लोकांना बहुतेक कारी दुसरे उद्योग येत नाहीत, व काही उद्योग करावा किंवा शिकता नाही प्रयुक्ती त्यांच्यात सहजासहजी येत नाही, या लोकांच्या बाबतीत समाजातील काय लोकांच्या मनोवृत्तीमुद्धा झळक्या आहेत, व त्यांना एकट्या मिश्रा वेदीत ठेवणे तर पुष्कळवेळा तेव पवित्रिणी निर्माण होण्याची शक्यता असते, पण या लोकांना उद्योग शिकविणे हे अवघड आहे, या प्रकारच्या भिकार्यांना परावृत्त करण्यासाठी कोणते प्रतिबंधक उपाय योजावेत याचा विचार येणे देला आहे

परिस्थितीच्या फेराने सापडून भीक मागणारा इतम हा एक काळी काही तरी काम करणारा इतम असण्याची शक्यता असते अर्थात जन्माग्रसून अंग असलेले यातून वगळले पाहिजेत, अपघाताने किंवा आजाराने अंग झालेले हे मुद्दा एक काळी चारोळे काम करणारे नागरिक असण्याची शक्यता आहे, मिश्रा प्रतिबंधक कायद्याप्रमाणे अटक

हाणच्यांत किंवा स्थानबद्ध लोकांच्यांत किती लोकांना पूर्वाश्रमी कांती उपयोग किंवा काम येत होते व सध्या ते काम त्यांना करता येईल अशी त्यांची शारीरिक व मानसिक परिस्थिती आहे, किंवा त्या या बळखी मांडीला किंवा आपलेचरी उपलब्ध नाही, पण अनुभवावरून असे म्हणता येईल की त्यांना पूर्वाश्रमी कांती काम येत होते ते संस्थेत येतात तेव्हा त्यांना शारीरिक किंवा मानसिक स्थितीने काम पुढे करण्यासारखी नगरे, फारच लोडी मर्यादा अशी त्यांना असल्याने पूर्वाश्रमीने काम नीट करता येत.

आज त्यांचा सुद्धा मानण्यात आहे आहे त्यांची शारीरिक, मानसिक स्थिती नव्याप्रकारे निर्यात काम करण्यासारखी असो याच हा सुद्धा एक प्रश्न आहे, बाहेरचे कोणत्याही आजार व रोग यांच्यात त्यांसम सुद्धा म्हणून मानण्यात येतो, व तो नगरेच असता असता हा आजार किंवा रोगी त्यांना शरीर काम येत, नयस्कर माणसात जड काम येत नाही व पुनः प्रकट व गजाल की आरामाने तो सुद्धा आहे पण त्याप्रकारे नगरेच आहे, व तेव्हा पाहण्याचे व इतरही काही माणसां सुद्धा म्हणून समजण्यात येतात, अजून सुद्धा आहे, पण मन दुर्बल शास्त्रे असे किंवा त्यात किती आहे ते असे, पुनः आता ते किंवा नगरेच नव्याप्रकारे अविनाश्यांना सुद्धा नयस्कर माणसांना, कांती व मानसिक स्थिती दर्शन व आरामाने होई, असा असम सुद्धा म्हणून मानण्यात येतो, या प्रकरणात कितीसुद्धा कोणत्याच काम च्यांसे करू शकत नाही, या क्षिपण बळखी येतात एक गट मानता येईल, हे आळशी लोक बाळगण्याच्या परिस्थितीसुद्धा आळशी असतात, आळशीपणाचे प्रामाण्य कोठे आहे ते निश्चित यासाठी येणार नाही, या कारणांचा एक मजोरीनाचा विषय होईल, पण सध्यातरी आळशी लोक आपल्या काम करू शकत नाहीत हा एक प्रश्न आहे, सर्वसाधारण माणूस ज्या पारिवर्तिकांत येत असे काम करू शकतो तो आळशी माणूस करीत नाही, आळशीपणा ही एक मानसिक स्थिती आहे, या लोकांनी येतात आपण सर्वांना चारपती ओळख असते, कुटुंबाकुटुंबात आळशी आहे - पुरुष असतात, श्रीमंत कुटुंबातून ते शोड्या प्रमाणाने मध्यम स्थितीत कुटुंबात हा आळशीपणा पोसला जातो; व काही वेळेस तर त्यांचे लोकांना होत, पण आळशीपणा सर्वत्र कुटुंबातून मानवणारा आहे, आळश हे निश्चिंत म्हणता आहे, आळशी माणूस कुटुंबात निष्काळजा सुद्धा असतो, तो आपले स्वतःचे जीवन आळशात शोभत देतो, त्याच त्यांच्यापणाची काळजी घेतत नाही, कांती काम काणाच्या स्थितीचे नवरे असे असतात.

या आळशी, अशकत, नयस्कर, अनोविकृत लोकांचे मोठे प्रमाण सुद्धा म्हणून

मानण्यात येणाऱ्या लोकात आहे. ही मागणे कुटुंबांत व समाजात सुखीतपणे राहू शकत नाहीत. कुटुंबांत त्यांचे गंटे निर्माण होतात व मग हे लोक अनोळखी गावात रस्त्यावर हात पसरून निर्दुज्जपणे भीक मागताना दिसतात.

या सर्व विवेचनाचा अर्थ एवढाच आहे की भिकान्यांमध्ये पार मोठे प्रमाण काम करू न शकणाऱ्यांचे आहे. तरीमददा भिक्षा प्रतिबंधक कायद्याप्रमाणे प्रस्थापित शासकीय शासकीय प्रमाणित संस्था व आदान वेदान उद्योगधंद्यांचे उत्पन्न मोठे आहे. १९६३-६४ साली महाराष्ट्र राज्याने वरील संस्थांमधील उद्योगधंदे व शेती विषयक परिस्थिती याची चिकित्सा करण्याकरिता सौ. कमला वि. निचकर यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली होती. या समितीवर खालील समासद होते.

- १] पद्मश्री शिवाजीराव पटवर्धन, अमरावती.
- २] श्री. मुळगायकर, संकेतदरी, प्रिमिअर ऑटोमोबाईलस लिमिटेड, मुंबई.
- ३] डॉ. हजरतबिस, उपसंचालक, समाजकल्याण.
- ४] श्री. राम बेलवडी; विभागीय समाज कल्याण अधिकारी, मुंबई [को-ऑपरेटिव्ह]
- ५] श्री. शरद्वंदु गोखले, चिटणीस, सयोजक व सहाय्यक संचालक समाज कल्याण.

या समितीचा अहवाल १९६६ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यामध्ये सुद्धा असे दाखवून देण्यात आले आहे की एका विशिष्ट वर्गी भिक्षा प्रतिबंधन कार्यक्रमाकरिता सरकारने १६ लाख रुपये खर्च केले होते. त्या वर्षी सर्व शासकीय प्रमाणित संस्था व प्रमाणित संस्था यांचे उद्योगधंदे व शेतीचे उत्पन्न सुमारे ५३ लाख रुपये होते. कांही व्याजगी, प्रमाणित संस्थेचे उत्पन्न त्यांत मिळविणे तर ही रक्कम ६३ लाख रुपये होते. शिवाय त्या वर्षी मुंबई कॉर्पोरेशनने मुंबईतील रहिवाशी भिकान्यांच्या अन्नपत्रिकाकरिता रु. ३ लाख दिले होते.

या आकडेवारीवरून दिसून येते की अद्या विकृत व अपेग लोकांचेकडून काम करून घेऊन शासकीय संस्था व इतर संस्था त्यांना कार्यप्रवण करीत आहेत.

शासकीय प्रमाणित संस्थामधून सुमारे ५० प्रकारचे उद्योगधंदे किंवा कार्ये चालू आहेत. या उद्योगामध्ये काही मूल्ययोग आहेत तर कांही उद्योग तदनुषंगिक आहेत. त्याचप्रमाणे मोठ्या उद्योगांच्या गरजा भागविणारेसुद्धा कांही पोषक उद्योग आहेत. शहरां-मधून भोठे उद्योगधंदे सुरू झालेले आहेत, त्या उद्योगांना लागणारा छोटा माल किंवा

सरकारी कामात व्यापारा माल तयार करून देणे हे काम या लोकांकडून करून घेतले जाते, तरीमुद्धा या कामात गुप्तता व वेग निर्माण होण्याच्या दृष्टीने घर दर्शविलेल्या समितीने काही महत्वाच्या सूचना केल्या आहेत. त्याचा आशय थोडक्यात पुढे दिला आहे.

निकारी पकडताना अथवा वस्तूचा क्रम स्थानीयप्रमाणे असावा.

- १] सुट्टा व बारबार भीक मागणारे,
- २] कुटुंबाच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न समाज कल्याण खात्याने हाताळावा.
- ३] पुनर्वसनाचे कार्य करणारे कार्यकर्ते प्रशिक्षित असावेत.
- ४] या संस्थांतील मनुष्यबळाचा अधिक उपयोग करून घ्यावा.
- ५] भवविषये अधिक प्रमाणात काढावीत.
- ६] पुनर्वसनाच्या दृष्टीने 'प्रशिक्षण - निर्मिती केंद्रे' काढावीत.
- ७] इनमेटसूना देण्यात येणाऱ्या प्रशिक्षणाचे मुगगत अभ्यासक्रम असावेत व त्यात उत्तीर्ण होणाऱ्यांना प्रमाणपत्रे द्यावीत.
- ८] शेतीच्या कामाचा उठाव करण्याकरिता मध्यवर्ती असा शेती अधिकारी नेमावा.
- ९] उद्योगांची वाढ होण्याकरिता व माल्याचा खर्च होण्याकरिता असाच मध्यवर्ती अधिकारी नेमावा. या दोन्ही जागी अनुभवी अधिक्षक नेमावेत.
- १०] सभ्याची "उपदान व मुक्तादम," पद्धत बंद करून इनमेटसूना रोजंदारी व काम या प्रमाणात पैसे घ्यावेत. त्यामुळे काम अधिक करण्याची प्रवृत्ती निर्माण होईल.
- ११] लोकर सुटण्याचे अमीप कामास जोडलेले असावे.
- १२] हिशेब ठेवण्याच्या पद्धतीत बदल करावा.
- १३] वस्तूच्या किंमती ठोकळमानाने न ठरविता वस्तूची सुवक्ता, बाजारातील वाण वगैरे गोष्टीवर ठरवावी.
- १४] अधिक यांत्रिक धंदे सुरू करावेत.
- १५] तेच तेच उद्योग निरनिराळ्या संस्थांत न ठेवता ते वेगवेगळ्या संस्थांतून वेगवेगळे असावेत.
- १६] या उद्योगांत धंद्याची तत्त्वप्रणाली उपयोगात आणावी.

- १७] संस्थेतील इनमेडस व त्यांची पात्रता लक्षात घेऊन संस्थांमध्ये उद्योग सुरू करावेत.
- १८] आदान केंद्रात मानस शास्त्रज्ञ, ऑक्यूपेशनल थेरेपिस्ट व व्यवसाय मार्गदर्शक अधिकारी ठेवावेत म्हणजे तेथून योग्य वर्गीकरण होऊन इनमेडस प्रमाणित संस्थांमध्ये येतील व तेथे त्यांचे पुनर्वसन होण्याची शक्यता वाढेल.
- १९] भिकाऱ्यांना दोतीवद्दल आपुलकी असल्यामुळे शेती व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात सुरू करावेत, व त्याकरिता ट्रॅक्टरसारखी मोठी यंत्रे वापरली जावीत.
- २०] कुष्ठरोगी किंवा इतर अपंग भिकाऱ्यांना दैनंदिन जीवनोपयोगी वस्तू [उपकरणे] देण्यात याव्यात.
- २१] विवृक्त मनोवृत्तीच्या लोकांत सुधारणा करण्याची शक्ती उद्योगांत आहे. उद्योग-धंद्याची थाड करावी. अधिक मागसे संस्थांत ठेवावी व १०० इनमेडला एक या प्रमाणात व्यक्ति कार्यकर्ते असावे.
- २२] सरकारी उपयोगाकरिता गृप माल लागतो. उद्योग संचालक यांना तो माल त्याचा लागतो. त्या माल्याची जरूरी पाहून आपण आपले कार्यक्रम आण्वावेत.
- २३] भंदे शिक्षकांच्या वेतनभेगी बदलून चांगल्या कराव्यात. व प्रशिक्षित शिक्षक नेमावेत. तसेच रु. ६०,०००/- पेक्षा अधिक उत्पादन क्षमता असणाऱ्या संस्थांना व्यवसाय पर्यवेक्षक द्यावेत.
- २४] मूलभूत शिक्षणाशिवाय प्रशिक्षण देता येत नसल्यामुळे प्रौढ शिक्षणाची नितांत जरूर आहे.

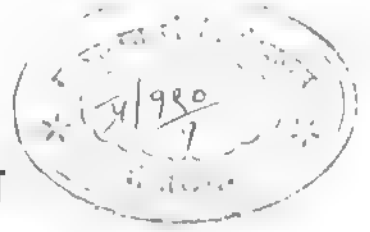
समितीने केलेल्या या सूचनांचा समाज कल्याण खात्याने विचार केला आहे व त्यातील अनेक सूचनांप्रमाणे कार्य सुरू झाले आहे. त्यांची उपयुक्तता व यश याचद्वारे खात्री कालांतराने होणार आहे.

प्रमाणित संस्थेत असलेल्या लोकांची चिकित्सा करण्याचे काम व्यक्ति कार्यकर्त्यांस करावे लागते. या सर्व कामाचा मूळ रोग त्या इसमाच्या पुनर्वसनाच्या दृष्टीने असतो, परंतु संस्था ही मर्यादा असल्यामुळे व देण्यात आलेल्या त्या इनमेडला कामावद्दल पुष्कळवेळा आत्मीयता वाटत नसल्यामुळे संस्थेमध्ये तो स्थिरतेने राहात नाही. त्याला कदाचित कुठेच किंवा बाहेरचे कांही आकर्षण याची सारखी आठवण होत असते किंवा ओढ लागलेली असते. अशावेळी त्या इसमाच्या मनाचा योग्य तो अभ्यास करून त्याचे मन स्थिर करणे,

सत्तेच काम कराययास त्याला प्रवृत्त करणे हे तात्काळिक प्रश्न व्यक्ति कार्यकर्त्यापुढे असतात, पुष्कळवेळा तेथे असलेले इतर इनमेटम् किंवा अधिकारी यांच्याबरोबर त्याचे संबंध विघटतात व मग निर्माण होणारा संघर्ष नाहीसा केला नाही तर हे प्रकरण येथे विघटून जाते की त्याच्या हातून काम तर होत नाहीच पण तो इमम तेथून पळून जाण्याचा विचार करू लागतो, परिस्थिती हळुवारपणे सांभाळून घेणे हे कोशम्यपूर्ण काम व्यक्ति कार्यकर्त्यास करावे लागते.

अमशिबिरे चालविण्याचा प्रयत्न आतापर्यंत अनेक वेळा करून पाहिला आहे. परंतु या यांत्रिकीत काय झाले आहे याबद्दलची माहिती उपलब्ध नाही, भिकान्यांच्या ठिकाणी असलेल्या अशक्तपणा, शारीरिक विवृत्ती, मानसिक विवृत्ती व आढस या सान्या गोष्टींचा विचार करून त्यांच्याकडून अशी साधक कामे करून घेतली पाहिजेत. तुईगातील कैयामध्ये वरील अशक्तपणा नगस्यामुळे त्यांच्या अम शिबिराशी या अम शिबिरांची तुलना करता येणार नाही, पण भिकान्यांच्याकडून आतापर्यंत जी अम शिबिरे चालविली ती अगदीच टाकाई झाली नसली तरी थंदा या दृष्टीने त्याचे मूल्यमापन करणे जरूर आहे. ते मूल्यमापन या क्षेत्रातील जाणकार लोकानी करावे व त्यातून भिकान्यांची योग्य अशी यरीवारी करून त्यांना काही दिवस योग्य मार्गदर्शन दिल्यावर विशिष्ट अशा अम शिबिरात पाठविल्यास अधिक चांगला परिणाम दिसण्याची शक्यता याटते.

विभाग २ रा



प्रकरण पंधरावे

भिकारी भीक का मागतात

डॉ. एम्. वी. गूर्ली यांनी १९५७ मध्ये "Beggars Problem in Greater Bombay" हा संशोधनात्मक प्रबंध प्रसिद्ध केला आहे. या प्रबंधात त्यांनी मुंबईमध्ये दिसून येणाऱ्या व भिकाऱ्यांच्या समस्यांमध्ये दाखवून दिलेल्या भिकाऱ्यांच्या मुख्यत्वाची घेऊन माहिती मिळविण्या, निःश्या आधारावर त्यांनी लोक भिना का मागतात या विषयी महत्वापूर्ण लेखन केले आहे. या प्रकरणामध्ये त्यांनी माहितीची भिना मागण्याची कारणे येणे प्रमाणे आहेत.

- १] जमिनीच्या मानाने वाढलेली लोकसंख्या.
- २] इनामदारीने व सचकारिने कुळाची झालेली पिढवणूक
- ३] जमिनीची वारसात झालेली विभागणी, मोठ्या कुटुंबे व दोन-तीन पिढा लोकां नसलेल्या पद्धती.
- ४] कर्जचाजारीपणा.
- ५] दुष्काळ व पुरामुळे बेघर झालेल्या वसाहती व कुटुंबे.
- ६] गांजणारे व वस्ती मोडून पळावयास लावणारे माथीचे रोग.
- ७] कुटुंबप्रमुखाचा किंवा मिळवित्यांचा मृत्यू.
- ८] आई-वार्पांच्या व्यसनाचीनतेने किंवा अपराधित्वामुळे झालेली कुटुंबाची धावाहत.
- ९] कुटुंबातील स्त्री किंवा पुरुष निघून गेल्यास दुसऱ्यावर येऊन पडलेल्या सापसिक व भावनिक जबाबदाऱ्या.
- १०] बद्धमूल झालेले किंवा संहारक आजार.
- ११] अपघात, आजार, किंवा वंशपरंपरेने आलेले मानसिक किंवा शारीरिक दोष.
- १२] मुत्रमूर्लीना व शोभणारी वर्तणूक किंवा त्याचे पकून जाणे.
- १३] नोकरी मिळविण्यात आलेले अपयश.

- १४] काम न करण्याची इच्छा.
- १५] भीक मागावल्या लावणाऱ्या धार्मिक पद्धती किंवा नवस.
- १६] मुलांना पळविणारे किंवा त्यांच्या भिक्षेवर जगणारे समाजकंटक.
- १७] आपल्या मुलांना किंवा पाह्यांना भीक मागावयामे व्यग्रून आपले उत्पन्न वाढविणारे अज्ञानी पालक.
- १८] भिकाऱ्यांच्या मुलांना पालकाकडून मिळालेले मिशेचे थोळकड.
- १९] एकव्यास उपयोग शिक्षणाम, योग्य नोकरीस किंवा न्याय सची न मिळणे.
- २०] अपंग, परित्यक्त किंवा अनाथ यांच्यासाठी योग्य सस्थाची कमतरता.
- २१] अपंगाच्या कल्याणामाठी सामाजिक सामर्थ्य एकवटावे लागणे यासाठी लागणाऱ्या सामाजिक जबाबदारीचा व नेतृत्वाचा अभाव.
- २२] व्यक्तीस लोभविणारी, जडग जीवनाची आकलणे.
- २३] भारतांत कोठेही एकट व स्थान प्रवास करणाऱ्या माणसा.
- २४] संपूर्णपणे नशिवाचे आश्रित होण्याची सामाजिक प्रवृत्ती.
- २५] जीवनाकरिता भिक्षा मागणे हे काम कमीपणाचे नाही अशी भावना.
- २६] कांही प्रकारच्या भिक्षेम, असणारी धार्मिक समप्ती.

ही खूप मोठी यादी संशोधनामधून निर्माण झाली आहे. या कारणाशिवाय आणखीही पुष्कळ कारणे देता येण्यासारखी आहेत. ती येणे प्रमाणे.

- १] कुटुंबातील संघर्ष.
- २] शहरातील नातलगांचा पत्ता न मिळणे.
- ३] चोरट्यांकडून पूर्णपणे लुबाडले जाणे.
- ४] दवाखान्यात जागा न मिळणे.
- ५] अस्थिर मन.
- ६] कुटुंबातील मदत्याच्या व्यक्तीचे मन अस्थिर होणे.
- ७] आजार, वृद्धत्व, अपंगत्व किंवा मानसिक अस्वास्थ्यामुळे समाजाने व कुटुंबाने सिद्धकारणे.
- ८] जागेच्या अभावी कुटुंबियांनी दूर लोटणे.

- ९] कुमगामीमुळे घर सोडणे.
- १०] स्वतः गुल्म्यांत सापडणे.
- ११] सावत्र आईचा त्रास.
- १२] घायाचा आत्यंतिक तापटपणा.
- १३] कुटुंबियांपैकी कोणाचेही अनैतिक वर्तन.
- १४] स्वतःचे अनैतिक वर्तन.
- १५] कुटुंबियास असामान्य असा प्रेमसंबंध.
- १६] दंगे व जाळपोळ-भूकंप इत्यादी.

या सवनाच कारणांमुळे आज अनेक लोक मरणावर भीक मागतांना दिसत आहेत. आपापसांत निराशाचा आणि निराशेचा कारणाने घटका कारणे सामाजिक व आर्थिक आहेत. त्यामुळे ही नास्तिय अशा विविधी परिस्थिती माघार घ्यावी लागते व अपयशा-मुळे मागी व सापडून भीक मागण्यालाचून गत्यंतर राहत नाही.

गोष्टाच्या अनेक स्थिती आहेत की बहुतेक भिकारा हे सामाजिक, मानसिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे भीक मागता आहेत. समाजाचे ते घटक आहेत व त्यांना घटने-घाताने घटक म्हणून सर्व भारीतय आहेत. मरणाचे वाढत्या व घटत्या समाजात योग्य त्या सुसुतोची निर्माण न जाण्यामुळे ते भिकारा आहेत. म्हणून त्यांना चांगले नागरिक बनविण्याचा प्रयत्न करणे ही समाजातील इतर सर्व घटकांची एक नैतिक जबाबदारी आहे. भिकारी हे तुमचेच समाजाचे घटक नाहीत, तर आपले आम आहेत. आपल्यासमोरच्या कुटुंबाचे ते घटक आहेत. पण त्यांच्या कुटुंबातून ते त्यानघट आहेत या स्थानभ्रष्ट होण्यामागील कारणे विचार असली तरा त्यांच्यावर ते लोक माग करू शकत नव्हते, म्हणूनच ही परिस्थिती निर्माण झाली आहे. ते आपले देशवास्तव आहेत व त्याची कळत्रा वेगे हे आवेश करूच आहे.

तकण मुदगा असतानाच केरळमधील नारायण आपल्या मामाचरोवर ब्रह्मदेशात गेला होता. तेथे मामाचा मोठा उपयोग होना. तेव काम करीत असताना त्याचे एका मुन्नीचरोवर प्रेमसंबंध निर्माण झाले. ही गोष्ट मामास समजल्यावर तो रागावून म्हणून घर सोडून त्या मुन्नीचरोवर ब्रह्मदेशात उतर ठिकाणी तो राहिला. पण हे नाट चालले नाही. इतर वेष्ट्याशी सधेव आहे व नागरिकांच्या गुप्त रोगाने पडतदेहे. ही मुन्नी गोष्ट आहे. त्यावेळी गुप्तरोगावर आताच्या सारखी रामबाण औषधे नव्हती. रोग रूप वाढला व त्याचा

शेवट म्हणजे नारायणाच्या अधोगत्याच्या विकार जडल्या, जीव मृत अड पडली व घोळता येईना, अशा परिस्थितीत तेथे भीक मागण्याशिवाय उपाय राहिल्या नाही. प्रजेमध्ये त्याच्या मद्रासच्या पाठवून दिले, नारायण लाजेने घरी गेल्या नाही, गावचा किंवा राज्या व निवेवरच जगल्या, एके दिवशी त्याने वर्षानुवर्षे मनात काळ्यांढर येत असून पत्रा मग्नत मला सांगितले, त्याच्या माहितीप्रमाणे त्याच्या कुटुंबातील व्यक्ती फार शिवकडे व उत्तम परिस्थितीतील होणे, नारायणाची खात्री शास्त्री होती की त्याच्या या माहितीचा मुख्य योग होणार नाही, त्याच्या घरी पत्र पाठविले, आठव दिवसा, मनाचे पत्र जेथे ते त्याच्या भाऊ लवकरच त्याच्या भेटावयास येत आहे, व आश्रये मागणे मद्रासहून त्याच्या भाऊ दिदीच्या ज्ञान असणाना त्याच्या भेटण्याकरिता मुसलमन मुस्लिम विमानाने त्याच्या त्या अवस्थेसाठीच भेट असून मारवा डोंड्यासमोर आहे, त्याच्या व जडता. तेव्हाच नारायणमुद्रा विमानाने घरी गेल्या.

जिमोले हा बी, काम, घालेल्या होता, एका माझ्या बॅंका नगरात दोन काम करीत होता, पण त्याच्या मधून मधून वेड्याचे शक्ती येऊ लागले, या अडस्त्याच्या काळात तो पडून राहिल असे, मिळाल्याच मृत पीत असे, याने त्या मागवून घेतले, पण एके दिवशी केसांच्या जडा झालेल्या, अंगावर काळ्यांढर काढून व पोटात सारखी चडचड चाललेली या परिस्थितीत पोळिसांनी त्याच्या ताब्यात घेतले, योग्य त्या औषधोपचाराने तो मृत सुधारल्या व त्याच्या पुन्हा छोट्या कामात मिळाले, त्यानेही नालवला मृत वरच्या भरातील होणे, याही परिस्थितीत त्याच्या बहिणीच्या व त्याच्या योगाचे त्याच्या जवळ करीत नव्हते, बहिण व मेहुणा यांनी मात्र त्याच्या महात्माचा मान राहिल.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील गोष्ट आहे. रॉड्रिक्स हा एका युद्धनौकेवर पेटी ऑफिसर म्हणून काम करत असे. हिंदी महासागरात जपानी बोटांनी रॉड्रिक्सच्या बोटावर टोपेडा सोडल्या, बोट बघेकर मोठ्या स्फोटानंतर समुद्रात विखळून पडला, रॉड्रिक्स समुद्रात जखमी होऊन पडल्या, त्याच्या वाचविले, त्याच्या जखमा बऱ्या झाली, पण त्या स्फोटाने त्याच्या आवाजाचा व परिस्थितीचा त्याच्या मेंदूर फारच परिणाम झाला होता, रॉड्रिक्स सारखा चडचड करीत होता, खोटे बोद्धून लोकाना बनवत होता व पैसे मागत होता, त्याची विद्वती इतकी दृढमुल शास्त्री होती की त्याच्या सुधारणे शक्य नाही असे मानून विद्वत्सकांनी सांगितले.

चंद्रप्पा याचे लग्न आईच्या व मामाच्या हजेने त्याच्या माने बहिणीशी झाले, मामा श्रीमंत व चंद्रप्पा गरीब होता, त्याला मामाकडे जाऊन रहावे लागले, मामाचा घर जावई

पात्रिने होता, चंद्रप्यावर त्याची पत्नी हुहुसा चालविण्याचा प्रयत्न करू लागली, चंद्रप्या स्वभावाने निमट होता, त्याचा हे सान हाटे गाही, असेंचे गिरणीने काम त्याने मोडून दिठे व असा कपडे परिधान करून कदाचित्त्या माळा घासून तो आगवात सर्व ठिकाणी फिरून आला, पूर्वी एका तो एका मंडळ होमिस्टलमध्ये दोन वर्षे अजारी होता व त्याला निजेचे अनेक देण्यात आठे होत असे समजते, बुद्धिमत्ती व सारी चंद्रप्याच्या लष्टीने शिगेला पोहोचल्या होता आणून त्याने घरचे मोठे, हा सगळी चंद्रप्या आता पुन्हा उत्तम कामास लागला आहे, त्याचे कीर्तुधिक मनेच सुधारत आहेत.

या उदाहरणावरून दिवून येईल की एक त्याची घर सोडून बाहेर निघण्यास व भीक मागण्यास पुढे करणे आला, पुढे त्याला जे जे कामे मिळाली ती तो करत आला असा काही काळ काळ्यातून दुसरा अनेक कारण उद्भवतात, पण या सर्वोच्या मुळाशी आपण 'सामाजिक स्थिती' चेच बुद्धी कारण आहे, व त्या कारणामुळेच या सगळ्या गोष्टी घडून येत असतात.

येथे आणखी एक मसाला सा सामाजिक परिस्थिती लक्षात आणून दिव्याशिवाय हे प्रकरण संपविना येणार नाही, आपणा येथी व लोकात एकेश्वर बुद्धी धार्मिक अशीच आहे, धर्मोत्तर असा असण्यासाठी सगळा माळा घासून घाही आहे, 'गिर्याना दिव्याने आत्म्याच्या पंगेवर निवड देते' 'गिर्याना मेला मणजे परमेश्वर होव मेला', 'गिर्याना दिव्याने पणामचेच होतो व पुण्यामुळे स्वर्ग मिळतो', दलाचे परमेश्वर प्रसन्न येईल व आपल्या मना नील इत्यादि पुरा करील', अशा अनेक माननाती प्रसार अस आरणीय समाज आहे, मद्रास येथे या बाबतीत पंतिकेच्या मशोवनात्मक प्रवेनामने जसे आढळत आहेत आठे हा मद्रासमध्ये सुमार ८० टक्के लोक दान देणे कायार, मद्रासच्या हे प्रमाण कदाचित आहे कमी असेल पण मुंबईमध्ये शब्दार्थ किती वेग जातो याबद्दल ते आकडे प्रसिद्ध झाले आहेत ते विचारण्यासाठी विचार करायला पावतात असे आहेत.

बुद्धिमुंबईत दरसाल रोख ३५ लाख रुपये दान कडे जाताना, अन्न, वस्त्रे किंवा इतर वस्तूंचे दान येणजे, या दानामध्ये मत्स्थाना दिलेले दान धन्यता आलेले नाही, हे दान फक्त धन्यस्तीना दिलेले आहे, या प्रचंड आकड्यावरून आपणा दावृत्वा ती कल्पना काही अंशाने खचित येईल.

या परिस्थितीवरून व प्रत्यंत अवलोकनावरून जसे जरूर म्हणता येईल ती आपण भिक्षायांना देत आहोत म्हणूनच भिकारी आहेत, फिबहुना ते वाढत आहेत.

याच संदर्भात असा एक विचार मांडण्यात आला होता की देशाभराना कायद्याने बंध करवी काय ? अर्थातच देणाऱ्याच्या स्वातंत्र्य परती जबाबदारी करण्याचे कायदा-मंडळाने नाकारले. या बाबतीत सर्वात महत्वाचा विचार मांडण्यात येतो तो म्हणजे योग्य ठिकाणी दान देण्याचे शिक्षण जनतेस देण्याचा, जो देणू शकतो त्याच्या देण्यात येतो तो सस्थाना दिल्या तर त्याचा विनिर्माण अधिक जबाबदा पत्कारे करणं येईल या कल्पनेचा.

प्रकरण सोळावे

भिकारी स्त्रिया व मुले

आतापर्यंतच्या वर्णनात स्त्री व पुरुष असा भेदभाव केलेला नाही. सर्वसाधारण त्यामुळे पत्नी या शोधीची माहिती देण्यात आली आहे. तरी मुद्दा या ठिकाणी स्त्रियांबद्दल, जेव्हा त्यांच्याबरोबर सापडणाऱ्या मूल्यबद्दल व इतर शीक सांगणाऱ्या मुल्यांबाबद्दल, काही माहिती मिळी नाही तर या विषयाच्या अज्ञात अपेक्षणा राहिल्य असे साटल्यावरून ही येथे देण्यात येत आहे.

स्त्रिया

आपण तसेही जेव्हा स्त्रियांबद्दल विचार करू, आतापर्यंतची आकडेवारी पाहिली तर असे दिसून येईल की या कायद्याबद्दी सापडलेल्या स्त्रियांना सोडवून घेण्याची प्रवृत्ती अधिक आहे. अटक पाहिल्यापैकी रमावे ३ व स्त्रियांना कोणीतरी सोडवून घेणे, याची कारणे थोडा विचार केे प तर सापडण्यासारखी आहेत.

आपल्या समाजात अजूनसापडून घराकाम हे स्त्रींचे क्षेत्र मानले गेले आहे. मुख्यरी शोधी शोधी इत्यादीची घरकामाचा धोडा आहे जिच्यावर टाकीत आली आहे. आज तसेच या शिक्षणामुळे ही शोधी शोधी कमी झाली आहे. पण सर्वसाधारणपणे अज्ञानमुद्धा मुक्तता घरकाम करीत असते, त्यामुळे जाऊन अगदी म्हणता येईल की तरुणपणीच काय पण म्हणतारपणीसही स्त्रियांना घरकाम चुकते नाही. ज्या सासरा किंवा स्त्रिया जहाजाज असतात त्याच वगून गातात, पण घरची घरात स्त्रियांना नेहमीच काम करणे लागते. यामुळेच स्त्री ही घरात उपयोगाची वगून आहे. गानारी साहेब्यी स्त्री घरात पुष्कळ कामे करत केली, पण म्हणारा पुरुष घरात काम फारसे करीत नाही, असा परिस्थितीत कोणत्याही वयाची स्त्री उपयुक्त वस्तु असल्यामुळे तिच्या सोडवून घेण्याचा प्रयत्न होत असावा असे वाटते. कदाचित हा मातृत्वाचा सन्मान असेल. ही स्त्री तरुण असले तर तिच्याकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन वेगळाही असण्याची शक्यता आहे. पण या कायद्याबद्दी पकडलेल्या स्त्रियांपैकी तीन चवुथ्या स्त्रिया जामिनावर सुटून जातात हे एक सत्य आहे. या उलट असे निम्मे पुरुष जामिनावर सोडवून घेतले जातात.

आता अशा तऱ्हेने सर्वां उपयुक्त स्त्रियां सोडवून घेतल्यानंतर कायद्याप्रमाणे स्थान-
बद्ध करण्यात आलेल्या स्त्रियांची अफकीवारी पाहिली तर असे दिसून येईल की त्यातील
सुमारे निम्म्या स्त्रिया वृद्ध किंवा अपंग असतात, सुमारे ७-८ टक्के स्त्रिया पूर्णपणे वेड्या
असतात. अपंग, आजारी व बहिःस्था, मुक्या व न्याच आहेत. सुमरोगाने पन्नाहिल्या
स्त्रियांची सगल्या पुरुषांच्या मानाने अधिक आहे, ऐंही अफकीवारीवरून दिसून येईल.
याचा अर्थ असा की हा सर्व भाग समाजाच्या अगदीच नकोशा झालेल्या असा व निरुपयोगी
असतो. या बाबतीत आपणही एक गोष्ट नजरेस आली आहे ती म्हणजे या कायद्याव्याली
एकटण्यात आलेल्या बहुतेक सर्व स्त्रियांनी जगातील सर्व तऱ्हेच्या दुःखाचा पूर्ण घोट
घेतलेला असतो. खंवीर मनाच्या स्त्रिया सोडल्यास आकीच्या बहुसंख्य स्त्रियांच्या मनावर
खोलवर दुष्परिणाम झालेले असतात, काही पूर्णपणे वेड्या असतात, तर पुष्कळशा अर्धवेड
वेड्या असतात. याच कारणाने त्या समाजात व वृद्धांत नकोशा झालेल्या असतात.

स्त्रियांना सामाजिकरी शायकीय प्रमाणित सभ्या महाराष्ट्र राज्यामध्ये एकच आहे
व या संस्थेत एकावेळी सुमारे ३५० स्त्रिया असतात.

स्त्रियांच्या प्रकरणामध्ये चौकशी येथी असता जीवनाचे अविष्टप काटेकुट शिथ
डोळ्यापुढे येते. त्यांचे पुनर्वसनही पुरुषांचे मानाने जास्त अवघड असते.

काही स्त्रियाजवळ लग्नाने मुळे असतात. ती त्यांचीच मुळे असतात, पण त्यांच्या
बापाचा पुष्कळवेळा तपास लागत नाही व लागला तरी त्याचा फायदा उपयोग नसतो.
ही मुले जवळ जवळ अनाथ म्हणूनच सामाज्याची लागतात.

भीक मागणारी मुले

स्वतंत्रपणे भीक मागणारी मुले थप आहेत. मोठ्या शहरातून आगगाड्यातून
वगेरे भीक मागणारी ६ ते १६ वयाची मुले दिसतात. त्यांना पूर्णपणे साऱ्यांत घेवून
सामाज्याची शक्ती कोणत्याच एका सरकारजवळ नाही. याचे कारण म्हणजे त्यांची
अफाट संख्या.

आज रोजी भीक मागणाऱ्या मुलांला (तो स्वतंत्रपणे भीक मागणारा असो किंवा
आई बापाबरोबर भीक मागणारा असो) मोठा झाल्यावर भीक मागण्या लाज वाटणार
नाही. ९९ टक्के तो भीक मागेल व त्याला हांगारी मुळे सुद्धा भीकच मागतील, अर्थात
काही अपवादोत्तमक लोक सोडून असा हा अविशय भेडसावणारा प्रश्न आज समाजापुढे
उभा आहे. या विषयाबद्दल जनता फारसा विचार करीत नाही, पण सध्याची भिक्षेकऱ्यांची

संख्या कमी करण्यासाठी या भिकारी मुलांचा प्रश्न तातडीने हातात घेतल्या पाहिजे, हे ही प्रश्नाचे नागरिक आहेत. त्यांची वाढती घेतली गेली पाहिजे.

गोर्गी अंग स्थापली की मुंबई मुलांच्या कायद्याप्रमाणे अशी मुळे पकडली जात आहे. यानाचे परिणाम हा कायदा प्रयत्नशील आहे, पण सत्य परिस्थिती अजूनही अशी आहे की या मुलांच्या संख्या रूपा मोठी असून त्यातील अगदीच थोड्या मुलांची गोय या कायद्याप्रमाणे होत आहे.

गुन्हेगार प्रवृत्ती माग्यात निर्माण होण्याची अनेक सामाजिक कारणे आहेत, असे गुन्हेगार संस्थाने मान्य होते आहे. अशी कारणे या भिक्षा मागणाऱ्या मुलांच्या जीवनात त्या मोठ्या प्रमाणावर असतात. गुन्हेगारीस अत्यंत पोषक असा वातावरणाचा लहानाची मोठी होणारा जीवने मुंबई गुन्हेगार शास्त्री तर काहीच आश्चर्य नाही. अर्थात याद्वारे जीवने पोषण मिळते आहे. त्यामुळे त्यांना गुन्हेगारीचा किंवा लोकां पूर्वी भिक्षा मागणाऱ्या मुलांच्या जीवनात निरत होणे या विषयी संशोधन करण्यासारखे आहे, पण हे गुन्हेगारीचे मुलांवर आहे त्या किती समाजाने काहीतरी करणे जरूर आहे. भिक्षेकऱ्यांची वाढती संख्या कमी करता येण्यासाठी गुन्हेगारांच्या आळा बसवा म्हणून या लोड्या भिक्षाऱ्यांना समाजाने लक्ष देऊन घ्यावे पाहिजे. शिक्षण देऊन समाज जीवनात स्थान देऊन या मुलांच्या मनात लोणाच्या अनेक परिणामापासून त्यांना वाचविले पाहिजे. मुंबई मुलांच्या कायद्याप्रमाणे हे काय करण्याची शक्ती जरूर आहे, पण या शक्तीचा उपयोग करून समाजातील या विड आपणे टाळण्याचा दूरदर्शिका कार्यकर्त्यांच्या व प्रशासनाच्या ठिकाणी जाणकारांनी जाणून घ्या पाहिजे. प्रशासकांनी कार्याची योग्य दिशा दाखविली पाहिजे, मार्गदर्शनाचे काम ते जरूर घाटने की ही परिस्थिती निर्माण होण्याची थंड जवळ जाणे पाहणे या लक्षणे पाहिली पण त्यामुळे आहेत. मुलांचा प्रश्न रूपा मोठा आहे. मुंबईमध्ये ३० टक्के १८ वर्षांनारीक भिकारी मुळे आहेत, असा डॉ. मूर्ती यांच्या पुस्तकात उल्लेख आहे. याचा अर्थ मुंबईत सुमारे १० वर्षांपूर्वी ५-६ हजार भिकारी मुळे होत, या या संख्यांना आभाळणे आसनाला अवघड आहे, तरीही या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून भागणार नाही. ज्ञानात जास्त मुलांना कायद्याचा पायदा देणे ही जमरीची गोष्ट आहे.

या मुलांनी सध्या किती आहेत ? ती कशी जगतात ? त्यांना काही आजार आहेत काय ? त्यावर ते काही उपाय करून घेत आहेत काय ? ही मुळे कोठून येतात ? लहान मुळे घरदार सोडून कां आली आहेत ? या लहान मुलांना राज्य सरकार सांभाळण्यास समर्थ

आहे काय ? या सान्या व इतरही बाबीसंबंधी माहिती करून देईल अशी पक्कणी केली जावी व या प्रश्नाबद्दल समाजाने काय केले पाहिजे, याचा विचार व्हावा.

भीक मागणाऱ्या मुद्याचा प्रश्न अनिश्चय गंभीर आहे. समाज त्याबद्दल निष्काव जागा नाही. याजिक युगाच्या आरंभी असा उद्रेक सदाजिकच आहे. आपल्या देशाच्या सापत्तिक स्थितीचे हे हृदयद्रावक दृश्य आहे. हे व्यक्तात घेऊन या गोष्टीकडे विचारवंतांनी आपल्या शोधक नजरेने पाहिले पाहिजे. समाजशास्त्रज्ञांनी व राज्यकार्यकर्त्यांनी मार्ग शोधून काढले पाहिजेत.

प्रकरण सतरावे

तृतीयपंथी भिकारी

(हिजडे)

हि जेणे हे नाव उदारव्यासरोय याक. विष्णूराव भावनी लोक्यापुढे दिसू लागले. मगूण स्त्रींचे परिधान करिण्य पुरुष दिसू लागला, भारताचा या तऱ्हेचे लोक ने मांच पहाय्यास भिळणाच व आपण वर नपणापासून अशा व्यक्तींना पाहिले असल्यामुळे त्यांच्या त्यांच्याकडून निघून असे पारमे वाटत नाही, पण मगोमरीचे विचार करावयास लाविले अशी ही व्यक्ती आहे.

कसावाळी जे पुरुष अशा तऱ्हेने स्त्रींचे धारण करतात ? ते हाणामन ही पद्धत मुरु शास्त्री कराली ? कज पुढे ही गा मुरु शास्त्री करतात ? असे अनेक प्रश्न लोक्यात येतात.

या सामाजिक अभिचार फारसे जग्याम प्रसिद्द झालेले नाही, तरी जे थोडे फार लिहिले होते आहे व जे थोडेसे अनुसंधाने झाल्या आहेत त्यांच्या आधारे थोडा विचार करू. हिजड्यांना त्यांच्यानी विचार करू त्यांच्यास नाना तऱ्हेच्या गोष्टी मानत केलात, प्रत्येक मुलाची मानसिक वृत्त जी अमानना आरभी ते मूल त्याच्या प्रेम करू लागतो तेव्हा ते आपल्या आईवर प्रेम करू लागता, पण ते समन्वितगी पालन प्रेम करू लागतो व शेवटी मुल समन्वितगी व्यक्तीवर प्रेम करू लागतो, कांती नृप या आर्यानी असे होत जा या भावनिक वाडीमध्ये काही तरी व्यत्यय येतो व त्याच्यापुढे त्याची भावनिक वाढ होऊ शकत नाही, काही लोकांची भावनिक वाढ होता होता मध्येच काही व्यत्यय येतो व त्यापुढे ती होऊ शकत नाही, शैक्षिक वाडीचे मुद्दा असेच आहे. भावनिक वाढ थांबल्यामुळे काही पुरुषांना स्त्री वेपान रचण्याची इच्छा होते, लहान मुलांमध्ये ही भावना आपण अनेक वेळा पाहतो, पण त्याच मर्यादेवर भावनिक वाढ थांबल्यामुळे काही पुरुष स्त्रीवेप धारण करतात, प्रत्येक देशात अशा तऱ्हेचे काही पुरुष आहेत ती ज्यांना स्त्री-वेप धारण करण्यात आनंद वाटतो तर अशा काही स्त्रिया आहेत की त्यांना पुरुषाप्रमाणे पेंढराच करावयास आवडतो, या प्रकारच्या लोकांना इंग्रजीमध्ये Transvestites (ट्रान्सव्हेस्टाइट्स) असे म्हणतात.

स्त्री पुरुषाचे कपडे वेगळे झालेल्या वेळेपासून अशा तऱ्हेचे मानसिक विशुद्धीचे लोक निर्दर्शनास येऊ लागले असले पाहिजेत. अशा या पुरुषांना नुसता स्त्रीचा पोतास घातून आनंद वाटतो असे नाही तर स्त्रीसारखे ओढावे, हावभाव करायी किंवा स्त्रियांच्या मागशी हावभाव करायी अशी ही इच्छा होते. काही पुरुषांना आपण स्त्री आहोत याची जाण झटकन येते व भावपूर्ण जणीव झाली असते की त्यांनी होमटेन्-च्याकडे जाऊन ऑपरेशन करून घेऊन आपले जननेंद्रियसुद्धा काढून टाकले आहे.

या प्रकारापासूनच सर्गाची वाढ होत असताना काही तरी गप्पळत होतो. जगाच्या आगळे मूळ पुरुषासारखे दिसते पण ते पुढे वाढू लागते की त्याचा स्त्रीकरण होऊ लागतो. पुढे ओपंशनास करून त्याचा पूर्णपणे स्त्रीचे स्वरूप देवा येते. तसेच बायलाः स्त्री संपून जन्मास आलेले मूळ पुरुष होऊ शकते. याच प्रकारच्या लोकांना ईंग्लीशमध्ये Hermaphrodite असे मानावे. येथील प्रवाहू पुरुषाच्या बरोबर दोन्ही प्रकारचा पोतास बद्ध निस्स्रावक व तसेच प्रसिद्ध होऊन व जगाचे लोकांही ते त्यामुळे या विश्वाकडे वेधले जाते.

काही पुरुषांचे जन्मतः नार्श्रिय लहान किंवा कमकुवत जननेंद्रियाची प्रसिद्धता होऊ शकते त्याच नायस मर्त्यप्रास अशा मुलांना काही भारतीय आडवाप निरुत्पन्ना देऊन टाकतात. पण पुरुषास जन्मसमवेतच पुढे सगळी कुर टाका नाहीत. या मुलांना आत्मसात्त्वना स्त्रीचे देऊन दिलेले लोक आपल्या टोळीतून फिरवतात.

बरोबर विवेचनावरून असे दिसून येईल की पुरुष असून स्त्री वेग घातण करणारे लोक जगाच्या पळवरून देणाऱ्या आहेत पण स्त्रीच्या भूमिकेची संपूर्णपणे सागरम होण्याकरिता मागता आहेत. या मागदेखील मरुत्वाची अडचण म्हणजे पुरुषांचे जननेंद्रिय. अर्थात त्यांच्या त्यास किंवा निरुत्पन्न हाच त्यांच्या पीढे होमटेन्चा उपाय. अशाच तऱ्हेने पूर्णपणे स्त्रीत्व जरी नसत तरी नपुंसकत्व लोकांनी प्राप्त करून घेतले असते.

भारत व मध्य आशिया खंडात मध्यंतरीच्या काळात जे अनेक राजे लोक होते त्यांना मोठमोठे जनांत्याने ठेवले होते. हे जनांत्याने साम्राज्यप्रकर्षिता अशा नपुंसक लोकांचा उपयोग करून घेतले जाई. पण पुढे हे जनांत्याने नार्श्रिय हा ठेव अशा लोकांच्या नरित यांचे साधन कस्य असो प्रश्न पडला. मध्य आशिया प्रदेशात घमे ही मरुत्वाची सग्या प्रस्थापित झाली. भारतामध्ये ज्या धार्मिक कल्पना होत्या त्यानुसार या तऱ्हेच्या लोकांनी भवतःच काही आचार ठरवून घेतले व दैवतेही ठरविली. जनतेने अर्थातच या कार्यात साथ दिली. या प्रकारातूनच आजचा "डिजडा" हा प्रकार जन्मास

आला असावा असे साटणे, अशा एकट्या-दुकट्या प्राण्यास जीवन असत झाले असावे व म्हणूनच त्यातून संघ निर्माण झाला असावा.

त्या काळात आपल्या देवतेच्या स्वतःच्या मनीस प्रिय गोष्टी अर्पण करणे जरूर असे. या पंथाचा पूर्वापंग समीप होण्याकरिता जनसंघिय देवतेला अर्पण करण्याची पद्धत निर्माण झाली असावी. गतिभाव्याचा हा परमोच्च बिंदू मनण्यास आला. प्राचीन संस्कृती असादेखा सवे देवात निरनिराळी देवता होती. मुख्यतः पंचमहाभूतानेच देवता मानण्यात येत असे, या देवताना व्युत्पन्न करण्याकरिता अनेक यज्ञ देण्यात येत असत. प्राचीन इतिहासावरून दिसून येते की तिथेत प्राणी वीया मानवाचे गुढा बलिदान करण्यात येत असे, अशा पुढ्याची आढळे जनसंघिय पूर्वापंगे कालान्तर अर्पण करण्याची पद्धत गुढा त्याच ज्ञाना विचारसरणीतून निर्माण झाली असावी. गुढातून रक्ताने वेचराजा व पुन देवत आणे, वेचाराजी देवी समीप निजत्वाची पूर्वापंगे आपा घेणाऱ्यास आपोच जनसंघिय अर्पण करावे लागते. हो मिसा प्राण्य यानी त्याच्या निवेध्यास ये या प्रसंगाने भोळ्यातून यणीन ये के आहे ते असे.

“आजची ज्ञाना काळी कळावरील या पंथाची निचारसरणीने शिक्षण देण्यात येते, मग आजचीच टाचिरेकम विविधी त्यातून जेवना करी कणार इत्य पंथातून व साण्याच्या पानातून देण्यात येते. धार्मिक मंडपटनामूळे बुद्धिदंड (Brain washing) करण्यात येते, तो मातादेवीकडे लोट करून उग्न असतो, त्याने पाप व पाप असताना, त्याने वाकून आभार घेवटेला असतो व तो लक्षा दिव्हाण देवता पोरसमदी प्राथेना करीत असतानाच त्याचे जनसंघिय असा-सकट कायद्यात येते.”

पण आपल्याकडील सत्तापक्षे जिज्ञेने असावे तेव्हा या एकपक्ष प्रचलन होत नाहीत हे निश्चित. सतीन जिज्ञे हे अतः जनसंघिय जिज्ञेने जिज्ञेने लोकांमध्ये असताना, वाकण्यापासूनच, यानी लोकांमध्ये म्हणून त्यांच्यावर संस्कार केले जाताना व अतः यतून उपाय नाही म्हणून ते पुढे जन्मभर हिजडेच राहतात.

महाराष्ट्रात जे जिज्ञेने अतः लोकांमध्ये मुख्यतः दोन प्रकार मानता येतील, पहिला प्रकार हे वेचराजी देवीचे भक्त व दुसरा प्रकार म्हणजे खंडोबा, तुळजापूर भवानी व यज्ञमा देवीचे भक्त, पहिल्या प्रकाराने गुजरात किंवा राजस्थानातील लोक असतात, त्यापैकी अनेक लोक मुख्यमान मित्रायाच्या देवा वरगता दुसऱ्या प्रकारातील लोकाना मगदी नाव असावी व जोशी असे आहे, हे भाग मगदी बोळतात व येथे महाराष्ट्रीय पद्धतीचा करतात.

बेचराजी देवीचे भक्त हे अर्थातच मधून मधून गुजरात राज्यात बेचराजी देवीच्या दर्शनाला जातात. महाराष्ट्रातील अराधी व जोशी हे खंजोवास जेजुरीच्या व अवाडीच्या दर्शनाला गुळजापूरला जातात. कधीकाळी यथमा देवीलासुद्धा जातात.

आता यातल्या पद्धत्या प्रकारच्या रिजने लोकांची परंपरा कायम कशी रहाते किंवा वाढते आहे या शिथी निवार करू. लहान नागरी हिमणारी मुठे पळविणे हे या शिथीचे एक काम आहे. नपुंसक मुठे पाळकानी शिली नाडीत किंवा मुठे पळवून आणारी नाडीत तर हा पंथच नाडीला होई. रिजडांना मुठे होत नाहीत. पर गोठून पहिले मोठे वा सुलगा हे लोक आचार देतात. आपलो नागच्या व नागक हिमणाच्या लोकांवर यांना होळा असतो. उचितय नागच्या नटवर्तक मुठे मर्या अशा रितीने या पंथात सातड हावेली दिवून आली आहेत. हा पंथ काय शायक आहे व त्यात काय अर्थ आहे याचा बाहेर ओढून काढणे फारच अवघड आहे. आगरी अशा मुठ्यांना आगच्या गाण्याच्या ताड्यात नगोच नेतात. गाणी गायत राहतात. दोनवे वाजवायला व नागवायला पण शिकवतात. पुढे रिजडांना पदवीने मुठाम हाळनाट कायद्यास त्या नटू नित्याने कांटे पाळतात. काही पळवता समविशी समोसात रंग वाटणे व अशा पुरुषांचे नटवारी मुठे ठरतात. मुठेस येत नसावा त्या प्रमाणे पुरुष निवडणे नाग आहे. लहान वरने लागत हा शीक निवडणे आहे असे म्हणतात. काही निवडणे पण अशा लोकांसिद्धी लोकांचा हा मुठे येवशी जातात. रिजडांना या ताड्यांना मूस मान समजता. लहान गाण्याचे निमेषण देणारा येा. गाणे, नाच व अवाडीदोषाकरिता नागरी निवडणी मिळते. अशा आहे रिजडांना निवडणात. मुठ्यांना काही काळ पहिले हा रंग समजतो. तरी वेडपणा किंवा आणी नटवारी आणायला लोकांच्यापणे निजा मागण्याशिवाय सवनेच नगते. हे लोक नटवारी मुठ्या मीक मागत असतात. पण ही शीक पुरुषांनाच वाय पण स्त्रियांना मुठ्या अवघडच होत. हे कोणत्याही पुरुषांना पण पळवून दुसरा पण लोकांमुठे वेळापून पैसांना मागणी करतात. मोठे पानाने लोकांसिद्धी काढते. लोकांचा पावडर वरून सारख्या प्रमाणाशी लयवट रावेली. पण नटवारी निवार कावडी, दाडीभरी गारून काढवेली व दोळ्यांनी व काजळाने ना पुरुषांना पोतत नागून आणवता. पैसा देणाशिवाय उपायच नाही. पण्डा अ पडे पाकीट . . . पैसा दोन पैसा नाही. दहा पैसा पैसा देऊन आपली मुठका करून वणे प्राप्त आहे. असे आहे हे वेगळे शीक मागणे. शीक कडणी ! एक प्रकारची दोडीवोरीच ! पण काय आगरी ओरडा मुठ्या करता येत नाही.

मुठेमध्ये अशा प्रकारच्या सुमारे १०० हिजड्यांना निशा प्रतिबंधक कायद्याप्रमाणे

पहल्याने आहे तोच व त्याच्या शिष्यां सा चोक्ती करण्यात आली. त्यांना निरक्षरताच्या प्रमाणानुसार पात्रात यात आहे. त्यांच्या आर्थिक दबावामुळे आठून आठे की ते सर्वेच्या सारक्या प्रकारातून जन्माला आले होते, पण यांना 'काही' नसावा जन्मोदरे कापलेली आढळली.

पेचगवा देविचा पुंड जो जन्मोदरे कापल्यानंतर समासना काढत त्यातून जन्म घेईल येणाऱ्या भक्तात आहे. भारतीय देव विष्णूला प्रमाणे या मुळास शिंदी विचार देता येईल नाच ? याचा विचार झाल्या आहे. मुख्य आल्यास कलम ३०२ प्रमाणे व मुख्य न आल्यास ३२६ प्रमाणे कोर्टात फिराव द्याल करता येईल.

या शिष्यांच्या जीवनात गुप्तदृष्ट्या पुरुष शिष्यांना चांगले वरीलाने चाडल्यामो, ती मारप पुढी वृद्ध होऊन जाते हा तराता येऊ काढत कलापामातून गुंडा पारसा काढता होत नाही. जिवाय पुरुष समासाती मारप आली असल्यामुळे त्यांना पुरुषांच्या सत्तातून किंवा शिष्यांच्या सत्तातून समाळावे मोठे अवघड असते. त्यांचाच एक मोठा विभाग असले तर वेगळे अशा २-३ जणांना इतराचोवर समाळावे म्हणजे एक मोठे दिव्य आहे. या सत्त्याचे पुनर्गमन चालवण्यातच यंत्रे तर जमण्यालागवे आहे. पुंड हे अवघड आहे.

शिष्यांच्या दुसऱ्या प्रकारातून आता थोडा विचार करू.

आर्या व जोगी हे महात्म्यातून जागजागी आहेत. पुण्या याची मरुत सुमार १७५ आहे. जोगी पंथात शिष्याही आहेत. धार्मिक कार्य म्हणून परड्या पंथी, शिष्य नेमविणे वगैरे याची हे लोक करतात. तेच एकदाचा सद्गुरुगुरुता घरा न होण्यात कातडीचा रोग झाल्यास तो देवाचा आज्ञा आहे असे समजून तो भाग सागरभाष्येक चाटून जातो. या सर्व कामाकरिता त्यांना विदारी मिळते. याशिवाय वेडमंडार लावून नैमित्तिक भीक मागण्याचे काम हे लोक करताना.

भारतीय लोकांच्यामध्ये साडीवाळे व बिगरसाडीवाळे असे दोन प्रकार पुरात आहेत. साडीवाळे हे कायम साडी-चोळी नेसतात. तर बिगरसाडीवाळे प्रसंगीच साडी-चोळी नेसतात. व भीक मागतात. किंवा परडी भरायला अथवा शिष्य नेमवायला जातात. बिगर-साडीवाल्यांनाच लोक बहुतेक लप्रे करीत नाहीत; पण इतर कष्टाची कामे करून निरिस्तार्थ चालवतात. याचीच काही लोक पुण्यात चांगले कामगीर म्हणून कामे करीत आहेत. याच पंथात चाया आहेत त्यांना जोगी म्हणतात. त्यामुळे हेच धार्मिक शिषी करतात व पेसे मिळवितात. त्यांना पाहिजे असल्यास त्या कोणत्याही पुरुषाच्या आभयाने रहातात असे

म्हणतात, खरे पाहिले असताना हा उघड येव्या व्यवसायच आहे, त्यांच्या मुली जोगी होतात तर मुलगे आराधी होतात.

याशिवाय आपल्याकडे खालच्या समाजात नवस मागून घालेली मुले किंवा नपुंसक मुले देवाच्या नावाने सोडून देण्याची किंवा आराध्यांना देऊन टाकण्याची पद्धत आहे. अशी सोडून दिलेली मुले आराधी, जोगी, वाचे किंवा मुरळ्या होतात. याच मूळ प्रकारातून आराधी व जोगी यांची वाढ होत आहे. जोगी स्त्रियांची मुले व नवमाने देवाला वाहिलेली मुले, यातून हा पंथ जिवंत राहिला आहे.

अशा तऱ्हेने नवमाने जन्मलेली किंवा नपुंसक मुलेसुद्धा सोडून देऊ नयेत अशा प्रकारचा प्रचार खालच्या व अशिक्षित समाजात केला पाहिजे, व त्याच्यामोठे हिजड्याची विदारक चित्रे उभी केली पाहिजेत. म्हणजे त्यांच्या मनावर योग्य परिणाम होईल. कोणत्याही आईबापांना आपल्या मुलाची घालेली ही स्थिती आवडणार नाही.

आराधी व जोगी लोक पुण्यात चतुर्भुंगीच्या देवळात वेळभंडार देऊन पैसं मागतोत. त्यांना नवरात्राचा विशेष प्रामी होतो. इतर वेळेस घरोघर जाऊन व रस्त्याने दुकानात भीक मागतात. त्यांना पैसं व खाद्य वस्तूंना जोगया मिळतो. हिजडे हे सारे भिकारीच आहेत. पण भिकार्यानील एक विशेष पंथ म्हणून त्यांच्याबद्दल ही माहिती दिली आहे. ही माहिती पुढा अतिशय चोटक आहे पण या विषयाचा पूर्ण अभ्यास करणाऱ्यास सखोल माहिती मिळू शकेल.

या लोकांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न वाटतो तेवढा सोपा नाही. तो आर्थिक, सामाजिक, मानसशास्त्रीय व वैयक्तिक असा आहे. तरी मुद्दा मुगना देवाच्या नावाने सोडून देणे ही गोष्ट थांबविली पाहिजे. मुले पळविणे यावर विशेष लक्ष दिले पाहिजे. घेचराजीच्या देवळावर व 'दाई' म्हणविणाऱ्या हिजडे धर्मगुरूवर लक्ष ठेऊन शस्त्रक्रिया थांबविल्या पाहिजेत. हिजड्यांच्या ताऱ्यातील लहान मुलांना ताबडतोब सोडविले पाहिजे त्या मुलांचे पुनर्वसन केले पाहिजे. ज्या तरुण हिजड्यांना काम करून पोट भरण्याची इच्छा असेल त्यांना कामे उपलब्ध करून दिली पाहिजेत, तसेच ज्यांना व्यापार उद्दीम करण्याची इच्छा व बुद्धी असेल त्यांना थोडे पैसे कर्जाऊ देऊन ते त्याचा उपयोग नीट करतात किंवा नाही हे पाहिले पाहिजे. तरुण जोगी मुले-मुली ताव्यात घेऊन त्यांचे पुनर्वसन करावे. जी मुले नीट शिकत नसतील त्यांनाही ताव्यात घेऊन बाल सुधार केंद्रामार्फत त्यांच्या जीवनाची दिशा बदलावी.

समाजाने या लोकांचे वाढतीत व विरोधतः मुलांच्या वाढतीत निष्क्रिय व स्थितप्रज्ञ भूमिका सोडून घरील दिशेने हालचाल करावी याची जरूर आहे.

प्रकरण अठरावे

कुष्ठरोगी भिकारी

या ग्रंथाच्या शेवटी दिलेल्या आकडेवारीवरून दिगूत येथील का आतां सर्वत्र पसरून स्थानबद्ध केलेल्या भिकार्यांच्या संख्येच्या १० टक्के लोक कुष्ठरोगी होते. तसेच ज्या सरकारी व निमसरकारी संस्था कायद्याने प्रमाणित केलेल्या आहेत त्या संस्था-मधून जास्तीतजास्त ४२३० लोकांना येवण्याची सोय असली तरी सुद्धा अनेक कारणांमुळे ही संख्या साधारणपणे ३५०० च्या गुमारास असू शकते. यापैकी सुमारे ८२५ लोक कुष्ठरोगी असतात, परंतु प्रत्यक्षात ५५० ते ६०० लोक कुष्ठरोगी असतात, म्हणजेच एकंदर संख्येच्या ३ संख्या कुष्ठरोगी भिकार्यांची असते. याचाच अर्थ असा की संख्या जे कार्य चारू आहे त्यातील ३ लोक कुष्ठरोगी आहेत असे नव्हे.

संपूर्ण भारताने सुमारे २० लाख कुष्ठरोगी आहेत व त्यातील सुमारे १ ते २ लाख भिकारी आहेत. अर्थात त्यातील किती कुष्ठरोगी भिकारी मुंबई पुण्यात आहेत हे मागता येणार नाही. भारतातील एकंदर कुष्ठरोग्यांपैकी १ भिकारी आहेत तर इतर सर्व कुष्ठरोगी समाजातच आहेत. समाजातील इतके लोक कुष्ठरोगी आहेत ही गोष्ट सर्वसामान्य जनतेला माहित नाही.

आपल्या शहरात व इतर गावात जे भिकारी आहेत त्यात ह्या भिकार्यांचे प्रमाण मोठे आहे. पुष्कळ वेळा बाह्यता जे भिकारी सुद्धा वाढतात ते कुष्ठरोगी आहेत असे वैद्यकीय परीक्षेत आढळून येते. इतकेच नव्हे तर वैद्यकीय परीक्षेसाठी ज्या माणसांचा संशय वाढणार नाही असा माणूस कुष्ठरोगी असल्याचे आढळून आले आहे. एक अनुभवाचे उदाहरण सांगता येईल. एक तरुण गोरा गोमटा सशक्त मुलगा भिकारी म्हणून पकडला गेला. त्याच्या टाचेला जखम होती म्हणून तो लंगडत असे. अतिशय स्वच्छता बाळगणाऱ्या त्या मुलाला अनेक वेळा सरकारी दवाखान्यात पाठविले. तेथे असे आढळून आले की त्यापूर्वी सुद्धा बरेच दिवस तो मुलगा सरकारी दवाखान्यात त्याच जखमेकरिता दाखल झाला होता व तेथील कर्मचारी त्याला ओळखत असत. २-३ वेळा त्याच्या टाचेचे ऑपरेशन करण्यात आले पण ती जखम भरून येईना. शेवटी कोणाला तरी धांका बाटली व त्याच्या जखमेजवळील कातडीची

परीक्षा करण्यात आली व त्याला कुष्ठरोग असल्याचे गाठवून आले. त्याच्या अंगावर एकमुद्दा चट्टा नव्हता किंवा हातापायांवरील किंवा शरीरावरील कोणत्याच भागावरील संवेदना नाहिशा संपल्या नव्हत्या. काही वेळा हा आजार एखाद्या द्रुप रंगाचा, अर्थातच हळू हळू तो आपले स्वरूप प्रगट करू लागतो, त्या मुलाच्या पुढे योग्य उपचार सुरू केले, त्याच्या पायांनी जखम हळू हळू भरून आली. हा आजार किंवा रोग नष्ट जाणारा वण आहे. हे आरंभी उत्तमोत्तम डॉक्टरांच्यामुद्दा लक्षात आले नाही.

पांढुरक्या रंगाचे चट्टे हे कुष्ठरोगाचे प्राथमिक चरण लक्षण आहे. अशाच प्रकारचा चट्टे 'अ' जीवनसत्त्वाच्या अभावामुळे, काही स्वच्छेच्या आजाराने किंवा काही अन्य कारणांनेही येतात. पण या कारणांमुळे ती चट्ट्यांनी जाणा स्वच्छेच्या होत नाही. कुष्ठरोगाच्या चट्ट्यांच्या ठिकाणी स्पर्शमाना नटुमस्य लक्षा नाहीशी होत. व हे चट्टे हळूहळू लहान किंवा मोठे होताने हे प्राथमिक लक्षण निश्चित नाचणारेच योग्य अशा डॉक्टरांकडून तपासून घ्यावे व त्याच्या समण्याप्रमाणे औषध घ्यावीत.

सुमारे २०-२२ वर्षांपूर्वी कुष्ठरोगावर 'सर्जरी' हा नावा पारंपारिक असल्याना शोध त्याच्या या औषधामुळे हा आजार पूर्णपणे नष्ट होतो, पण हे औषध डॉक्टरांचे सल्ल्याप्रमाणे नियमित घेणे जरूर आहे. ६-८ वर्षांत सर्वसाधारण रोगी पूर्णपणे बरा होतो, औषध घेण्यास अगदी आरंभीच्या कळालाच सुरुवात केल्यास आजार लोकर बरा तर होतोच, पण शरीरावर व्यंगी निर्माण होत नाहीत. कुष्ठरोग हा असा विखडण आजार आहे की त्यामुळे हातापायांच्या बोटावरील व पायांचाचाल रिकूना, आजार बरा झाला तरी दुरुस्त होऊ शकत नाही, उदाहरणार्थ हाताच्या बोटे सडून गेल्या किंवा आंबवून गेली तर ती पुन्हा पाहिल्यासारखी होत नाहीत, अर्थातच आपण 'प्लास्टिक सर्जरी' किंवा 'रीकनस्ट्रक्चर सर्जरी' या शस्त्रक्रियेमुळे पुन्हा हाताचा प्रमाणावर विकृत शाळेचे अवयव दुरुस्त करता येतात पण याच्या मुद्दा मर्यादा आहेत. तसेच हातापायांचा स्वच्छे-शान मोठ्या प्रमाणावर नाहिने झाले असले तर त्यातली फारशी सुधारणा करता येत नाही. बेंबूर येथील भिक्षेकरी स्वीकारकेद्रात अशा प्रकारच्या अनेक कुष्ठरोगी भिक्काऱ्यावर शस्त्रक्रिया करून त्यांना मुखी करण्यात आले आहे व अजूनही हे कार्य अद्यावत चालू आहे.

हजारो वर्षांपासून हा रोग मानवाच्या त्रास देत आहे. या रोगाबद्दल अनेक गैर-समजुती आहेत, व आजार अनुवंशिक आहे, वापाचा आजार निमन्या पिढीत उद्भवतो, कांही विशिष्ट तऱ्हेचे अन्न सेवन केल्यामुळे तो जडतो, सर्प चाबल्यामुळे हा आजार बरा

होते, या आजार हीन वग होत नाही, ज्या अनेक कल्याण जगभर पसरलेल्या आहेत, अनेक वर्षे या आजार कलामुळे होणे हे न मृदु संकेत होते, पण ही, हेनसन नावाच्या शायरजने या समाजने जे शोधून काढले ते अत्यंतमूल्यवाने आजार जेमुळे होतो हे सिद्ध झाले आहे, एरोपियन जगात कस करणारे लोक या आजाराने Hansen's Disease असे म्हणतात, जे जेव्हा ज्या मानवापर्यंत पोहोचते, 'सन्कोन' हे औषध सुमारे २०-२५ वर्षांपर्यंत मानवाला काढण्यात आले आहे, या औषधाने या आजार पृथ्वीवरील घरा होतो असे अनेक प्रयोगातून सिद्ध झालेले आहे,

कुष्ठरोगाने माणूस जन्मतःच उन्नीस वर्षे नाही, पण लहानपणीच अंश होत जातो व अविधायक झालेला असतो, त्याच्याकडे जन्म जगात निर्माण होत, म्हणूनच या आजारालाही गोष्टी दृष्ट्या मानवात मानवा आहे, ही दृष्ट्या हजारो वर्षांपासून आहे व या आजारालाही शास्त्री नाही, ते दृष्ट्यामुळे कुष्ठरोग झालेल्या समाजात समाजजिवनात समाजात, या सामाजिक परिस्थितीच्या एक रितीप्रमाण परिणाम या लोकांच्या मनात होतो, हे लोक समाजातून त्याच जगतात पण त्या लोकांच्या मनात व फार फार एक स्वभाव सध्या जन्म घेतला, त्याच्यामध्ये एक लक्षण एकच किंवा संभ्रमावता नव्हतोच निर्माण होत, मानसिक भिन्नता, सध्या, या एक सामान्य वेगळे अनेक रोग आहेत, पण त्या लोकांच्या रोगांची जगात लोकांनी स्वतःच सध्या निर्माण होत नाहीत, कुष्ठरोगाने हे एक विशेष आहे, या लोकांमुळे जगात लोकांच्या मनात झालेल्या हे अविधायक निर्माण व सामाजिक होणे, या दुर्लभाची समाजिता (Fellowship of the Sufferers) फार भक्कम असते व ती आपल्या मध्येच स्थापन होऊ, नये यासाठी जगभराने सारखे प्रयत्न करत असतात, पोर्टेन कुष्ठरोग शास्त्रज्ञ ही सहायिता एकदम उग्र स्वरूप धारण करते हे प्रमाणित मर्यादा इतिहासात प्रामुख्याने दिसून आले आहे.

कुष्ठरोग हा समाजाने पसरणारा आजार आहे, पण हा समाज दीर्घकाळीन व अगरी निकटचा असावा लागतो, सामाजिक गेव्याकडून विरहित: लहान मुलांना अधिक भीति असते,

ज्या समाजाने त्यांना दूर लोटले आहे त्याच्यावर मृदु उगविण्याची बुद्धी काही कुष्ठरोग्यांचे ठिकाणी निर्माण झालेली असते व मग आपल्याला असंख्य रोग सर्वांना लक्षावा असा ते प्रयत्न करतात, अर्थातच असा रोग इतरांना सहजा सहजी होत नाही हे एक मोठे भाग्यच समजले पाहिजे,

कुष्ठरोगावहत्की सर्वसाधारण माहिती मुद्रामन्त्र याचकाच्या माहितीकरिता दिली आहे. कारण या क्षेत्रात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना या रोगावहत्कीची प्राथमिक माहिती असणे जरूर आहे.

कुष्ठरोगी भिकारी हा भिकारी असतो व कुष्ठरोगीही असतो. कुष्ठरोगाचे प्रमाण सध्या घटने आहे की वाढते आहे हे सांगणे कठीण आहे. पण एवढे वाढी म्हणता येईल सध्या महाराष्ट्राच्या काही जिल्ह्यामध्ये कुष्ठरोग्यांचे प्रमाण हजारमागे १० ते १५ एवढे मोठे आहे. हजार सखेच्या गावात १०-१२ कुष्ठरोगी सापडणे ही स्वरोपचार कळजी काढणा-सारखी परिस्थिती आहे. आरोग्य ग्यात या दृष्टीने प्रयत्न करीत आहे व यांनी शिक्षाकार्णी रोगी नपावण्याची व पुकट औषधोपचार करण्याची केंद्रे काढली आहेत. कुष्ठरोग्यांच्या व्यापकपणा पक्षायांच्या शरिरावर दिसू लागल्या की घरातील बहुतेक सर्व माणसं यांच्या-पामून दूर रहातात व शेवटी सारंच दूर सरू लागल्यामुळे तो घर सोडून जातो. असेर त्याच्या भीक मागावी लागते किंवा मग अशाच रोग्यांनी निर्माण केलेल्या वस्त्यांच्या आधाराच्या जागे लागत. नारतान कुष्ठरोग्यांना मदत करणाऱ्या २०० घर मर्या आहेत. पण त्या संस्थात प्रवेश मिळणे बरेच अवघड आहे, असे दिसून आल्यावर तो इमम कुष्ठरोगी वस्तीमध्ये राहू लागतो, किंवा मग रस्त्यात भीक मागू लागतो. याचाच अर्थ असा की कुष्ठरोगी भिकारी हा आरंभी केवळ रोगी असतो. त्याच्या रोगी म्हणून आरंभी औषधोपचार मिळणे जरूर असते. पण औषधोपचार व आसगा न मिळाल्यामुळे तो भटकू लागतो व शेवटी भिकारी ही सज्ञा त्याच्या प्राप्त होते. म्हणूनच असे म्हणता येईल की कुष्ठरोग घरा न झालेल्या भिकाऱ्याचा प्रश्न हा मूलतः आरोग्य व्यात्याना आहे. हा रोग पूर्णपणे घरा झाल्यावर रोग्याच्या पुनर्वसनाचे कार्य समाजकल्याणाचे आहे. एकंदरीत पहाता या कार्यामध्ये आरोग्य व समाजकल्याण खात्यांनी हातात हात पावून काम करावयाच हवे, तरच या जटिल प्रश्नाची सोडवणूक करण्याची शक्यता निर्माण होईल.

रस्त्यावरील अपंग व विदूष अशा कुष्ठरोगी भिकाऱ्याची तपासणी केल्यास असे दिसून येते की त्यांच्यातल्या बऱ्याच जणात रोगजंतू नाहीत. या रोग्याचा रोग दुसऱ्याला लागण्याची शक्यता फार कमी असते. रस्त्यातील असे भिकारी पाहून अगदी सहाजिकच सर्वसामान्य नागरिकांना वाटते की या रोग्यापासून इतरांना संसर्ग होईल पण प्रत्यक्षात असे परिस्थिती तशी नसते. पुकळवेळा औषधामुळे किंवा रोगाचा प्रतिकार करण्याची शक्ति निर्माण झाल्यामुळे या रोग्यामधील रोगजंतू नाहीसे झालेले असतात. पण त्यांच्या शरिरावर विकृती शिळक राहिलेल्या असतात. या विकृतीमुळेच ते सामाजिक रोगी असावेत असे सर्वसामान्यांना वाटत असते. यातील बरेच दण्डरोगी (burnt out) असतात.

कुष्ठरोगी भिकार पकडून आणणे हे एक जिद्दीरीचे काम आहे. रोग्यांना पकडून मोठ्या रस्त्यावर नेवाटेने वाटाने जाऊन गांधी गादी, जिवाय पकडण्याचे पोशम हे निरोगी अशा यामुळे त्यांना मनातून भीती वाटते. असे, कुष्ठरोगी भिकार्यांच्या विरुद्ध अशा संस्थांना जतनाय नसणे, अनेक माध्यमातून ते विकृत आणखी अशा, त्यामुळे (ग्रामपंचायती यांच्यात) कामात येते. औषधे घेऊन असे जतनाय याची परतीत जागीर कदाचित त्यांच्या ठिकाणी नसली, जिवाय बरा झालेल्या रोग्यांनी समाज अवलंबून राहिली याची त्यांना कटू जाणीव येते. ज्ञानाचा त्यांना भीक मगण्यास कुष्ठरोग हे एक साधन वाटते असांचेच हे जीवनाने साधन मागतल्याने ते नकार नसतो. भिकार्या आणायला जतना मुक्तता नाही, कदाचित अशा औषधांचा व्यवस्थापन निवांतामय विचारमध्या निवर्तण होत असावी, जिवाय जीवनाची अनेक नांदना ज्ञाना अशा यामुळे ते तिक जाऊन कडे पसर ओढ निवर्तण होत असा जतना जीवनाकरिता निवा स्वतः जाऊन कडेला ने भटका असावेत, किंवा संस्थामध्ये मुला त्यांना ओढून घेऊन असे जीवन मिळत नसावे, किंवा या औषधोपचारासाठी एकाच दवाखान्यात ४-५ वर्षे रहाण्याचा व समाजाच्या आचवण्याचा फेदाळा आल्यामुळे जीवनातील स्थैर्य किंवा मानसिक स्वास्थ्य सारखे दळमटून ते संस्था सोडीत असावेत, कारणे कोणी हे निश्चित नसते तरी त्या लोकांच्या ठिकाणी एकाच जागी राहून आपण आजार बरा करून घेण्याची फार तीव्र इच्छा नसते हे खरे आहे.

जीवनात लपविण्यासारखे किंवा जतन करण्यासारखे काहीही राहिले नसल्यामुळे हे लोक व्यक्तिकर्तव्यसमोर उभे राहून आपल्या मनातील विचार व स्वरी परिस्थिती फार लोकर सांगतात अशा अनुभव आहे. इतर भिकार्यांच्या मानाने कुष्ठरोगी भिकार्यांची चिकित्सा करण्यास येऊ कमी लागतो व त्यांनी रिडेन्सी माहिती बहुतेक स्वरी असते असे दिसून आले आहे.

प्रमाणित संस्थामधून कुष्ठरोगी भिकार्यांना प्रथम औषधोपचाराने बरे करणे हे काम करावे लागते. नेतर त्यांच्या शारीरिक विकृती दूर करण्यासाठी हातापायांचे मांडव करणे, योग्य व्यायाम करून घेणे, अग्नी व जलमा यांचे वास्तु हातापायांनी काळजी घेणे, सौंदर्य, गोष्टीचे ज्ञान त्यांना याचे लागते, हातापायांतील स्पर्शजन नाहिले ज्ञान असल्यास त्यावर जलमा होतात व त्या लोकर चव्या न झाल्यामुळे त्याचे चरत जाणारे घण तयार होतात. याच कारणामुळे हातापायांची बोटे मुख्यतः राहून जातात, योग्य काळजी घेतल्यास निरोगी होऊन किंवा विकृती दुरुस्त होऊन हे लोक प्रमाणित संस्थेतून बाहेर पडतात. पण 'पुढे काय' हा एक अजून उत्तर न सारलेला भयानक प्रश्न शिथिल रहितोच.

या लोकाचे पुनर्जन्म कसे करावे ? आजार नासिया शाटा, थिक्की कमी झाली तरी समाज त्या मागसाऱ्या जवळ करीत नाही. मग त्याने हुंटे रहावे व चारित्र्यार्थासाठी काय करावे ? कुष्ठोगी पुरुष व स्त्रियाही अशाच स्थितीत असतात, न एकच येतात. पूर्वीच्या जीवनावर पडदा टाकतात. नवे जीवन सुरू करणं, पण तरीच दोन प्रश्न त्यांच्या पुनर्जन्माच्या दृष्टीने महत्वाचे न मुटणाचे आहेत. समस्या काढून त्यांचे पुनर्जन्म करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. या कार्यक्षेत्रात सुगंधीय इतिहास दराविणार आहे. या अर्थाने अवघड समस्येची उकल करणाऱ्या प्रयत्न करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना परमेश्वराने सुयश प्राप्त होऊन प्रार्थना आहे.

प्रकरण एकोणिसावे

प्रशासनः तंत्र व मंत्र

प्रशासन ही भारतामध्ये नवी गोष्ट नाही, कोटिहयाऱ्या अर्थशास्त्रातून प्रशासनाबद्दल मोठ्या प्रमाणावर माहिती देण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे भारतातील मोठ्या व छोट्या राज्यांची याची प्रशासनाच्या तंत्रात अनुभवातून येत आहे. पण ब्रिटिश राज्यसत्तेच्या काळात भारतावर राज्य करण्यात आले व या काळात मोठ्या प्रमाणावर प्रशासन आणण्याचा कोटी प्रमाणात नाश होत होता. तरी मुद्रा कौमेस-सारस्वती यांच्या यादवून, त्या राबित्यातून, तसेच आतां आतां घेतून आपण आपल्या प्रशासनाची जगूक दाखवून दिली आहे. १९४२ साली राबित्यांनी 'नलेजाव' ची घोषणा करून त्या प्रशासनाची कसोटीच पाडली. स्वातंत्र्यप्राप्ती हा त्या भारतीय प्रशासनाचा पराभवच दितो होता, म्हणजेच आपल्यांना प्रशासन काही नये नाही, पण शास्त्र म्हणून त्याचा अभ्यास करून घ्यावा लागतो होता. सध्या जगाचा इतिहास हा जगातील प्रशासनाचा गाथा आहे व आता जे प्रशासनाचे शास्त्र बनत आहे त्या शास्त्राचे मूळ आधारस्तंभ या इतिहासातून प्राप्त झालेले आहेत.

आता प्रशासन म्हणजे तरी काय हे पाहू श्री. एम्. रत्नराव यांनी लिहिलेल्या "Principles and Practice of Public Administration" या पुस्तकात प्रशासनाची जी व्याख्या केली आहे तिन्ही रीत अनुवाद पुढीलप्रमाणे, . . . "मानवाच्या एका संघाच्या कल्याणाच्या, स्वास्थ्याच्या किंवा कामाच्या योजना कार्यान्वित करण्याकरिता एका किंवा अनेक व्यक्तींनी केलेले एक किंवा अनेक कार्य. या कार्याच्या मागे एक तत्वेची शक्ति असून या कार्यात त्या संघाचे अहितध्व अभिप्रेत असते." प्रशासन हे आता एक शास्त्र झालेले आहे. त्यात आता स्थळ, काळ व वेग या मर्यादांचा गणिताच्या साहाय्याने अभ्यास होतो आहे. PERT व CPM या प्रशासनाच्या अत्याधुनिक पद्धती शोधून काढण्यात आल्या आहेत. पाश्चिमात्य पुढारलेल्या देशातच नव्हे तर भारतात मुद्रा प्रशासन शिक्षणाच्या सहा आहेत. प्रशासनावरून नवी नवी माहिती देणारी मासिके मुद्रा जगभर प्रसिद्ध होत आहेत.

प्रशासन हे नसलेले शक्य आहे असे नमून ती एक कल्पा आहे. भारताने आता पर्यंत त्याप्रकारे प्रशासन मुख्यत्वेकरून कायदा व व्यवस्था ठिकठिकाण धरण्याच्या व्यापकात असे होते. पण आता यांत्रिक यंत्रांच्या व दूरदूरवर मोठमोठ्या कार्यवाह्यामध्ये व कंप्युटरमध्ये प्रशासनतंत्राची रूप मोठी मागणी आहे. शासनाने प्रशासनास अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे. निर्माणे, न्यायदान व प्रशासन अशी शासनाच्या प्रमुख उद्देगे आहेत. ही तिन्ही उद्देगे एकमेकांवर अवलंबून व एकमेकांशी निर्गटित आहेत. त्याच्यात त्रुटीस असा फरक करता येणार नाही, असे गणता येईल की आतापर्यंतच्या इतिहासात निर्माणे इतके नसताना किंवा न्यायदान नसताना देशाचे कारभार काही काळ चालू शकते आहेत. पण प्रशासनाशिवाय देशात स्वास्थ ठिकठिकाण नाही, प्रशासनाचाच देशात कारभार योय काळ-मुळा ठिक ठिकठिकाण नाही, प्रशासन जेवढे कार्यक्षम व जनशक्तिने जेवढे समजातील तेवढेच देशात जनतेच्या फायद्या अधिक, म्हणूनच समजातील सर्वात मागणी त्यांच्या व्यक्तीचे सुरक्षित व स्वास्थमय जीवन हे उत्तम प्रशासनाचे गमक हेय.

प्रशासनाने शास्त्र योग्य तऱ्हेने वापरण्यासाठी प्रशासकामध्ये बरेच जागृते अवगत होणे जरूर आहे. समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, व्यवस्था, जनतेचे मानसिक व कामगारांचा मानसशास्त्र इत्यादी शास्त्रे, जाणण्याच्या प्रशासन शास्त्रावरून ज्ञान नसणे गरजेचे, पण एवढ्याने भागणार नाही. प्रशासकाजवळ जागृती ज्ञान सत्यमय ज्ञान असणे पाहिजे. शासनाची जी योजनांची प्रशासनव्यवस्था आहे तिचे बरेचमूल्य समजावेत आणि प्रशासकामे जरूर आहे. प्रशासनाने शास्त्र अगदी थोडक्यात समजावे त्यासाठी त्याची मुख्य गृहे कोणती आहेत त्याचा आपण विचार करू.

अधिकाराचे सूत्र

प्रशासन करण्याकरिता प्रशासकाच्या काही अधिकारांना जरूर असणे, हे अधिकार तीन प्रकारचे आहेत आहेत.

- १) कायद्याने प्राप्त झालेले.
- २) प्रशासकाच्या विशिष्ट स्थानाने प्राप्त झालेले.
- ३) प्रशासकाचे स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे निर्माण झालेले.

प्रशासक असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या काही अधिकार त्याच्या नावावर प्राप्त झालेले असतात. हे अधिकार बहुतेक कोणत्यातरी कायद्याने मिळालेले असतात. हे अधिकार अर्थातच मार्गदर्शक स्वभावाचे असतात व त्यात प्रत्येक गोष्ट शिष्टेरी नसते. प्रशासकाने

दिशेला हुकुम येवकाने पाळतावा असे जरी असले तरी कोणता हुकुम पाळतावा व कोयता हुकुम पाळू नये हे कायद्यान दिशेले नसते. अर्थातच प्रशासक व सेवक यांच्या परस्पर संबंधावर हे पुढील्ले अवलंबून असते. त्यातील तिसरा भाग म्हणजे प्रशासकांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांचे भाव, त्यांचा अनुभव, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे नैतिक मूल्य या सर्व गोष्टींवर प्रशासक व सेवक संबंधातील हुकुम व त्याची अमलबजावणी ही अवलंबून असतात. पण या कसिता मालील तीन गोष्टींची जरूरी आहे. १) हुकुम देणारा एकच असावे, २) हुकुमाची स्थिरता, व ३) हुकुमाचे स्वातंत्र्य.

१. हुकुम देणारा एकच असणे

हुकुम देणारा प्रशासक हा एकच असावा. एकाही सेवका किंवा मंडळ यांच्याकडून प्रशासकाचे मार्गदर्श घ्यावी, त्यांच्याचोवर निवारविनिमय करावा, पण हुकुम मात्र त्याने एकट्यानेच द्यावा. एक याचे दिशेला हुकुमाचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण असेच असते.

२. हुकुमाची स्थिरता व सातत्य

हुकुम निवडायला त्या हुकुमाने बदल न करणे चांगले. त्याा बदल होण्याची आवश्यकता असल्यास तो त्याम पल्ल्याने आधीच टाळाटाळ होणे, दिशेला हुकुम स्थिर राहिले व त्याची सातत्य टिकून राहिले याची काळजी प्रशासकाचे आस्थापासूनच घेतली पाहिजे.

३. हुकुमाचे स्वातंत्र्य

हुकुम देणाऱ्या प्रशासकावर त्याच्यावरील अधिकाराने निर्माण असलेले पण प्रशासकास आपला अधिकार वापरण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असावे. त्याच्या अधिकारामध्ये परिधाने सारखी दबळादबळ करू नये. एखाद्या प्रशासकाच्या कामामध्ये बरिष्ठानी सारखी दबळादबळ असले तर प्रशासक चांगले काम करू शकत नाही व त्याच्या प्रशासनाच्या अधिकाराना बोजा राहत नाही. प्रशासक व त्याच्यावरील अधिकार यांनी आपल्या मर्यादेबाहेर जाण्याचे प्रयत्न टाळण्यास दोघाही प्रशासकांच्या कामाचा भोज राहणे.

आणखी एक गोष्ट आहे. कर्मचारी किंवा राज्यावलील लोकाना प्रशासकाबद्दल आदर वाटवा पाहिजे पण आदर मिळवावा लागतो. प्रशासकाचे ज्ञान, दृष्टिकोनाची विशालता, चारित्र्य, कोणत्या सूचनांची उपयुक्तता व तातल्या शिड नेवहाची त्याची करणे, तसेच त्याचा विश्वास संपादन करणे, यामुळे आदर निर्माण होतो व टिकून राहतो. या आदरामुळे हुकुमाची अमलबजावणी चांगली होते, तसेच दिशेला हुकुम हा त्वरित खाल-

पर्यंत गेल्या पाहिजे, त्यात कोणताच व्यत्यय येता कामा नये, ही गडावची प्रशासनाची गुरुकिल्ली आहे.

आज्ञाधारकपणा व शिस्त ही तत्वे

अधिकाराच्या तत्वातून आज्ञाधारकपणा व शिस्त या दोन तत्वांचा उदय होतो. अधिकाराच्या योग्य वापरामुळे शिस्त निर्माण होऊ शकते, पण दुरुपयोग येत्यास ती मोडली जाते. शिस्तीचे उत्तम प्रकार पातळ होण्याकरिता प्रशासकाचे दिलेले दृष्टी हे हुशारीने व सर्वसामान्य जनांचा उपयोग करून दिलेले असते, ज्यांच्यावर हक्काचा चालवायची त्याचे औदिक समाधान प्रत्येक दुरुपयोग व शिस्त नसलेले असते. शिस्त उत्तम राहिल्यास आज्ञाधारकपणा चांगला राहतो व शिस्त चांगली राहिल्यास शिस्तही उत्तम असणे जरूर असते. शिस्तीच्या मर्यादांमुळे शिस्त व आज्ञाधारकपणा यांचाच चांगला राहतो.

कर्तव्य व हित ही तत्वे

प्रशासक अधिकारी किंवा नोकर यांना आपल्या कर्तव्याची जाणीव असली यासाठी त्यांचे हित पहावयास पाहिजे, काम करणारी किंवा करणारी या माणसे आहेत व त्यांना स्वतःचे हित अधिक प्रिय असते. म्हणूनच त्यांना यत्नासोटीने आपले कर्तव्य करावे, प्रसंगी स्वाध्याय करावा यासाठी योग्य, कर्मदान, सत्ते वगैरे प्रत्येकाने त्याच्या-समोर ठेवावीत, पण या गोष्टी जगाविल्याशिवाय सारून काम नसावा या तत्वाचे चांगले काम घेण्यास उपकरणे त्यांचा योग्य करावा किंवा त्यांचा तिला या प्रकारात गोष्ट करावी, परंतु त्याला त्याच व्याख्या प्रसूत करू नये, ही प्रचलीत त्रुटि करानी. प्रशासकाचे हित चांगल्याप्रकारे पहावे व त्याच्याकडून उत्तम कर्तव्याची अपेक्षा करावी.

जबाबदारीचे तत्व

केलेल्या कामाचा जाव देणे म्हणजेच जबाबदारी. आपल्या कामावरून जाव देण्याचा प्रमाण येवू नये म्हणून प्रशासक आपली सर्व शक्ति पणस लावतो. कोणत्याही गोष्टीवर निर्णय देण्यापूर्वी ती गोष्ट बारकाईने पहातो, तपासतो, विचार करतो व नेतेपणा त्यावर निर्णय देतो. जबाबदारीची भीति तोफेच्या गोळ्याप्रमाणे असते असे एक प्रेरक प्रमाणक व मुत्सद्दी त्थेरा म्हणतो. थडाडीची माणसे पुढीलच्या भांडणी निर्णय घेतात तर कमकुवत माणसे जबाबदारीस भितात. ज्या माणसाचा जबाबदारी स्पष्टनिर्णयाची किंवा नेतेपणाची शक्ती आहे अशाच माणसाकडे अधिकाराची सत्ते सोपवावी. त्याचा सर्वोदय त्याला पूर्ण स्वातंत्र्य असावे, ज्याला अधिक अधिकार असत त्याच्यावर अधिक जबाबदारी

अमने, अधिकार विभाजन मोठ्या पैकी जबाबदारी मोठी उत्तम प्रशासनासाठी जबाबदारीची व्यवस्थितपणे विभागणी करावी.

सुसूत्रतये तत्त्व

[illegible]

कामाख्या विभागणीचे तत्त्व

प्रमाण के रूप में जोड़े जाते हैं तथा वैधिय अधिक प्रयोग, काम एक प्रसंग में
सही कामों के समान पाए जाते हैं। कामों के कारण प्रमाणों की अनेक प्रकार के
काम करने वाले समितियों के द्वारा कामों की नीति के आधार पर, या समीचीन या
कामों की नीति विभागीय करने निरनिमित्त विभागीय निरनिमित्त कामों करने के
क्रम में होते,

कामाची निवारणाऱ्यांच्या निवारणाच्या दृष्टी बाबत नाही व त्यामुळे उर्वरित कामाचे गोंधळ टाळता येतात.

काही प्रकारचे कम द्वार कामाचेस शोधा येऊन प्रमाणे, मिक किचकट (उदर प्रमाणे - आकर्मोदीने) असणे, अद्यावेली त्या कामाचा विभाग येवणे हे अधिक श्रेयस्कर असणे, विद्यातः पैदात्या वैधान्यवाणांचे व पाचारणाचे विभाग वेगवेगळे असणे, काही वेळी कामाचा विभागही ही कार्ये वेगवेगळे होती जाणे, उदाहरणार्थ - सर्वसाधारण प्रमाण व न्यायदान ही ग्राही संकेता नुसपयोग होऊ नये म्हणून व न्यायदान योग्य काम म्हणून येवळी केलेली आदित, काही प्रकारच्या कामात काही वैशिष्ट्ये असतात व ती टिकून ठेवण्या करिता त्यांची खाती येवळी देवाची लागतात.

उदाहरणार्थ—संशोधन चे कार्य व रोजना पत्रपत्रांत, संशोधनाचे कार्य वैशिष्ट्यपूर्ण असते म्हणून पत्र-पत्रांशी त्याची सांगत घाटू नये.

अधिकार श्रेणीचे तत्त्व

एकाद्या मोठ्या औधिसमूहाचे किंवा फॅक्टरीत सर्वजण सारखेच असते, म्हणजे त्यांच्यात मुख्य कोण व कनिष्ठ कोण हे निश्चित नसते. तर बाय फॅक्टरी यांनी कल्पनाच केलेली बरी, या सर्व प्रकल्पात गोष्टीत हेच नाव व या गोष्टीत काम केलेच होत नाही, नेहमी सर्व संस्थांमधून, फॅक्टरीमधून किंवा सरकारी कनिष्ठांमधून एकाद्याला एक अशा प्रमाणे माणसे काम वर देतही जाणा. मर्यात घराक, प्रत्येक प्रमाणे व त्याच्या राजा-ग्याली विभागीय प्रशासक असतात, त्यांच्या ताब्याशी आप्तप्रत्युत असतात, व त्यांच्या राजाग्याच्या कर्मचाऱ्यांनी त्यांनी समशी तत्वांनी समशी प्रमाणे अधिकार कमी कमी होत जातात, या श्रेष्ठ कनिष्ठात कोणी गोष्टीत सर्वप्रथम त्याचा दुपारिणाम कामावर होतो व सारांशत माटमात जाऊ लागतो म्हणून ते तत्त्व महत्वाचे आहे.

न्याययुद्धीने तत्त्व

आपल्या वाचरीत ही कामां कायदां होत असते त्यांच्या ताब्यात आसताना असे असा विनास अगदी यांच्या प्रमाणे आपल्यात ही त्यांच्या कर्मचाऱ्यांपैकी सर्वांना वाटता पाहिजे, ही भावना सर्वोच्या मनात ठसेत असात त्याच प्रशासकाला उच्च प्रकारचे कार्य करून घेता येईल, म्हणजे, त्याने सातः न्याययुद्धीने वागणे पाहिजे व इतरांना तसे वागण्यास त्याचे पाहिजे, या मर्यातपूर्ण तत्वांनीचच आपली तीन मर्याताने वाग प्रशासनात समाविष्ट झालेले आहेत, ते येणे प्रमाणे—

१. नियोजन
२. अर्थसंस्करण
३. प्रतिवेदन

१) नियोजन (Planning)

भावात पंचवर्षीक योजना बनत आहेत व त्यातून सर्वोपयोग प्रगतीचे प्रयत्न चालू आहेत, म्हणून नियोजन हा वाडप्रयोग सर्वांना समजण्यात आला आहे, नियोजन करण्याकरिता प्रशासकाच्या संपूर्ण प्रभात माहिती असणे जरूर आहे, हा प्रश्न सामाजिक असले तर त्या प्रश्नाच्या दृष्टीकोनातून किंवा समस्या निर्माण होण्याच्या कारणाचे त्याचप्रमाणे या

प्रशासी योजनायुक्त टण्णाटण्णाने वशी परता येईल याचे शास्त्रीय ज्ञान प्रशासकाने करून घेता येईल, तसेच या नियोजनाचे परिणाम समाजावर कसे होणार आहेत याची तात्त्विक व शास्त्रबुद्ध मार्फती प्रशासकाने करून घेता येईल. व प्रगच नियोजन करता येईल, नियोजन म्हणजे एकाही स्थानिक कल्याणाची किंवा समाज कल्याणाची योजना दळ दळ प्रसृत करून ती समाज विभागांशी राबवीणे, प्रत्यक्ष विचारार्थिक घेईल नियोजन अदळ असावे, त्यात बदल करू नये.

२) अर्थसंकल्प (Budgetting)

योजनाच्या मोठी कल्या येईल पण साधन सज्जवळ त्या कार्यक्रमांना येता पाहिजे, कोणत्या कामांना करा, येत नाही किती येत आहे या सा कल्पना प्रशासकाने वास्तवपूर्ण विचाराने घेईल पाहिजे, रचना प्रत्यक्षा वास्तविकतेतून घेतले गेलेल्या चात नाहीं, येते कोठून व कसे येते करण्याचे तेथे प्रशासकाने विचारार्थिक अर्थाने लागते, अर्थसंकल्प तयार करताना सामाजिक परिस्थिती सा वास्तविकता कल्पना करता लागते, इतिहासाच्या आढावा घेऊन गरिब साधन येत असत, त्या समाजाचे अधिकाधिक हिता हीच भावना असावी व ते अर्थिक वास्तव्यास अनुरूपता प्राप्त असावा, चांद कामाची संपूर्ण कल्पना व नमान नियोजनास लागू करा येईल याचा समायातून चांगला अर्थसंकल्प तयार होणे, नियोजन व व्यवस्थापन हे दोन्ही जोडलेले आहेत.

३) प्रतिवेदन (Reporting)

कार्य प्रगत तंत्र याचा पद्धतशीर नोंद घ्यावे ते पर महत्वाचे कार्य आहे, कार्य होत असल्या कधी कार्य अपेक्षेपेक्षा होत आहे काय कार्य अपेक्षेपेक्षा अधिक चालले किंवा वाढले होते, याचा विचार घेईल कामाची नोंद करून देतात लागते, आढावा घेऊन नकाची पुनरावृत्ती होऊ नये इतके साधने लागते तसेच चार या कामाचे बीज कशात आहे हे जाणून घ्यात लागते, या सर्व गोष्टीया सादरता कामाची नोंद करून देवणे पार महत्वाचे आहे, विवाध वेळोवेळी कार्य कोठवर आहे आहे व कसे चालले आहे यावर कार्यकारिणीस, मुख्य प्रशासक किंवा जनसंघ मार्फती पुरवित येते. या सान्या दृष्टिकोनातून प्रतिवेदन हे महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रशासन ही एक शक्ती आहे व तिचा प्रयोग योद्धेने शब्द, विदितले शब्द, वाक्ये, पत्रे, शिष्टाचार व फाउंडस वाक्या मातून होतो, प्रशासक योद्ध्यामातून त्या शक्तीचा मोठा प्रभाव पडतो, या सर्व साधनाचा प्रशासकाने योग्य उपयोग करून घेता पाहिजे.

प्रशासनावधेय मराठीतून फारच थोडे वाचकयण मिळते. प्रशासनाचे काम अजाणतेपणी स्व लोफ करीत आहेत. स्वभावाच्या, बुद्धीने किंवा व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावामुळे पुष्कळ लोकच प्रशासन यशस्वी होते. पण प्रशासनाची जमनामान्य भूभूत तत्त्वे कोणती आहेत ती प्रत्येक प्रशासकास माहित असावीत. प्रत्येक प्रशासक म्हणजे स्व मोठा अधिकारी असतो असे नाही. कुटुंबापुरता कुटुंब चालविणे, मुदा एक प्रशासन कार्यच आहे. शाळेत शिक्षक किंवा कॉलेजत प्राध्यापक विद्यार्थींना शिक्षित करत व सांभाळतात हे मुदा प्रशासनाचे आहे. मोठ्या मोठ्या क्षेत्रात प्रशासन चालू आहे. पण हे प्रशासन असून त्यामध्ये काही शाखे आहे याची जाणीव पण होण्याची असावी. या दृष्टीने अगतिन ओढण्यात प्रशासनाचा पारंगतपणा असणे गरजेचे आहे.

समाजकल्याण साधण्यासाठी, नेहमीच नव्या नव्या यंत्रणा, यंत्रणे संस्था शैक्षणिक स्वरूपाच्या आहेत. तर काही वेळा प्रशासनाचा जणू सुधारक संस्था रिमाड होय. प्रमाणित शाळा, शिक्षक्याचा आदान केंद्र, प्रमाणित संस्था, इत्यादी संस्था आहेत. आर्कटर केस हाकेस, मराठी संस्थेच्यामार्फत चालणारी, टाऊन विद्या असेकाना सांभाळणाऱ्या संस्था, त्या नवप्रमाणे परिवर्तन, परिवर्तित नवप्रमाणे सांभाळणाऱ्या विद्या व मुलींना सांभाळणाऱ्या संस्था आहेत. या सर्व संस्था व विषयायांची प्रशासन नेत्यांनी माहिती असणे जरूर आहे. प्रशासन नेत्यांना स्वयंसेवक म्हणून किंवा फॅक्टरीतून असो असे नाही तर अशा संस्था चालविण्याची होणे. या विषया या संस्था-मधून काम करणाऱ्या कर्मचार्यांचे प्रश्न टाकावयाचे असतात असेच येते.

परस्पर संबंधाचे किंवा संपर्काचे तत्त्व (Communication)

कोणतेही कार्य करीत असताना प्रशासकाच्या संस्थेमिळ कर्मचारी व संपर्कित व्यक्ती व बाहेरचा समाज या सर्वांशी सुरुळीत व संस्थेच्या संपर्क ठेवणे जरूर आहे. या संपर्क किंवा संपर्क जितका चांगला, अनेकित किंवा न चोचणाऱ्या असे. तेव्हा प्रशासन चांगले होई. संस्थेमध्ये प्रचार व अप्रचार हे एक संपर्क चंद्र असतात म्हणून प्रशासकांनी स्वतःचे किंवा सात्व्याचे आदेश हा नेहमी कर्मचार्यांना किंवा संपर्कात व्यक्तींना लोकांना लाकर व योग्य प्रकाश व योग्य पद्धतीने दिले पाहिजेत. नाहीतर प्रशासनात अडथळे निर्माण होऊ लागतात व प्रशासकाला हुकुमाने वेगवेगळे अर्थ लावण्याचे येतात. परिणामी संस्थेची विश्वासाचे वातावरण बदल जाणवते व काम चालू होत नाहीत. या सर्व स्थिती हे परस्परसंबंधाचे किंवा संपर्काचे तत्त्वही अविनाश मूलत्वाचे आहे.

संस्थामध्ये काम करणाऱ्या कर्मचार्यांच्या दृष्टीने हे प्रशासन नेत्र उपयोगी असेल,

[illegible][illegible]

व्यक्तिकार्ये व्याकृत्यकार्ये किं वा व्यक्तिकार्यकार्ये कामं कर्तुं प्रसासन
करणे कार्यं जायते अतो हा ही एक प्रश्न उपस्थित होतो त्या मध्यमवर्ग व्यक्तिकार्यकर्ता व
अधीनतक ह्या दोन्ही जागांनी कामे एकत्र व्यक्तिकार्य प्रसात नसेल त्या हा प्रश्न उपस्थित होत
नाही, कारण अधीनतकाच्या प्रसासनासाठी संपूर्ण बाय मिळतो.

ज्या संस्थेमध्ये व्यक्तिपरिष्ठापी व अर्थीजक ही गृहच व्यवस्था असेल त्या ठिकाणी अधिकार्याने कोणती भूतकाय्यही ? याच परिस्थितीची कायची दुरुस्ती ? याचिके दृष्टीने पाहिले तरीमुळा या दोन्ही बाबीत फारसा फरक नाही, फार फार आणखी तो म्हणजे अडचणीत सापडलेल्या संस्थेतून बाहेरगेल्या व्यक्तिपरिष्ठापी याचिकेच्या अर्थीजक संस्थांना लागताना व अर्थीजकाला काळीस पसरलेल्या प्रकारांवरून जसे होत, या बाबतीत असे म्हणता येईल की अर्थीजकाने हे आणखी काय करू शकतो तेच ठरत नाही, अर्थीजकाने संस्थेत असे ठेके लोक आणल्या अर्थीजकी अर्थीजकाला आणत पोहोचल्याने समाजात व जनिता अडचणीचा प्रसंग उद्भवण्याचा संभवच कमी होत नाही.

या कार्याची पुढा पाहता आता त्या संस्थेची, याचिकेची व समाजाकडेले बुद्धीने व मनाने रस घेणाऱ्या तसेच आतरीने हे कार्य दृष्ट्याच्या कारकांची उणीव जाणवते एक कटू सत्य आहे.

प्रकरण विमावे

आकड्यांचे मनोगत

आकडे ही नितीय अर्थशास्त्राच्या मूल्य मापन साधने मानतात. हेच मूल्य मापन देशाच्या अर्थशास्त्राच्या विकासाला आले व निवृत्त रहाते. वर्तमान राज्याच्या नाते आकडे ही अर्थशास्त्राच्या मापनाची मूलाचेच देऊ शकतात. आकड्यातून मूल्य मापन झाले तेव्हा मानवाच्या मापना प्रमाणाने शीघ्र गणितातच आहे व याच कल्पनामुळे मूल्य मापन जाले.

आपण आपा भिकार्याच्या प्रश्नाचा विचार करीत असताना अनुभवातून मिळालेली काही माहिती आकड्यात मातून देवढी आहे, तिचा विचार करू.

भिकाऱ्यांतील स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण

१९४६ ते १९६० पर्यंतच्या मुदतीमध्ये या कायद्याप्रमाणे अटक झालेल्याच्या मध्येचा विचार केला तर असे दिसून येते की अटक झालेल्यात सुमारे ७५ टक्के पुरुष व २५ टक्के स्त्रिया असताना, याचा अर्थ हा की भिकार्यामध्ये १ प्रमाण स्त्रियांचे आहे.

पण हे आकडे अटक झालेल्या लोकांमध्ये असल्यामुळे अटक झालेल्या भिकार्यात स्त्री पुरुषांचे १:३ असे होतं. एवढेच म्हणता येईल. यावरून अर्थातच एक अनुमान काढता येईल की भिकार्याच्या संस्थेत स्त्रियांचे प्रमाण यापेक्षा फार मोठे नसावे. १९६१ च्या भारतातील लोकगणनेचे आकडे या संदर्भात पाहिले, पुरुष २२.६३ कोटी, स्त्रिया २१.२९ कोटी, व एकूण संख्या ४३.९२ कोटी होती. १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे २८.३९ कोटी पुरुष, २६.४० कोटी स्त्रिया व एकूण ५४.७९ कोटी असे आकडे उपलब्ध आहेत. महाराष्ट्राचे १९७१ चे आकडे सुद्धा २.६१ कोटी पुरुष, स्त्रिया २.४२ कोटी व एकूण ५.०४ कोटी, या सर्वांवरून असे दिसून येतं की, लोकसंस्थेत पुरुषांचे प्रमाण ५१ ते ५२ टक्के आहे म्हणजेच स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण साधारणपणे सारखेच आहे. पुरुषांचे थोडे अधिक असून सुद्धा भीक मागण्यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण बरेच कमी दिसते. याका कधी सामाजिक कारणे जबाबदार असावीत.

[illegible]

१) काशी प्रमाणाल मानमिक विज्ञानी अमलेंड.

• 1) 2) 3) 4) 5) 6) 7) 8) 9) 10) 11) 12) 13) 14) 15) 16) 17) 18) 19) 20) 21) 22) 23) 24) 25) 26) 27) 28) 29) 30) 31) 32) 33) 34) 35) 36) 37) 38) 39) 40) 41) 42) 43) 44) 45) 46) 47) 48) 49) 50) 51) 52) 53) 54) 55) 56) 57) 58) 59) 60) 61) 62) 63) 64) 65) 66) 67) 68) 69) 70) 71) 72) 73) 74) 75) 76) 77) 78) 79) 80) 81) 82) 83) 84) 85) 86) 87) 88) 89) 90) 91) 92) 93) 94) 95) 96) 97) 98) 99) 100) 101) 102) 103) 104) 105) 106) 107) 108) 109) 110) 111) 112) 113) 114) 115) 116) 117) 118) 119) 120) 121) 122) 123) 124) 125) 126) 127) 128) 129) 130) 131) 132) 133) 134) 135) 136) 137) 138) 139) 140) 141) 142) 143) 144) 145) 146) 147) 148) 149) 150) 151) 152) 153) 154) 155) 156) 157) 158) 159) 160) 161) 162) 163) 164) 165) 166) 167) 168) 169) 170) 171) 172) 173) 174) 175) 176) 177) 178) 179) 180) 181) 182) 183) 184) 185) 186) 187) 188) 189) 190) 191) 192) 193) 194) 195) 196) 197) 198) 199) 200) 201) 202) 203) 204) 205) 206) 207) 208) 209) 210) 211) 212) 213) 214) 215) 216) 217) 218) 219) 220) 221) 222) 223) 224) 225) 226) 227) 228) 229) 230) 231) 232) 233) 234) 235) 236) 237) 238) 239) 240) 241) 242) 243) 244) 245) 246) 247) 248) 249) 250) 251) 252) 253) 254) 255) 256) 257) 258) 259) 260) 261) 262) 263) 264) 265) 266) 267) 268) 269) 270) 271) 272) 273) 274) 275) 276) 277) 278) 279) 280) 281) 282) 283) 284) 285) 286) 287) 288) 289) 290) 291) 292) 293) 294) 295) 296) 297) 298) 299) 300) 301) 302) 303) 304) 305) 306) 307) 308) 309) 310) 311) 312) 313) 314) 315) 316) 317) 318) 319) 320) 321) 322) 323) 324) 325) 326) 327) 328) 329) 330) 331) 332) 333) 334) 335) 336) 337) 338) 339) 340) 341) 342) 343) 344) 345) 346) 347) 348) 349) 350) 351) 352) 353) 354) 355) 356) 357) 358) 359) 360) 361) 362) 363) 364) 365) 366) 367) 368) 369) 370) 371) 372) 373) 374) 375) 376) 377) 378) 379) 380) 381) 382) 383) 384) 385) 386) 387) 388) 389) 390) 391) 392) 393) 394) 395) 396) 397) 398) 399) 400) 401) 402) 403) 404) 405) 406) 407) 408) 409) 410) 411) 412) 413) 414) 415) 416) 417) 418) 419) 420) 421) 422) 423) 424) 425) 426) 427) 428) 429) 430) 431) 432) 433) 434) 435) 436) 437) 438) 439) 440) 441) 442) 443) 444) 445) 446) 447) 448) 449) 450) 451) 452) 453) 454) 455) 456) 457) 458) 459) 460) 461) 462) 463) 464) 465) 466) 467) 468) 469) 470) 471) 472) 473) 474) 475) 476) 477) 478) 479) 480) 481) 482) 483) 484) 485) 486) 487) 488) 489) 490) 491) 492) 493) 494) 495) 496) 497) 498) 499) 500) 501) 502) 503) 504) 505) 506) 507) 508) 509) 510) 511) 512) 513) 514) 515) 516) 517) 518) 519) 520) 521) 522) 523) 524) 525) 526) 527) 528) 529) 530) 531) 532) 533) 534) 535) 536) 537) 538) 539) 540) 541) 542) 543) 544) 545) 546) 547) 548) 549) 550) 551) 552) 553) 554) 555) 556) 557) 558) 559) 560) 561) 562) 563) 564) 565) 566) 567) 568) 569) 570) 571) 572) 573) 574) 575) 576) 577) 578) 579) 580) 581) 582) 583) 584) 585) 586) 587) 588) 589) 590) 591) 592) 593) 594) 595) 596) 597) 598) 599) 600) 601) 602) 603) 604) 605) 606) 607) 608) 609) 610) 611) 612) 613) 614) 615) 616) 617) 618) 619) 620) 621) 622) 623) 624) 625) 626) 627) 628) 629) 630) 631) 632) 633) 634) 635) 636) 637) 638) 639) 640) 641) 642) 643) 644) 645) 646) 647) 648) 649) 650) 651) 652) 653) 654) 655) 656) 657) 658) 659) 660) 661) 662) 663) 664) 665) 666) 667) 668) 669) 670) 671) 672) 673) 674) 675) 676) 677) 678) 679) 680) 681) 682) 683) 684) 685) 686) 687) 688) 689) 690) 691) 692) 693) 694) 695) 696) 697) 698) 699) 700) 701) 702) 703) 704) 705) 706) 707) 708) 709) 710) 711) 712) 713) 714) 715) 716) 717) 718) 719) 720) 721) 722) 723) 724) 725) 726) 727) 728) 729) 730) 731) 732) 733) 734) 735) 736) 737) 738) 739) 740) 741) 742) 743) 744) 745) 746) 747) 748) 749) 750) 751) 752) 753) 754) 755) 756) 757) 758) 759) 760) 761) 762) 763) 764) 765) 766) 767) 768) 769) 770) 771) 772) 773) 774) 775) 776) 777) 778) 779) 780) 781) 782) 783) 784) 785) 786) 787) 788) 789) 790) 791) 792) 793) 794) 795) 796) 797) 798) 799) 800) 801) 802) 803) 804) 805) 806) 807) 808) 809) 810) 811) 812) 813) 814) 815) 816) 817) 818) 819) 820) 821) 822) 823) 824) 825) 826) 827) 828) 829) 830) 831) 832) 833) 834) 835) 836) 837) 838) 839) 840)

[illegible][illegible][illegible]

याच प्रमाणे मृत्यू या सारे एक गोष्टी नसून या विषयास जीवकीर्ती आहे. अशा प्रसंगा सोपवारा या किती मृत्यूला सातत्याने, या सगळ्यांचे एक प्रमाण आहे. जेव्हा काही मृत्यू प्रमाणाने सत्याचा या जीव माणसाच्या मरणाचा आहे, पण त्याने सदा सत्यसंवेद्यप्राप्ती अर्थको-मृत्यू-या उपलब्धीच्या पुढच्या मोठ्या प्रमाणे आहे. असा प्रसंग काही गोष्टांशी सातत्याने उरलीसंसादी मृत्यू शिवाय मरणाचा आहे, जे मृत्यूने मृत्यूच त्यावरच आपला उदरनिर्वाह करतात.

‘‘सुप्रसन्न नयनोन्मेषे संभ्रमः प्रेमीनां सदा । तत्र सदाशिवः, ‘आये प्रभो, ओशे वाग्यानी । गच्छतु त्वं नृपः । इति । तदा शिवः प्रसन्नः कृतस्वाभा विहसितः असौ ।’’

मुख्यमान, धर्मनिरपेक्षताचे स्वरूप व कर्मसंस्कारांच्या उद्देशाने निश्चित करावा, असे म्हणजे आहे. पारंपारी धर्मांमध्ये म्हणजे आहे, 'काम कर्म संपन्नो ज्ञेयः' या श्लोकाच्या अर्थाने आहे, तो निश्चित होऊन गुंतागुंत जाणवत नाही. काम ही ज्ञानाचा मंद आहे, तो श्रीमान व गरीब यास सामान्यच लागू आहे 'याचा अर्थ असा असा आहे की गरीबालाही कोणताच धर्म भिन्नता सामान्यतः सामान्य नाही, पण समाजात विविधरी लोकां या धर्मिक वाटणाऱ्या प्रवृत्तीच्या आधारे जगत आहे—एक व्यवस्था आहे तर सर्वत्र कुठेही महा धर्मप्रचारकांनी व विद्वानांनी आपल्या धर्माचे निरूपण करताना समाजाच्या, विशेषतः तरुणांना व तरुण मुलांना या प्रसंगाप्रमाणे प्रभावित करणे पाहिजे.

परिशिष्ट 'क' मध्ये प्रकट व अर्थाना सामान्यतः या समाजाच्या सध्याची याची दिशे आहे, महाराष्ट्रात असा १४ संस्था आहेत. या १०० पेक्षा अधिक संस्थांच्यात आसरा किटन नाही, समाजामध्ये ही एक पारमोटी संस्था आहे. आपल्या समाजाने तिची योग्य दखल घेतली नाही, असेच म्हणजे आपण पार मानण्यात येतात, १) अंध २) मूक बधिर ३) अस्मिन्नेय असलेले ४) मानसिक दुकळ व ५) कुटुंबात असेल शास्त्रे, या पान प्रसारका असेल शास्त्रा महाराष्ट्रात निरनिगळ्या संस्था आहेत, असेगांच्या चाचणीत मात्र समाज चालवत आहेत शास्त्रा १३ संस्था, कारण या प्रसारका चालवत सध्या महाराष्ट्रात आहेत. एवढ्यात महाराष्ट्राच्या असेगांनी संस्थांची मोठी आहे यातील बऱ्याच संस्थाना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष स्वरूपे शास्त्रांनी महाराष्ट्रात आहेत ही निष्पत्ती आलेल्या गोष्टी आहे, वर नमूद संस्था प्रसारका अर्थाना महाराष्ट्राच्या संस्थांनी वर्गीकृत याही त्यांच्या पन्नासह कथा पारिशिष्टामध्ये सुट्यात दिली आहे, व असेल शास्त्राच्या संस्थांनीही याची दिशे आहे.

भिक्षा प्रतिबंधक कायद्याखाली चालणाऱ्या संस्था

महाराष्ट्रात असेल शास्त्रा व अनुशासन चालणाऱ्या निम्न प्रतिबंधक कायदाप्रमाणे चालणाऱ्या संस्थांची याची परिशिष्ट 'अ' मध्ये दिली आहे, या शास्त्राचे भिक्षा प्रतिबंधक कायदा १९६० प्रमाणे प्रमाणित असेल संस्थांनी नांव, पत्ते, तेथे अधिकृत अशीक फिती लोक ठेवण्याची सोप आहे ते दिशेने आहे, तसेच प्रत्येक संस्थेत कोणत्या प्रकारचे लोक ठेवले जाताना व त्यांना तेथे कोणते उपयोगे दिशे जाताना याचीही तपशीलवार माहिती दिलेली आहे या माहितीवरून प्रत्येक संस्था कोणत्या प्रकारचे कार्य करीत असावी हे कळून येईल.

[illegible]

परिशिष्ट ४ मन्त्रे स्त्री व पुरुषान् व योगान् प्रमाणं चतुष्टयं विच्छेदयेत्, पञ्चदशे
 दंडानां पञ्चदशानां एकदश १८, ६५८ योग्यानां पुरुषा १५, २४८ स्त्री व स्त्रिया २५६०
 होतया, मण्डलेन पुरुष स्त्रियां प्रमाणं ४:१ अने पदार्थ, यावत् परिशिष्टात्पुनः नयाप्रमाणे
 नवीनारा द्वितीया आवेदे, १६ ने २५, २६ ने ४० व ४१ च्या प्रमाणं नवीनं अने नवीन
 गट पेंडेटे आवेदेन, पञ्चदशा गटान पुरुष १८, ५८ टोके आवेदेन व स्त्रिया २५६० टोके
 आवेदेन, कोष्ठने तात्पर्या पेंचदशा निरूप्यता १६ ने ५० वर्गने गटान्ने के समीपत्वं अने
 माय दशानां को तत्तुम स्त्रिया प्रमाणं श्रीरु माया नोती, तत्तुम पुरुषान्ने के प्रमाण
 पेंच व गों-वारे, तत्तुम प्रमाणे स्थानवत्तुम गों-वारे निरूप्यता दशाना गटान्ने स्त्रिया
 पुरुषा गटान्ने अदाते दृष्ट गट आवेदे, नव विम-या गटान्ने म्दुगने ४० वर्गमात्र
 स्त्रियां प्रमाणं नवीने विच्छेद आवेदे, स्थानवत्तुम स्त्रियां विच्छेद टोके स्त्रिया या योगन
 व मुद्र गटान्ने आवेदे, पञ्चदश व दश या व विम-या गटान्ने पुरुषान्ने प्रमाणं नव
 जवत्तुम मास्तेन आवेदे, २६ ने ४० च्या गटान्ने प्रमाणं ४१ च्या पुद्गल्या गटान्ने प्रमाणं
 निरूप्यता प्रमाणं व पर सो-द्वेन आवेदे नवीन प्रमाणं व स्त्रिया आवेदे अने नवीन,
 हेच या आकृष्यावरुन सिद्ध होने,

महाराष्ट्रातील व बाहेरील भिकारी

परिमिष्ट ७ मध्ये पुढील मुद्दे घातातीड आकडेवारी दिशेने आहे, या आकडेवारीवरून दिसून येते की सगळे जाले आकडेवारी मुद्दे घातातीड मध्ये घेतले जाणे, ३२ टक्के लोक मुद्दे घातातीड मध्ये होई, परराष्ट्र ८ मध्ये दिसून येते की पहिल्या ४ नव्याने घातातीड लोकाला आकडेवारी घातातीड मध्ये घेतले आहे, पण ६२-६२, या आकडेवारी मध्ये कमी होऊ लागले आहे, ही सर्व आकडेवारी घातातीड मध्ये घेतली आहे, यातून स्पष्टपणे दिसून येते की जवळपासच नसताना, घातातीड मध्ये लोकाला घातातीड मध्ये घेतले जाणे कमी असण्यामुळे व पर घातातीड मध्ये निवडल्याची सगळी घेऊन असण्यामुळे त्याच्या घातातीड मध्ये लोकाला सहाजिकच पर घातातीड मध्ये घेतले जाते, ६०-६२-६२ या आकडेवारी मध्ये घेतले जाणे १० टक्के पर घातातीड मध्ये दिसून येते, या आकडेवारीवरून ही स्पष्ट निवडल्याने दिसून येते की मुद्दे सहाजिकच निवडल्याने पर घातातीड मध्ये घेतले जाणे, ही परिस्थिती सहाजिकच व समजून घेतल्यासारखी आहे, मुद्दे सहाजिकच आकडेवारी भारतातील सर्व

थरातील लोकांना सारखेच आहे व ते कारणपरत्वे मुंबईस येत असतात. ते येथे आल्यावर भिकारी दर्शस येऊन पोहोचतात किंवा भीकच मागण्यासाठी ते इतर प्रांतातून येथे येतात. बरेच परप्रांतीय लोक मुंबईत रहिवासी झालेले आहेत तसेच भिकारीही रहिवासी झालेले आहेत.

पुण्यामध्ये १९६४ पासून भिशा प्रतिबंधक कायदा पुणे शहर, खडकी व पुणे कॅन्टोनमेंट विभागात लागू केला आहे. पुण्यातील भिकार्यात पर प्रांतीयचे प्रमाण फार कमी आहे असे दिसून आले आहे. सुमारे ८० टक्के लोक महाराष्ट्र व पुण्यातील आहेत. यामुळेच १९६४ पासूनच्या एकंदर परप्रांत्यांच्या आकड्यावर परिणाम होऊन टक्केवारी घटली आहे. कदाचित काही राज्यांत चळवळींना देखील हा परिणाम असण्याची शक्यता आहे.

परिशिष्ट ९ मध्ये १९६२-६३ पासून ते १९६५-६६ पर्यंत अटक झालेल्यांची व स्थानबद्ध केलेल्यांची संख्या दिली आहे. ताऱ्यात घेतलेल्यांची संख्या ही सारखी बदलती रहाणार कारण कोर्टाच्या निकालावर हा आकडा अवलंबून असतो. काही वेळा कोर्टाचा लोकांना सोडून देण्याकडे कल असतो, तर काही वेळेस तो या विरुद्ध दिसून येतो. नातलग येथे लोकांना बऱ्याच वेळेस या लोकांना सोडवून ध्यायसे वाटते व याकरिता ते कोर्टात हजर रहातात. सर्व साधारणपणे अशा तऱ्हेने जामिनावर सोडलेल्या लोकांचे वाचतात फारसा वार्ड अनुभव नाही. ही एक प्रकारे सुधारण्याची संधी (Probation) आहे. पुन्हा पकडले जाणाऱ्यांची संख्या फार कमी आहे.

प्रकरण एकविसावे

प्रतिबंधात्मक उपाय

मिश्रा मागणाऱ्यांची संख्या थिथसे थिथस वाढत आहे. शहरात भिकाऱ्यांचे जणू पेचच पुटले आहे असे वाटते, 'कोटुनि हे आले येथे काल संध्याकाळी नव्हते' असा प्रश्न जनतेच्या डोक्यात आल्यावाचून रहात नाही. शहरात आता ह्यच्छता वाढू लागली आहे. परीटधडीचे भटक कपडे, त्रिधा चमकणारे स्त्री-पुरुषांचे कपडे ही नित्याचीच बाब झाली आहे. त्यात मुंबईत येणारे परदेशी पाहुणे, त्यांच्या गाळ्यात अटकलेले ते तीक्ष्ण नजरेचे कपारे, कोही येणारे दिवसे की 'झिंक' व लगेच थोड्याच दिवसात पौर्वात्य किंवा पाश्चिमात्य वर्तमानपत्रात आलेले ते भारतदर्शन. अगदी रंगीत मुद्रा. परदेशी पाहुण्यांच्या डोक्यात भिकारी पार लोकर भरतो व त्यांच्या पिरमवर तो तालकाळ जशाच्या तशा उतरतो, अधिक पैशाच्या आशेने तो नेमका त्याच्यासमोर जातो. मग परदेशातील व येथील भारतीयांना ते विप्र पाहून दुःख होते आणि झोणे साहजिकच नाही काय? मुंबई पुण्यामध्ये मिश्राप्रतिबंधक कायदा लागून मुद्रा भिकारी आहेत ते आहेत असेच वाटण्याची वेळ सर्वसाधारण माणसावर येते. पण यात सत्य काय आहे हे समजाला समजते पाहिले व याच कारणासाठी ही थोडी तपशीलवार माहिती जनतेपुढे ठेवली आहे. मिश्रा प्रतिबंधक कायद्याचे काम चालू आहे. अगदी खूप जोरात. पण या खूप जोरात याची मर्यादा आपल्याच पैशावर अवलंबून असल्यामुळे हे कार्य मर्यादित प्रमाणात करणे जरूर आहे. मुंबईस ४० ते ५० हजार व पुण्यास ३ ते ४ हजार भिकारी आहेत. त्या साम्यांना मिश्रा प्रतिबंधक कायद्याव्याली अटक केली तरी कदाचित दोन तीन महिन्यात पूर्वीची संख्या उपस्थित होईल ही भीती साधार आहे. घेतलेल्या भिकाऱ्यांना सांभाळण्याकरिता आतापेक्षा ६ पट खर्च आपल्या खजिन्यावर पडेल. आताचा खर्च सुमारे ३० ते ३५ लाखापेक्षा जास्त आहे. या शिवाय त्यांना सांभाळण्या करिता आता आहेत त्याच्या ६ पट इमारती लागतील. हे सारे एका राज्याला परवडणारे खचित नाही. केंद्राचे किंवा इतर राज्यांचे सहकार्य मुद्रा जवळ जवळ नाहीच म्हटले तरी चालेल.

पुणे व मुंबई या दोनच शहरांना हा कायदा लागू केल्या असता ही स्थिती आहे.

या हिशोबाने इतर शहरांना हा कायदा लागू केला तर किती लोकांना पकडायचे लागेल याचा अंदाज करणे सुद्धा अवघड आहे. महागाट्यात या ना त्या प्रकारचे कित्तीतरी निकारी आहेत. त्या साऱ्यांना पकडायचे, खायला प्यायला घालायचे व उद्योगाला लावायचे, फारच मोठे काम आहे.

म्हणूनच हा महाभयंकर प्रश्न कसा सोडवावा याचा विचार करणे जरूर आहे. जे काम होत आहे ते जरी योग्य मार्गाने होत असले तरी ते फार मोठे आहे. ते बंद करायलायचे नाही, पण या साऱ्या प्रश्नाला गवसणी घालण्याचे आणखी काही मार्ग आहेत काय हे पहायला हवे.

रोमाचा प्रतिबंध करणे हे तो बरा करण्यापेक्षा चांगले ही मग त्या दृष्टीने विचारात घेऊ.

भीक मागण्याचा भंडा करणारे लोक आहेत. तो आपला सामाजिक हक्क आहे असे सांगणाऱ्या जमाती आहेत, काही पंथ आहेत. या साऱ्यांना चांगल्या शिक्षणाच्या सवलती उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. या लोकांमध्ये मुले शिकवून म्हणजे त्यांना आपोआपच भीक मागणे किंवा नृसंस्थांच्या औदार्यावर जमणे आवडणार नाही. जे लोक आज या मार्गाच्या लगतत त्यांच्या काही कारणे आहेत. या लोकांच्या जवळ उपजीविका करण्याचे योग्य साधन नाही. त्यांच्या हाती काही कला किंवा उद्योग दिल्या तर त्यांना या मार्गापासून परावृत्त करणे शक्य होईल. काही लोकाना जमीन, काही लोकाना उद्योगासाठी थोडेसे भाडवळ, काही लोकांना नोकरी. व त्यातल्या नृद्धास जीवन घेतून दिल्यास या संपूर्ण कुटुंबाचे पुनर्वसन घडवून आणता येईल. आम्ही सामितल्याप्रमाणे या मोश्टीच्यामार्गे रुढी व धार्मिक प्रवृत्ती आहेत. समाजातील धर्म जाणकारांनी या लोकांना हळू हळू त्यांच्या या वर्तणुकीपासून वैचारिक दृष्टीने परावृत्त केले पाहिजे. सध्या शिक्षणाचा वेग हाप वाढला आहे. व यंपैकी पुष्कळदा मुलांना शिक्षण मिळत आहे. पण अशी कुटुंबे मोडून काढून त्यांना अनेकपर्यंत मदत करणे जरूर आहे. हा कार्यक्रम लॉन्ग प्लॅनचा व कमी खर्चाचा आहे. या लोकांतील तहण मंडळीत सरकारी किंवा ग्याजमी क्षेत्रात नोकऱ्या मिळाल्या तर त्यांच्या कुटुंबात नवे विचार आपोआप येतील व त्यांचा चांगला परिणाम कुटुंबातील वाढत्या मुलांच्या जीवनावर होईल.

आणखी काही लोक असे आहेत की जे लग्न करीत नाहीत, ब्रह्मचर्य पाळतात, आणि कडवी घावून देवाच्या नावाने भिक्षा मागतात. त्यातून संचय करीत नाहीत, अशा लोकांसाठी समाजाने अनिधि राहू बांधवांन त्यांनी उतरण्याची व अन्न पाण्याची सोय

करावी, पंढरी व आळंदी या ठिकाणी जणांच्या येणाऱ्या लोकांनी अशी सोय करता आधी तर किली तरी चांगले सोसाय आहे, पण काही आळशी लोक यातून भिमवून आपल्या जीवनक्रम सुरळीत चालवितात, अशा लोकांना शोधून काढून आशाने द्याव लागेल व त्यांना वेदनामार्फत योग्य त्या ठिकाणी नेऊन साभाळण्याची विद्या प्रतिया करण्याची मुभा याची, असे होत आहे हे समजते म्हणजे पोटभरु यारकऱ्यांचे प्रमाण कमी होईल. म्हणून समाजाने यारकरी लोकांना आपली शिंदी बरोबर आणण्याबद्दल शिकवण याची, आळशी व भिकारी या मेळाव्यात शिरून स्वतःच्या उदरनिर्वाह करतात, त्यांचा वेदोदरत समाजाने केला पाहिजे, हीच परिस्थिती हाजीमयेस विद्याद्वार लक्ष्मणमोठ्या याचेत होत असे, एकावेळ पेस सुद्धा न घेता यात्रेच्या व उरुगाच्या गानच्या लोकांच्या दानावर विद्या पाहण्यासाठी आली २-४ दिवस येवाळ करून येण्याची प्रवृत्ती समाजाने म्हणून कमी करी पाहिजे, रेशमीस मुक्त शाल्यापासून आहारातील परिस्थितीत ओठा फरक पडत आहे, मोठ्या माणगासाठी या बाबतचा प्रचार कथा, कादंबरी, लोकनाट्य, सिनेमा इत्यादी माध्यमातून करावा; तर लहान मुलांच्या हाडीने शिक्षणक्रमात अशा बऱ्याच गोष्टींचा प्रचार करावा, पाहण्याकरिता यजमानाने उपाशी राहणे अशी त्यामातृचीही आकडी मानवीय गेल्याची आहे, पण याचा अर्थ देवाच्या व धर्मीच्या नावावर आळशी लोकांनी व भिकाऱ्यांनी यजमानाच्या नेहमी उपवास घडवावेत हे योग्य नाही, हे सातत्याने कोणत्याही धर्मीयाबद्दल अनादर नाही, फक्त दुसऱ्याकडून धर्मीच्या व रुढीच्या नावावर माणसिक जबरदस्तीने विनामायाम अन्न भिन्नविषयाच्या प्रवृत्तीबद्दल हे बोलणे आहे.

जेन साधू अर्थात धार्मिक असे आयुष्य केंद्रात, या मातृना रक्षणयासाठी उदारशाला धाबल्या जातात व पंचम अन्न देऊन त्यांचा सन्मान केला जातो, अशा उदारशाला व सामाजिक केंद्र निर्माण करून द्वार भगवेंथाची स्वऱ्या साधुमानाने रक्षण केले पाहिजे व त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेतल्या पाहिजे, पण त्याचबरोबर आळशी व भौदू लोकांना शोधून दूर केले पाहिजे.

धंदेवाईक भिकारी

भिकार्यात धंदा म्हणून भीक मागणारे असे काही लोक आहेत, अर्थातच अशा लोकांचे प्रमाण फार मोठे नाही, पण प्रवृत्ती या हाडीने ती फार घातक आहे, या धंदेवाईक भिकार्याचा विचार करीत असताना प्रश्न पडतो हा धंदेवाईक भिकारी कोणत्या म्हणावे, नित्य नियमाने भीक मागणारा प्रत्येक भिकारी हा धंदेवाईक भिकारी आहे काय ? एकादा

अपंग माणूस जीवनाचा दुसरा मार्ग नाही म्हणून भीक मागून स्वतःचा चर नितोड करतो त्याचा उद्देश फक्त पोट भरण्याचा असतो. दुसऱ्या प्रयत्नाच्या करून लोकांच्या मनाचा पीळ पाडून आपल्या गड्या भरण्याचा नसतो. किंवा पोट माणूस अज्ञानावेलगी भिल्लपारा भीक भूक भागीण्यागरिता वापरीत असेल अशा लोकांना धंदेवाईक भिकारी म्हणणे योग्य होणार नाही. या खट दुसरा एखादा माणूस जर अपंग असेल किंवा नेगेड पण विचार पूर्वक भीक मागून पैस गोळा करीत असेल त्यावर मातःचा नव्या तर इतर धंद्याकड्याचा चरितार्थ चालवीत असेल तर हा याचा धंदा असे समजावे. त्याने मातःचा किंवा इतरांचा पायदाही करून देत असेल तर तो समाज धंदेवाईक भिकारी समजावा. काही भिकारी अशा तऱ्हेने पैस गोळा करून इतरांना व्याजाने देतात. किंवा संघटने राबवी किंवा भात गोळा करून इतर भिकाऱ्यांना किंवा गरिबांना तो भिक्षावा. भीक मागणे हा आमचा सामाजिक एक आहे असे सामान्य सारा यमी हा या प्रकारचा धंदेवाईक भिकाऱ्याचा आहे असे समजावयास हरकत नाही. अशा लोकांना त्यांचे नाव द्या किंवा हितचिंतक मदत करीत असताना, त्यांना कोट्टीतून किंवा सव्यतून सोडून देण्याचा ते अदीतटीने प्रयत्न करताना, ते पकडले जाऊ नयेत यासाठी सामान्यादि मार्गांनी प्रयत्न करतात. असे भिकारी पकडले गेलेच तर ते शेवटी पडून जाण्याचा प्रयत्न करताना.

या प्रकारच्या भिकाऱ्यांना कळाल्ल्या साधना उपमा देता येईल जरूर पडेल तेथे हा प्राणी धरतल्यास देत करण्यास विनम्र मागे पुढे पट्टणार नाही. त्याच्या समाजाचाही त्यांना आसरा मिळतो कारण ते त्यांच्यासाठी दयाजन करीत असताना, हे दुष्ट चक्र मोडताना कायद्याच्या तीक्ष्ण दृष्ट्याने त्या वेळे पाहिले. अशा व्यक्तींना दीर्घ मुदतीच्या स्थानवद्धतेत किंवा जरूर प्रगती नुसंगताही ठेवले पाहिजे. पोलीस कोर्ट व समाजकल्याण त्याने यानी मदतयानेच हे काम केले पाहिजे.

या नंतर विचार करताना दिशेने की अपंग लोकांचे प्रमाण भिकाऱ्यांना स्पष्ट मांडे आहे. अपंगता ही अज्ञान, अजगर, रुढी, अक्लाना, लढाया किंवा नैसर्गिक आपत्तीमुळे निर्माण होते. अपंग पात्र प्रकारचे मानण्यात आलेले आहेत १) जंत २) सूक्ष्मधिर शारीरिक व्यंग असणारे ३) मानसिक दुर्बल व ४) कुटुंबागामुळे झालेले.

१. अंग

आधळेपण हे मुख्यतः देवी व गुप्त रोगामुळे (सिफिलिस) येणारे अपंगत्व आहे. देवी टोचून घेउन व डोळ्यांची स्वच्छता ठेउन हे अपंगत्व सहज टाळता येण्यासारखे आहे.

पण अज्ञान व दीनबुद्धत्या यातून कल्पना यामुळे अंधांचे प्रमाण देशात वाढले आहे, टिकोमा किंवा टोले येणे ही मुद्दा अभ्यासी कारण आहेत, औद्योगिकचाराचे य स्वच्छतेने हे टाळता येईल.

२. मूकधोर

मूक लोक मुख्यतः बाहेर असल्यामुळे मूक असतात, दसऱ्याचा आवाज ऐकू येत नसल्यामुळे त्यांना आवाज काढता येत नाही, त्यांना कधीकधी जिभेच्या व घड्याळ तशी सवय नसल्यामुळे त्यांना शिक्षण येत नाही, त्यांच्या दोष पणकळ प्रमाणात दुरुस्त होण्या-सारखा असतो, त्यामुळे ! योरा ! लोडी येण्यास अनेक पायदा होतो, मूकधोरिनांना शिक्षण देण्याच्या शाळा आहेत, त्यांना सध्या पणकळ प्रमाणात शिबरीना येते, व ती ओट डाकनात, मरेच येत-या सध्याने ते पणकळ असतात, त्यामुळे या अपंगत्वावर पणकळ प्रमाणात विजय मिळविता येतो.

३. शारीरिक व्यंग

शारीरिक व्यंग ते पोटाच्या सारख्या आजारामुळे येणाऱ्या व्यक्ती असते, सध्या पोलिओ या आजारावर लस निवारी आहे, मूलाचा व्यंगच्या १२ वर्षांपर्यंत होणारा हा आजार आहे, मोठ्या व्यक्ती तो घडविता तो, तर लहानपणी तो लस देण्याची सोय केल्याने या आपत्तीतून निघता तर लोक वाचत आहेत, या शारीरिक व्यंगांमुळे कितीतरी उमळणारी जीवने उमळण्यापासून मृतप्राय राहता आहेत.

त्याचप्रमाणे यातून वाढीमुळे हा अपंग असतात हे आपण टाळण्याचे प्रयत्न रावांनी केले तर किती तरी वाढत असत टाळणी व अपंगाची भरपाई करी होईल, त्याचप्रमाणे देशादेशात किंवा अन्तर्गत होणारी लढे किंवा दंगे यामुळे आपणच आपल्या इतर बांधवावर ही आपत्ती आणतो, सतारक उभे व असे सारखी वाढता आहेत, मेलेल्या माणूस एकदाचा मृततो पण अपंग माणूस पणकळदा जन्मभर गेल्यासारखा असतो.

अपंग माणसाची परीक्षा करून त्याच्या ठिकाणी किती गुप्त यत्नी शिळक आहे याचा अंदाज घेता येतो, तसेच योग्य उद्योग किंवा तर त्यागडे काम करून तो स्वतःचाच नव्हे तर कुटुंबाचा उदरनिर्वाह सुद्धा करू शकतो, यासाठी अर्थोत्पन्न भरविणारे कारखाने (Sheltered Workshops) काढावे लागतील, परदेशात तर काही उद्योगप्रवर्तींनी अपंगांसाठीच कारखाने काढले आहेत, अशा कारखान्यात मरेच अपंग असतात, पण तेथील काम कोणत्याही दुसऱ्या कारखान्याच्या तोडीचे असते, या कारखान्यात अपंगांच्या

वेईल अमेच काम दिजे जाते, गुड विल इंडस्ट्रिज (Good will Industries) नावाचा उद्योगमूह अंपसासाठीच अंमरिपेत कार्य करीत आहे, अशा नव्हेने अंपसाची शक्ती मुद्रा वाया धावविन्ही जात नाही, यामुळे अर्थाचे अंपंग समानाने जग शकतात, व इतरांपेक्षा आपण कमी नाही ही जाणीव त्याच्यामध्ये निर्माण होते.

४. मानसिक दुर्बल

हे दुर्बलेपण नैसर्गिक किंवा इतर आजारांने येणारे असते, पोस्त्रोन्चा मारा सामान्यतः माणसाच्या मज्जाविस्तर असतो, पण काही वेळेस हे जेवू मज्जा विस्तर मंदूमध्ये चढतात, यामुळे अधिक नुकसान झाल्यास 'मेरेन्ट्रल पेटरी' किंवा मंदूना पक्षाघात ही विकृती होते, इतरही काही कारणांनी ती विकृती होऊ शकते, ही विकृती असलेल्या माणसाच्या आपल्या तोड समाल्ल्या येत नाही, व हातापायांना थरकाप आल्यामुळे कोणतेच काम करता येत नाही, 'कोरिया' नावाचाही एक आनुवंशिक आजारही आहे, या लोकांना कोणांचे काम करता येत नाही, त्यांना अमेरपयंत समाल्ल्या या जिवाय दुसरा उपाय नाही.

माणसाची बुद्धी ती ईश्वरदत्त देणगी आहे, कदाचित ती आनुवंशिक गुणातून येणारी असले तिची औषधाने असा शस्त्रक्रियेने वाढ करणे माणसास ज्ञान शक्य झालेले नाही, कमी बुद्धीची मुंडे ही एक नैसर्गिक आपत्तीच आहे, त्या मुंड्या लयांनाची मोठी करणे, प्रयासाने व सवयीने त्यांना सोपी करावयास शिक्षण, हे सर्व आटे-चपाना या यांत्रिक युगात शक्य होत नाही, श्रीमंताना ही मुंडे वाढविता येवीत, पण गरिबांना हे जमणे फारच अवघड आहे, अशा मुंड्यांच्या शिक्षणासाठी राजगी संस्था आहेत, पण त्यांचा स्वर्न गरिबांना परवडण्यासारखा नाही, तरीही त्या संस्थांची मार्गती सामान्य नागरिकसम असली म्हणून या पुस्तकाचे अमेरीस अंपंग मुंड्यांना शिक्षण देणाऱ्या सर्व संस्थांची एक यादी जोडली आहे.

मनोदुर्बलांना उद्योग लावून देणे किंवा त्यांना संपूर्णपणे आपल्या पायावर उभे करणे हे फारच अवघड आहे, पण त्यांना त्यात त्यांची बुद्धी थोडी चरी आहे अशा लोकांना मरावाने येणारी कामे शिकविता येतात व त्या प्रमाणात ते थोडीशी कमाई करू शकतात, इतरांना संस्थांशिवाय दुसरा आधार नाही.

५. कुष्ठरोगाने झालेले अंपंग

कुष्ठरोग हा एक मानव जातीच्या मिळालेल्या भयानक शाप आहे, आतपयंत कुष्ठ-

रोगाची फारशी माहिती डॉक्टरांनाच नसे पण आता या परिस्थितीत पुढीलच सुधारणा शक्य आहे. हा आजार जेव्हा होतो ते वेळाने नाता या जमिनी आखणीने शोधून काढले जाते. कुपरोमणवर बी, डी, एम. नावाच्या औषधाचाही शोध लागला आहे. या औषधा-मुळे रोग पूर्णपणे बरा होतो असे निश्चित दिसून आले आहे. या आजाराची प्राथमिक लक्षणे दिसताना उपाययोजना वेळी तर साधारं १-२ वर्षांत आजार पूर्णपणे बरा होतो. व शरीरावर कोणताच दाग दिसून येत नाही पण उशीर झाल्या तर हातापायांची व स्पर्शमान जाणे, हातापायांनी खोटे आणखी घमेने दोष निर्माण होतात. हा आजार जरी बरा झाल्या तरी हे दोष नेमकं दूर होत नाहीत अधिक उशीर झाल्याने हातापायांची बरेचदा खूण जाणे नाकामध्ये चाकण्या दिसू लागणे हे दोष अधिक येतात. यातील जेव्हाही स्थितीचे वर्णन न केलेलेच बरे. आजार झाल्यावर ज्यातल्या जमीनी उपाययोजना वेळ्यास किंवा औषधेन न घेतल्यास आरोग्याची अमानक मिळती तेव्हा या आजार जरी पुढे बरा झाल्या तरी अर्धमृत्यु झालेले मोंटे असते. हा समाज त्या भागातल्या खोटे सुद्धा जवळ करीत नाही. याचे पुनर्निर्माण हे समाजाच्या एक मोंटे आह्वान आहे. माणूस पूर्णपणे बरा झालेला असतो, पण आजारामुळे खोटेरा व उशीर झालेले असते. त्याच्याकडे अपून सामान्य मनाच्या पुरुषाच्या सुद्धा भीती वाटते. ज्यांनी कुपरोमणाच्या दोषात काम केले आहे व या कारणीत आपले जीवन खली घालले आहे तेच कार्ययोजना या पुनर्वसनाने आपत्तीत आणण्यात येते. असे म्हणजे त्यावेळी या समाजाकडे त्यांच्या प्रयोगातून तोंकच काढतात त्या मोगी माणसाला असा विश्वास वाटत आहे.

सरकारी क्षेत्रातही या चाचणीत प्रयोग चालू आहेत. तसेच आंतरराष्ट्रीय संघटने-मार्फतही काही कुपरोमणी पुनर्वसनाचे प्रयोग चालू आहेत. या माध्यमेकर व नुद प्रश्नाच्या उत्तराची साधने समाजसेवक आपुलने वाट पहात आहेत.

आधारित दिसून आले आहे की शुद्ध झालेले आर्सेनास किंवा नातलस याना सोपाळण्याचे कार्य आपली विमल कुटुंबे करू शकत नाहीत. जमिनी देवाचे, सापत्तिक ओढाणास व लक्षण आणि शुद्ध यांच्यामध्ये निर्माण झालेले चिन्हाचे व मनाचे अंतर यामुळे शुद्धाचे कुटुंबाची स्थान फार अनिश्चित झाले आहे. शुद्धांना अशी अपेक्षा असते शुद्धाकडली त्यांच्या पुनर्प्राप्ती स्थाना आदराची व प्रेमाची वागणूक द्यावी. पुनर्प्राप्तीच्या ठिकाणी एके काळी हे प्रेम असे, पण उधारा लक्ष होऊन घरात आल्याने लक्षण सुलीना ते असण्याची शक्यता नसते. पूर्वी मुलासुलीची लक्षे बालवयान होत असत. तेव्हा घरात राहून मुलानामुद्धा सामू सासनाचरल प्रेम व आस्था वाटत असे, पण आता लक्षाने वय

વાદલ્યામુળે સહવાસને મેળાવ્યા પ્રેમાત્મી શિવજીમાં તરણત વ વદ્વાત હોત નાહી, સમાજા-
તીલ દોત પિઢ્યાતીલ પ્રેમાના ધામા અમા તલ્લેને શ્રીમ શાન્ત મારે,

नुकतेच वाचनात आले की निटनमत्ये सुमारे ३ लाख मुद्रा आपल्या श्रद्ध मता-
पितरांचा सांभाळ लगे न करताना करीत आहेत.

बृद्ध होया-यांनी नरुणाबरोबर पठांना कसे प्यावे याचे शिष्टाण मागून पोन् हात्या-
बरोबर त्याच्या देण्यात यावे यासाठी लक्षात घ्यावयाचे महत्त्व प्रचार व्हावा.

या विचार मर्यादळीत तो सर्व स्वरूप जमा उद्दिष्टाच्या बुद्धिचा व त्यांच्या जवळ काहीही विलेक नसत असावा व त्याच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात तो समाजात फार मोठी उर्ध्वाव आहे, ती त्यामागेच सार व समाजातून समाजातून त्याचा नजरेस आधी आहे त्यांनी त्या दृष्टीने कधी वेगळे स्थापन करी नयेत, परंतु तो हट्ट जवळच्या मानाने फार कमी आलेल, म्हणून पुढील वेळात तो फार मोठा असताना त्याच्या काळीस वाढत अधिकारी सुद्धा भिकारी म्हणून पोनिग्यात जाऊ लागत असत, अशा वेळी तो आली तर चुकावाच येताना तो निघून जाऊ नयेत असा तांबस सल्लावा येतो, परंतु एक गोष्ट पुढील अंजाने राहा त्यांना तो समाजातून माघून घ्यावेत तो निघावेत असतो किंवा त्याच्या फारसून भावना देताना आहे ते नसते, समाजात दुसरीकडे कोठेही आधार नसल्यामुळे गोष्टी, चालवली जाऊन भीह मागण्यात याय उपाय नसतो, एका काळीस ही मानी मागून स्वाभिमानीचा बरी देत असता भीह मागून त्यांना स्वाभिमानाची लोकाना मागून समाजातून अंजाने राहा त्यांच्याच्या मृत्तश्रमाचा मित्रात जरूर आहे, पुरुषासाठीच नसते तर विषयमीच्या मृत्तश्रमाचा, या सारखे सन्मानने जाणा येईल व अखेरच्या दिवसात मागून जमा येऊन, ती सोय फारशी उपलब्ध नसल्यामुळे पोटाची खळगी भरण्यासाठी ते हट्ट आरंभी राहता जाते व नीर कोटशेकाने भीक मागताना दिसतात.

मानसिक विकृत

आसीन्या एक प्रकृष्टात्मने व पार्श्व 12 नं २ मन्त्रे दिक्का मादिनीयत्न दिव्यु
येते की सुमारे ४ टंक वेडे लोक या नयप्राप्तये अटक शान्ति अस्ततात, हे तर
तावडतोव ओळख येणारे वेडे, वग या शिवाय किती तरा अर्धवट वेडे व मधून मधून
वेडाची लहर येणारे लोक असतात, त्यासच पांढरे किवा घुरे (Ephitpical fits) येणारे
इसमरी असतात, मागण्याचा उद्देश एवढाच आहे की वेड्या लोकांचे प्रमाण अगदीच

दुर्लभ कल्पवृक्षारो नाभि या वृक्षा नीला-पायसी वाय कल्पवृक्षारो भादे दे पाहिजे पाहिजे निवा निदान लला निमेष-मया आदल तडा केवळें रली योग्य त्या दवा-त्यान्याल जावे या साठी विशेष प्रयत्न करणे जरूर आहे.

[illegible][illegible]

हृद्भाषित सर्व मायम ज्ञानं न जोषी उपासी, न ही माणने चोखी करायित.
 त्याच्या अंतःकरणान्त नुशीतरो ठाव घ्यावा. मनाचे वृत्त पक्वेंसना साधून खुना कमी
 होते व वेळे होण्याची आपची दाढता येते.

सध्या असवेष्ट्या वेड्यांच्या दयाळान्याची माया असा कधी पटू न्यायनी आहे. तसेच मनोविकृती चिकित्सकांनी जरूर समाजम अभिरुचिक भासत आहे. एवढेच नव्हे तर ही जरूर अधिक तीव्र होत जाणार आहे. वेड्या किंवा अर्धवेड वेड्या माणवास औपरोपचार करण्याचे मुळ काम वैपरीत्य आहे.

या सर्व अभंगांच्या, मंदबुद्धीच्या व वेगळ्याभाटी मिळत देवांना, वैकीय उपचार करणाऱ्या व त्यांची काळजी घेणाऱ्या शास्त्रीय व समाजप्रेरित थोड्या संस्था महाराष्ट्रात

आहेत, पण या संस्थांची मर्यादा कमी पडत आहे. या संस्था महासभागृहातून नव्हे तर भारतातमुद्रा वाढविल्या पाहिजेत. म्हणजेच हा महासभागृहीत मर्यादा राखता तो काही होईल, व येथील इतर अंपंगाची सोय होऊ नयेत, म्हणून सध्या समाजसंस्थांनाच काय केवळ आसित असेल तर सर्व राज्यांच्या प्रयत्नात समन्वय निर्माण होईल, गिरगिराळ्या राज्याचे प्रयत्न अपुरे पडत आहेत, प्रत्येक राज्याच्या विचारात विस्तार असल्यामुळे गिरगिराळ्या विषयात प्राधान्य देण्यात येत आहे. या क्षेत्री सर्व भारताचे समाजकल्याण क्षेत्रात वरम झाले तर ते अधिक प्रभावी होईल.

दुसरा एक विचार मनान येतो व तो म्हणजे नवना, नवरा मोठा सर्व कर्ण करावा ? पण खरोखरी या आरंभीत विचार कर्णवा अशी पराभवा नाही, मुंबईमध्ये लोकांच्या दान देण्याच्या फेफळीचालूच प्रमाणामुळे फक्त राज्याची मर्यादा तो कमी करण्यात आली तेव्हा अशा अंदाज निवाडा आहे की मुंबईमध्ये फक्त नवीन नवीन उच्च व्यावृत्त रुपे रोव दान देण्यात येतो, महासमन्वय जाणून पडणाम येत असे दिसून आले हा महास शहरातील ८० टक्के लोक दान देण्यात, वापरात उच्च दान देण्यात पुढे आले, तेव्हा चांगल्या कामाकरिता पैशाची अडचण भावू नो, सोय होय असेल व आम्ही याद्वारे प्रचार केल्या तर पैशाची अडचण पडू नये, आपत्तता पडत जसा तेव्हा मोठ्या आपत्ती येतात तेव्हा जगातील बरेच लहान देश आपापशी मदत पाडतात, पुष्कळां पुढाऱ्या देशांमध्ये “ Central Assistance Fund ” - “ समन्वयी मदत निधी ” - गाऱ्ये कल्याण निधी किंवा गंगाजळी निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत, पणार पैशाच्या प्रत्येक इसमास पणाराच्या वेळी त्या कार्याची निफिटे विकत घेऊन अशा फंडास मदत करानी लागते, व्यापाऱ्यालाठी वेगळी पडत आहे, पण देशातील सर्व पैसे मिळविण्याच्या लढात-थोर व्यक्तींना या फंडांना पैसे द्यावेच लागतात, या फंडामध्ये मूळ मोठ्या रकमा असतात, या पैशाचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य, अपात, व्यावकाशास स्त्रीसहाय्य अशा कामाकरिता स्वतःच्या व बाहेरच्या देशात करण्यात येतो, पैसाच नव्हे तर दूध पावडर, तेल, तूप, किंवा पौष्टिक आहाराच्या वस्तू या संस्था विकत घेऊन गरीब बांधवांना वाटण्याकरिता स्वयंसेवने पाठवितात, अशा तऱ्हेने आपल्याच देशवायवाचे देण्य, आजार, अपात व शारीरिक व मानसिक दुर्बल्य याकरिता आरोग्य घेणे जमणू शकणार नाही काय ? असे पैसे मिळविणे जरूर शक्य आहे. या कामाच्या निश्चायंत, निष्पुढ, निष्पेभी अशा कार्यकर्त्यांची जरूर आहे, सरकारच्या पाठिंब्याची जरूर आहे, अशी योजना सरकारी पाठिंब्याविनाय उभी राहू शकणार नाही, व निरा प्रतिसाद मुद्रा योग्य प्रकारे मिळू शकणार नाही, म्हणून जनता व सरकार यांच्या सहकार्याने अशी योजना तयार करून कोणीतरी या महास-

कार्याची धोरणानुवृत्ती करावी. या कार्याची प्रगत, भाषा, पत्र किंवा इतर कोणत्याच वादग्रस्त प्रश्नांच्या अंतर्भाव नाही. माणसाच्या एक सामाजिकत्व माणसाने महात्म्य कायद्याने आहे, या कार्याच्या योग्य अशी येथे आहे.

याच कामाकरिता प्रचार करण्याची जरूर आहे. या प्रचाराचा 'व्यक्ती'चा दान देण्यापेक्षा सर्वोच्च दर्जा 'हेतु'चा देऊनाना विचारित पाहिजे. ग्रीक समाजाच्या भिक्काऱ्यांचा दान दिले नसेल तर त्याने पोटासाठी दिवसाभराचे नमस्ते व नो मित्रांचेच स्तुती, आपल्या दानाने भिक्काऱ्यांच्या मदत होत नाही हे समाजाच्या समजते पाहिजे. उलट संस्था त्या व्यक्तीच्या जिवाच्या अनेक मोठी करून आपल्या त्याच्या पुनर्जन्माच्या रक्षा त्यांना सापडाला याभावीत मदत करणे. व्यक्तीच्या मदतीपेक्षा सर्वोच्च मदत ही अधिक दूरगामी, अधिक तत्त्वपूर्ण अशी असते, हेही समाजाच्या समजते पाहिजे. उलटच प्रचाराच्या साधनातून मोठ्याना अजिंक्यते पाहिजे व त्यांना आपल्या या विषयाचे ज्ञान फक्त पुनर्जन्म दिले पाहिजे, म्हणजेच काळावराने योग्य असे ज्ञान भाषांतराच्या विवेक, त्याच्याजवळ ते अधिक आहे, त्याच्या अधिकाने अधिक उपयोग दुर्दैवाने होऊ शकते. इतकेच नव्हे तर त्यांनी प्रत्यक्ष काही प्रमाणाने या लोकाला सेवा करावी. ही सेवामुद्रा अनेक प्रकारची असण्याची शक्यता आहे व त्यांना ही सेवा देण्याची ही करावी. हे शिक्षण हळू हळू पुढच्या पिढीस दिले नसेल आपल्यासमोरील माणूस निर्भर राहील. हा प्रकार एकदम होणार नाही, किंवा त्याचा फायदासुद्धा एकदम दिवणार नाही. ५-१० वर्षांनीपर्यंत करक वाटवून येईल. पुण्यसंचय, दया, करुणा किंवा इतर कोणत्याही धार्मिक अथवा नैतिक तत्वासाठी जे दान याचयाचे त्याचा ओघ या केंद्रीय समाजजीकडे वळविण्या पाहिजे.

प्रश्नातून समाजजी निर्माण करून घेऊन त्या संचयन नव्हे तर व्यय करण्याची संपूर्ण योजना तयार करावी लागेल. या योजनेप्रमाणे देशात नो सारंगे वाळवून गरीब अशिक्षित अशा समाज आहे त्याचे कल्याण टप्पाटप्पाने व निरनिराळ्या मार्गांनी घडवून आणावे. आता अस्मितात अस्मितेच्या समस्यांना जरूर असेल तर आर्थिक महात्म्य याचे व ज्या विभागात सस्था नसतील तेथे नव्या संस्था काढण्यात एकत्र कुटुंब पद्धती नष्ट झाल्यामुळे समाज हे एक मोठे कुटुंब झाले आहे व संस्था हे त्याचे कार्य-केंद्र झाले आहे. कुटुंबाची उणीव अशा संस्थांनी भरून निघाली पाहिजे.

अपंगासाठी असणाऱ्या संस्थांना कायद्याचे धोरण नमेल तर कोणाही गरजू माणसाला तेथे प्रवेश देता येईल व त्याला तेथे गमनाने रहाता येईल. आजचा भिक्षा प्रतिबंधक कायदा कितही चांगला असला तरीसुद्धा त्याच्या थोडा तरी शिक्षेचा वास आहे. कायद्याप्रमाणे झालेली स्थानबद्धता ही शिक्षेसारखीच वाटते व तो एक कलंक आहे असे अनेक

लोकांना वाटने, थोड्या अनुभवावरून असे म्हणता येईल की आदान केंद्रात स्वतः होऊन येणारा माणूस कुष्ठरोगी किंवा क्षयरोगी असतो, स्वतः होऊन आदान केंद्रात असे लोक पुष्कळदा येतात. इतर अडचणीत सापडलेला माणूस आदान केंद्रात येत नाही, अपंग व अडचणीत सापडलेल्या इसर्शाना मदत करणाऱ्या सध्या काढल्या तर तेथे मदत घेण्यास लोकांना भय किंवा कमीपणा वाटणार नाही व भिन्ना मागताना जी मानसंडना होणे तीही तेथे गेल्यामुळे टाळता येईल.

आगन्वी एका पद्धतीने गावात रहाणाऱ्या भिक्षाऱ्यांचे चावलीत कार्य करून येण्यासारखे आहे. याच अनुबोधाने एक प्रत्यक्ष शांश्री शक्तिन देणाराही आहे.

एक सुमारे ३५ वर्षी वयाचा अशक्त माणूस आपल्या मुद्याना बरोबर घेऊन भीक मागत असे, एकदा त्या माणसाबद्दल माझ्याकडे एका अधिकाऱ्याने तक्रार घेऊन व तो इसम सध्या कोठे असतो आहे हेही सांगितले. मी त्या इसमास रक्षक पाठवून बोलावून घेतले, त्याचा ८-९ वर्षी वयाचा मुलगा तेथून पळून गेला, सध्यात आल्यावर त्याने मला रडून विनंती केली की, मी एका सध्यात नोकरीत आहे, मला घरून ठेऊ नका, माझ्या लहान मुलांकडे पाग' मी त्याच्याबरोबर सुमारे अर्धा गास बोळत होतो, त्याने सांगितले, 'माझी बायकोमुद्दा एका मस्तरा गेली ७-८ वर्षी बदली काम करीत आहे, तिच्या महिना १५ ते २० रुपये पगार मिळतो, मला महिना ७०-८० रुपये रोख पगार हातात मिळतो, चार मुले आहेत, पगार २० रुपये भाडे आहे, पगार मुद्दा अपुरा पडतो म्हणून मी भीक मागतो, बायको मुद्दा रात्रीची भीक मागतो.'

माझे मन हिना शांत, मी त्याच्याकडून, 'परत भीक मागणार नाही' असे लिहून घेतले, बायकोच्या कामाच्या ठिकाणाची माहिती घेतली व त्याला सोडून दिले, दुसऱ्या दिवशी सकाळी ती बाई काम करीत होती त्या सध्याच्या प्रमुखास नावाने पत्र पाठविले, थोळखीचे होते ते अधिकारी, त्यांना विनंती केली की त्या बाईला कायम नोकरीवर घ्यावे, चारच दिवसांनी तो माणूस पाग आला, आल्याबरोबर पहिल्यांदा पायावर डोके ठेऊन रडू लागला, मला कळेली काय झाले, मी त्याला उठविले व विचारले, होळे पुशीत तो हसू लागला, माझ्या आश्चर्याला पारावार उरला नाही, हा माणूस हसतो आहे व रडतो पाग आहे, लहान मुलासारखाच भासला मला तो, 'बायकोला कायम नोकरी मिळाली,' एवढेच तो म्हणाला.

डोळ्यात अश्रू होते व ओंखवर हसू, सुख-दुःखाचा हा संगम होता, भिक्षारूपी राक्षसाच्या तावडीतून मुटलेल्या आत्म्याच्या भावनोत्कटनेची स्पंदने अनुभवताना माझ्याही डोळ्यांच्या कडा पाणावल्या होत्या.

परिशिष्ट १

आजारी, अपंग, बृद्ध व मुहट्ट असा तथ्यावर १९६२ ते १९६६ पर्यंत
स्थानबद्ध केलेल्या भिकान्याचे वर्गीकरण

अ. नं.	प्रकार	१९६२-६३	१९६३-६४	१९६४-६५	१९६५-६६	एकूण	टक्केवारी
१	बेहे	२	—	१३	२३	३८	४२
२	आंघोळी घालिरे व मुके	११७	१३२	२८०	६६	५९५	६.७
३	बृद्ध व अपंग	५२८	३८५	७६६	४२२	२१०१	२३.३
४	गुम रोग, क्षय व कुष्ठ रोगी	२६१	६७७	५९५	३११	१८४४	२०.५
५	मुहट्ट	१०१०	१३००	१११८	९६५	४३७३	४८.५
	एकूण	१९१८	२४९४	२७७२	१७६७	८९५१	—

परिशिष्ट २

१९४६ ते १९६० पर्यंत या कायद्यान्वये हजालेचे म्यटले

वर्ष	१ एप्रिल रोजी शिडक खटले १ वर्षात पकडलेल्याची संख्या			वर्षात निकाली काढलेले म्यटले		
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
१९४६-४७	१०६०	५९८	१६७८	१०६०	५९८	१६५८
१९४७-४८	९१३	—	९१३	९११	—	९११
१९४८-४९	६७४	४६४	११३८	६३४	४६०	१०९४
१९४९-५०	९४०	३५६	१३०६	९७६	३४६	१३२२
१९५०-५१	१०३४	४८६	१५२०	९५६	४३८	१३९४
१९५१-५२	८०६	६८९	१५९५	७४२	५९३	१३३५
१९५२-५३	११२७	८१७	१९४४	१०४५	७६४	१८०९
१९५३-५४	११७०	१०७५	२२४५	१०९२	१०१३	२१०५
१९५४-५५	१२३५	८२०	२०५५	१०७१	६९९	१७७०
१९५५-५६	२०८४	७४८	२८३२	१५९३	६३३	२२२६
१९५६-५७	३३९६	८६३	४२५९	३०५३	८१०	३८६३
१९५७-५८	२६४७	७७७	३४२४	२२२६	६८७	२९१३
१९५८-५९	६६४९	१२५३	७९०२	६१८३	१०२०	७२०३
१९५९-६०	५९०३	१२६९	७१७२	४१५५	११८०	५३३५
एकूण	२९८२०	१०२१०	४००३०	२६१९९	९७४१	३५९४०

पुणि शिष्टे ३.

या कायशास्त्रे १९०६ में १०६० व्या दरम्यान रचून दिलेले आहे. या कायशास्त्राचे १९०६ मध्ये १०६० व्या दरम्यान रचून दिलेले आहे.

[illegible]

आ. १० ए

परिशिष्ट नं. ४

१९४६ ते १९६० च्या दरम्यान मदद केल्याचे स्थानानुसार केलेल्या लोकसेवा वयपरिवर्तन वरीलकर

वर्ग	पुरुष			स्त्रिया			एकूण		
	१९४६ ते १९५०	१९५० ते १९५४	एकूण	१९५० ते १९५४	१९५४ ते १९५८	एकूण	१९५८ ते १९६०	१९६० ते १९६४	एकूण
१९४६-४७	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९४७-४८	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९४८-४९	११०	२०९	३१९	३९	१००	१४०	२७०	२५०	५२०
१९४९-५०	२४९	२९८	५४७	१८	९८	८०	१०६	३०६	४१२
१९५०-५१	१७१	२८९	४६०	२१	१४५	३९	२०५	१०२	३०७
१९५१-५२	१०४	१७८	२८२	२१	६४	९०	१८१	२३०	४११
१९५२-५३	२०५	२९०	४९५	२१	११०	२०६	३३३	४००	६३३
१९५३-५४	२२२	३५०	५७२	२१	११२	२४३	४०२	४००	८०२
१९५४-५५	१२१	२७२	३९३	१४	७६	१९३	२८३	३४८	६३१
१९५५-५६	१०९	२७०	३७९	१८	६६	१४४	२६०	३०३	५६३
१९५६-५७	१९५	५३२	७२७	१२	९०	१३२	२३४	२७२	५०६
१९५७-५८	१७९	३३१	५१०	२८	८६	१२४	२००	३४३	५६७
१९५८-५९	१८१	१६४२	१८२३	१०३	२००	३०३	५०५	१४४३	१९४८
१९५९-६०	१०२५	११३५	२१६०	२०११	५०	८८	१२३९	१२३९	२४७८
एकूण	३५११	५७०६	९२१७	५०१३	१०१३	६०२६	१५१०	३३००	१८४२६
विभागातील टक्के	२३.०	३८.०	३०.०	२६.०	३६.०	३४.०	—	—	—
एकूण टक्केवारी	१८.७०	३१.६	२२.८	२६.०	३६.०	२७.४	११.०	३३.३३	४०.६१

परिशिष्ट नं. ५

परिव्याप्त नदी अटक होउन कोशीले दिलेया स्थानबद्धतेया मुदती नावतणी
वर्गवारी, (१९४६ ते १९६० चे दरम्यान)

स्थानबद्धतेची मुदत

वर्ग	एक वर्षी	१ ते २ वर्षी	२ ते ३ वर्षी	३ वर्षांपेक्षा अधिक	एकूण
१९४६ - ४७	५२०	९७९	२००	—	१६९८
१९४७ - ४८	२६०	१८८	३८	—	४८६
१९४८ - ४९	१४४	२४१	२४४	६	६३९
१९४९ - ५०	२३६	२०१	३८१	११	८३९
१९५० - ५१	२८७	३००	११५	—	७०२
१९५१ - ५२	३६०	१०१	४३	—	५०४
१९५२ - ५३	१६६	३०४	३२	१६	९१८
१९५३ - ५४	२४६	३०८	१३७	१५	११०६
१९५४ - ५५	७५६	४०	४	—	७७०
१९५५ - ५६	१९०	३०५	३३	—	८२७
१९५६ - ५७	१६१	३५९	७६	—	९९८
१९५७ - ५८	६६०	३२६	११५	—	११०१
१९५८ - ५९	२७६३	१३५१	३९१	२१२	४३१७
१९५९ - ६०	२४९४	४६१	३४४	८१	३३८०
एकूण	०१११	५९२३	२१५३	३४१	१८३६८
विभागीय टक्के	१००	३२.२	११.५	२.५	—
स्थानबद्धावरील					८७.९७
अटक झालेल्या					४.०९

परिशिष्ट नं. ६

दसऱ्या वेळी निवा अशिक वेळा या काय पावये अटक हाल्यामये योगेने (१) ११

स्थानबद्धतेच्या मुदतीचावतची वर्गवारी,

स्थानबद्धतेची मुदत

वर्ष	१ वर्ष	१ ते २ वर्षे	२ ते ३ वर्षे	३ वर्षांपेक्षा अधिक	मार्ग
१९१६ - १७	३				२
१९१७ - १८	—	—	—	५१	५१
१९१८ - १९	२	१	२०	५५	५८
१९१९ - २०	—	—	—	४४	४४
१९२० - २१	—	—	—	६७	६७
१९२१ - २२	—	—	—	६७	६७
१९२२ - २३	१९	२६	५	७१	१२१
१९२३ - २४	४	२५	—	७३	१०२
१९२४ - २५	१५	८	—	१०८	१३१
१९२५ - २६	८	२१	१५२	७१	२०२
१९२६ - २७	४६	९४	१२९	१०३	३७२
१९२७ - २८	३८	१२	३७	१४	१०१
१९२८ - २९	४३९	२८७	२४८	१३५	११०९
१९२९ - ३०	—	—	—	७०	७०
एकूण	५७४	४७४	५९१	९२९	२०६८
विभागीय टक्के	२२.२	१८.०	२२.०	३७.८	
स्थानबद्धाच्या एकूण संख्येवर टक्केवारी,					१२.३
अटक हालेल्या एकूण संख्येवर टक्केवारी,					६.४

परिशिष्ट नं. ७

प्रमाणित संग्रहामध्ये असलेल्या स्थानवर्दीची प्राप्तीवारी
१९४६ - १९६०

वर्ष	मोठे संग्रहणीय	सुसंगठित संग्रहणीय	संग्रहणीय संग्रहणीय	संग्रहणीय संग्रहणीय	संग्रहणीय संग्रहणीय	संग्रहणीय संग्रहणीय
१	२	३	४	५	६	७
१९४६-४७	३७८	२९५	३८९	—	३०४	१६५८
१९४७-४८	९०	२०८	१९९	—	—	४९७
१९४८-४९	१८२	२०९	३०७	१७	१०	७१७
१९४९-५०	४९	२३४	५६१	२५	६२	९२३
१९५०-५१	४९	१९९	३९३	७४	२२	७२९
१९५१-५२	३८	१७३	३३८	२१	३४	६००
१९५२-५३	७१	३८५	५४९	२३	३९	१०५९
१९५३-५४	४९	३७४	७५७	१३	२३	१२०८
१९५४-५५	२७५	२४०	३५१	२०	१५	९०१
१९५५-५६	३८२	२६३	३५८	७	२९	१०३९
१९५६-५७	९५	५२२	७०५	२५	७३	१४२०
१९५७-५८	५९	४१३	६८३	२७	२९	१२११
१९५८-५९	३०६६	१०९९	६०५	७१	९०	५६३१
१९५९-६०	१३८४	६८०	११७३	१७	१९६	३६००
एकूण	६११३	५७८६	७२४८	३४०	१०२६	२०८४३
टक्केवारी	२९.०	२८.०	३५.०	१.५	५.५	—

परिशिष्ट नं. ८

स्थानचक्र निस्कायातील महाराष्ट्र व ओरिसा जंगे प्रमाण

वर्ष	स्थानचक्र मर्यादा	महाराष्ट्रातील	महाराष्ट्रा ओरिसा	जंगे प्रमाण प्रति मर्यादा
१९६०-६१	२५६६	८३२	१७३४	६७
१९६१-६२	२२४९	८०६	१४४३	६४
१९६२-६३	१९१८	६२२	१२९६	६७
१९६३-६४	२५४२	७४६	१७९२	७०
१९६४-६५	२७७२	११६६	१६०६	४९
१९६५-६६	१७६७	९७५	८२२	४६
एकूण	१३८१४	५१४७	८६९३	३६३
सरासरी				६०.०

परिशिष्ट नं. ९

१९६७-६८ दरम्यान झालेली अटक, स्थानचक्र हत्यादि (महाराष्ट्रातील)

	१९६२-६३	१९६३-६४	१९६४-६५	१९६५-६६
अटक झालेले	४२८०	४३५८	४५२६	३१०६
स्थानचक्र	१९१८	२५४२	२७७२	१७९७
मोडले वर्गरे	२३६२	१८१६	१७५४	१३०९
स्थानचक्रांचे शेकडा प्रमाण	४५.००	५८.००	६१.२	५७.५

परिशिष्ट 'अ'

शासकीय व खाजगी प्रमाणित संस्था (१९७३ मध्ये)

(भिन्ना प्रतिबंधक कायदा १९६० प्रमाणे)

क्र. सं.	संस्थाचा नाव व ना टे. नं. व ठेका सं.	स्थानबद्धता अधिकार आवक मर्यादा	कोणत्या प्रकारच्या स्थानबद्धाकरणा प्रमाणित	नवीन व पुराने व निष्काशन
१.	मिशनरी आरक्षण फंड बेंगलूर, बेंगलूर, मुंबई, ७१. टे. नं. ५२१२५५.	८००	कच्च्या पेट्रोल ५०० मुद्रद (स्था.) १०० कुटुंबी १५० आय शास्त्रिक १००	१) मूल, २) खर्च करी ३) शिपी ४) पुराटा ५) येथे भाग ६) कुटुंबी पाठन ७) शिपी
२.	मिशनरी आरक्षण फंड ११, नवी पेठ, पुणे, ३१. टे. नं. ५४०१६.	८००	कच्च्या पेट्रोल ८५ शिपी ६५ मुद्रद (स्था.) १५.	१) मूल २) शिपी ३) पुराटा करणे.
३.	मिशनरी आरक्षण फंड बेंगलूर, बेंगलूर, मुंबई, ७१. टे. नं. ५२१२५५.	७०० + ७०० कच्ची पेट्रोल ५५०	कच्च्या पेट्रोल व शासकीय शिपी	१) शिपी २) शिपी ३) पुराटा करणे. ४) लोक शिपीकाम ५) शासकीय ६) शिपीकाम ७) पुराटा काम
४.	गुरुप मिशनरी प्रमाणित संस्था, विसापूर, जिल्हा, अहमदनगर. टे. नं. ३६५ (नगर)	७२०	मुद्रद स्थानबद्ध.	१) शिपी २) विटा व कुटुंबी करणे. ३) शिपी ४) बोधकाम

अ. नं.	संस्थेचे नाव पत्ता दे. नं. इत्यादी.	स्थानचढाची अधिकृत अधिक संस्था	कोणत्या प्रकारच्या स्थानचढाकरिता प्रमाणित	नवील उद्योग यंत्रिालय
४				५) विणकाम ६) परीट ७) मोती काम ८) सावण बनविणे. ९) कुकुराट १०) तेल घाणा ११) सुतार.
५.	पुरुषाकरिता प्रमाणित संस्था, पिंपळगाव पिसा, जि. अहमदनगर.	३००	सुहृद स्थानचढ	१) विणकाम २) सुतार ३) शिंपी
६.	पुरुषाकरिता प्रमाणित संस्था, तालुका श्रीगोंदे, वायपातवाडी, जिल्हा, अहमदनगर.	१००	सुहृद स्थानचढ	१) शेती २) विणकाम ३) सुतार.
७.	पुरुषाकरिता प्रमाणित संस्था, मातारा, जि. सातारा दे. नं. २५६.	२००	सुहृद स्थानचढ	१) परीट २) खराटा करणे ३) शेती ४) शिंपी
८.	पुरुषाकरिता प्रमाणित संस्था, चिंचळे, ता. श्रीगोंदे, जिल्हा, अहमदनगर.	२००	अंध, वृद्ध व अपंग स्थानचढा- साठी.	१) शेती २) शिंपी ३) विणकाम ४) प्रतिका वायर वेग ५) दंतमंजन
९.	पुरुषाकरिता प्रमाणित संस्था, जाभूळ, पोस्ट, कुळगाव, जिल्हा, अणे, दे. नं. ५७, कुळगाव	३००	मंदबुद्धी, सुहृद स्थानचढ.	१) शेती २) खराटा करणे ३) शिंपी

परिशिष्ट 'अ'

१५५

अ. नं.	संस्थेचे नां व पत्ता टे. नं. इत्यादी.	स्थानबद्धाची अधिक संख्या	स्थापना प्रकार स्थानबद्धाकरिता प्रमाणित	नवीन उद्योग व शिक्षण
१०.	कुष्ठरोगी भिक्षुक्याकरिता प्रमाणित संस्था. (पुरुष). पुई-कोटाड, जि. कुल्याबा.	१६०	कुष्ठरोगी स्थान- बद्ध पुरुष.	१) शेती २) शिक्षी ३) मोची ४) विणकाम
११	कुष्ठरोगी भिक्षुक्याकरिता प्रमाणित संस्था. (पुरुष). केडगाव, ता. व पोस्ट, जेऊर, जिल्हा, सोलापूर.	२००	कुष्ठरोगी व ५० मुदद स्थानबद्ध.	१) शेती २) परीट ३) मोची ४) शिक्षी
१२.	भिक्षुक्यांना वर्क कॅप मालशिरस, जि. सोलापूर.	१००	मुदद स्थानबद्ध.	१) शेती.
		३८५०		

मनोरुग्णालये

१.	मध्यवर्ती मनोरुग्णालय येरवडा, पुणे, ९. टे. नं. २२५१५.	मानसिक विहृत
२.	मनोरुग्णालय, ठाणे.	मानसिक विहृत
३.	मनोरुग्णालय, रत्नागिरी.	मानसिक विहृत

भिक्षाप्रतिबंधक कायद्याखालील खाजगी प्रमाणित संस्था

१.	किंग जॉर्ज V इनकवेरी महालक्ष्मी, मुंबई. टे. नं. १७१८७७.	३०	अपंग स्त्री-पुरुष.
----	---	----	--------------------

अ. नं.	संस्थेचे नाव पत्ता टे. नं. इत्यादी.	स्थानभेदाची अधिका. अधिक संख्या	क्रांती या प्रकारच्या स्थानां प्राकरिता प्रमाणित	तेथील उपयोग व शिक्षण
२.	लेडी भूनबाई जहांगिर, होम फॉर द डेस्टीट्यूट, महालक्ष्मी, मुंबई. टे. नं. ३७३८७७.	२००	अपंग स्त्री पुरुष.	
३.	अंकवर्ध लेप्रसी होम, मादुंगा, मुंबई.	२०	दवाग्यान्यात डेवण्यासारखे कुष्ठरोगी स्त्री पुरुष.	
४.	पूना स्कूल ऑफ होम, फॉर ब्लाइंड, कोरगाव पार्क, पुणे, १. टे. नं.	५०	अंध पुरुष भिकारी	
५.	डेव्हिडसन् इनफर्म, अमायलम, ७१, नवी पेठ, पुणे, ३०.	५०	अपंग स्त्री-पुरुष भिकारी.	
६.	इदूलजी फ्रामजी, ऑलन्लेस लेप्रसी होम, ट्रॉम्बे, मुंबई, ७१.	५०	कुष्ठरोगी पुरुष भिकारी.	
७.	हाजी अझारखीया, सोनावाला अंध ऑफ अनाथ स्त्री आश्रम, अंधेरी, मुंबई.	५०	अंध स्त्री भिकारी	
८.	रेडक्रॉस टी. बी. सॅनियो- रियम, अरणगाव, अहमदनगर.	५०	क्षय झालेले भिकारी	

अ. नं.	संस्थेचे नाव पत्ता टे. नं. इत्यादी.	स्थानबद्धांशी अधिकृत अधिक संख्या	कोणत्या प्रकारच्या स्थानबद्धाकरिता प्रमाणित	नेथील उद्योग व शिक्षण
९.	कुमुमबाई मोतीचंद, महिला सेवा ग्राम, कर्वे रोड, पुणे, ४. टे. नं. ५७४९०.	१०	पतिता भिक्षेकरी श्रिया.	
१०.	महारोगी सेवा समिती, बरोदा, जिस्हा, चंद्रपूर.	२५	दग्धरोग (कुड- रोगी) व्यक्ती.	
११.	जगदंबा कुष्ठ निवास, तपोवन, अमरावती.	५०	दग्धरोग (कुड- रोगी) व्यक्ती.	
१२.	डिस्ट्रिक्ट लेप्रमी रिजिफ, असोसिएशन, सावेडी, अहमदनगर.	२५		
१३.	महारोगी सेवा समिती, मालेगाव, जि. नाशिक.	२५		
१४.	दत्तापूर लेप्रसी कॉलनी, बर्धा.	५०		

परिशिष्ट ' ब '

शिधा पत्रक

G. L. Home Department, No. 770/4/ XF DL. 16-8-1946 प्रमाणे

१) प्रत्येक सुदृढ पुरुष भिकान्यास रोजने अन्नप्रमाण. कपाने काम करणाऱ्यास (शेती, सुतारी, लोहारी इत्यादी कामे).

१	२	३	४
गहू, ज्वारी, बाजरी, किंवा तांदूळ	डाळ	गीठ	कांदे
२४ औंस	५ औंस	८ ग्राम	४ ग्राम
५	६	७	८
मसाला	भाजी	सरपण	बिच
४ ग्राम	८ औंस	१ पौंड	६ ग्राम
९			
तेल			
६ ग्राम (१ एप्रिल ते ३० सप्टेंबर)			
१० ग्राम (१ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च)			

२) मध्यम काम करणाऱ्या पुरुष भिकान्याकरिता

१	२	
गहू, ज्वारी, बाजरी, किंवा तांदूळ	डाळ	इतर प्रमाण १ प्रमाणे.
२२ औंस	४ औंस	

३) सुदृढ स्त्रिया, कच्च्या क्षेत्रीय भिकारी व अपंगाकरिता.

१	२	
गहू, ज्वारी, बाजरी, किंवा तांदूळ	डाळ	इतर प्रमाण १ प्रमाणे.
२० औंस	४ औंस	

टीप :- गहू, तांदूळ वगैरे धान्ये रेशनप्रमाणे कमी मिळाल्यास त्याचेऐवजी मटकी, मूग, चवळी, दोंगदाणे किंवा इतर मिळणाऱ्या डाळी वाल्यात.

रविवाच्ये अभ

१) (अ) बाकाहारी - गवहाच्या पोळीचे १ गेळचे अन्न, व त्यापरोबर ४ औंस गूळ, व २ औंस बेसन.

(ब) मांसाहारी - गवहाच्या पोळीचे एक गेळचे अन्न, व त्यापरोबर ५ औंस मटण.

२) २ ग्राम जादा मीठ,

३) २ औंस जादा कांदे,

४) २ ते ५ वर्षांच्या मुलांना मासिकप्रमाणे निमांस्वरूपीय मुलांचे शिधा प्रमाण घ्यावे.

१		२		३		४	
गहू, पवारी, बाजरी, किंवा तांदूळ		दाल		मीठ		कांदे	
१८ औंस		४ औंस		८ ग्राम		४ ग्राम	
५	६	७	८	९	१०	११	
मसाला	भाजी	भरण	चिनी	गूळ	साखर	तेल	
२ ग्राम	४ औंस	१२ औंस	२ ग्राम	३ औंस	१ औंस		आठमक्याल

६ ग्राम (१ एप्रिल ते १० सप्टेंबर)

२१ ग्राम (१ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च)

टीप : डॉक्टरांच्या सल्ल्यावरून योग्य अन्न देता येईल.

आठमक्याचे विविध पदार्थ परिपक्व B. B S. ६५४. दिनांक ११-५-१९५५. प्रमाणे.
(ग्रामच्या हिसोपात.)

	साधन नुसार	मोठेपैकी तेज	शिफेकारे किंवा अंगोळीचा साधन
पुरुष	५८ ग्रॅम	१४ ग्रॅम	२९ ग्रॅम
स्त्रिया	५८ ग्रॅम	२९ ग्रॅम	२९ ग्रॅम

टीप - : १) १ औंसाने ३० ग्रॅम या हिसोपात सध्या शिधा दिल्या जातो.

२) बरीच शिधावाटपाचे प्रमाण लोकरच बदलणार आहे असे वाटते.
पण हे प्रमाण १९७२-७३ मध्ये चालू आहे.

७. दी स्कूल फॉर दी ब्लाईंड बोयों,

रेको स्टेशन, माऊथ रोड, गा. विनोद, ब्रिहदा गोविंद.
८. दी स्कूल फॉर दी ब्लाईंड,

अमरावती, मांगिलाल फोटो, अमरावती.
९. आनंद विद्यालय,

आनंदवन, बरोरा, ब्रिहदा चंद्रपूर.
१०. दी स्कूल फॉर दी ब्लाईंड, बाळीसगांव,

बाळीसगांव, ब्रिहदा जळगांव

अंध स्त्री-पुरुषांसाठी कामशाळा व संस्था

१. एन. एच. डी. इंडस्ट्रियल होम फॉर दी ब्लाईंड,

बी. डी. डी. बाळी नं. २२, बाळी, मुंबई १८. डे. नं. १७५९९५
२. एम. एन. ब्लाईंड इंडस्ट्रियल होम फॉर दी ब्लाईंड,

२८०, पोस्टमंद रोड, जोतबाग, मुंबई ६०. डे. नं. ५७५४८७
३. दी वर्कशॉप फॉर दी ब्लाईंड,

बाळी, एम. जी. विनोद रोड, बाळी, मुंबई १८. डे. नं. १७४७४७
" ४५२४५९
४. दी स्टेट वर्कशॉप फॉर दी ब्लाईंड,

पुणे, ८२, रास्ता पेठ, पुणे २. डे. नं. १५१४४
५. दी इंडस्ट्रियल होम फॉर दी ब्लाईंड सीमेन,

१६०, महात्मा गांधी बाळी रोड, बाळी, मुंबई १८. डे. नं. १४७१४४
६. स्टेट वर्कशॉप फॉर दी ब्लाईंड,

माऊथ अंधावती रोड, नागपूर. डे. नं. २२११९
७. इंडस्ट्रियल रिहबिलिटेशन युनिट,

५१, महात्मा गांधी रोड, मुंबई १. डे. नं. ४५४२४७
८. दी टाटा अमीकलचरल अँड स्वरल ट्रेनिंग सेंटर

फॉर दी ब्लाईंड, फानसे.

१) C/O ५१, महात्मा गांधी रोड, मुंबई १.

२) किंवा ऑ. ट्रेजरर, टाटा ट्रस्ट, बॉम्बे हाऊस,
ब्रुस स्ट्रीट, कोर्ट, मुंबई १.

१. दी अम साधना ट्रस्ट वर्कशॉप फॉर दी ब्लाईंड,
१५९, शांती पेठ, जळगाव.

अंधाच्या इतर संस्था

१. इंडस्ट्रियल इन्स्टिट्यूट फॉर दी ब्लाईंड, डेफ अँड डब
उत्तर अंबाहारी मार्ग, शंकर नगर, नागपूर.
२. दी हाजी अल्लामिया गोमावाला, भेड अनाथ आश्रम,
३७, गिल्बर्ट हिल, बरसोवा रोड, अंधेरी, मुंबई.
३. दी ब्लाईन्ड रिलीफ असोसिएशन,
योगवाला निर्विडग, ८८१, बालगोबिंद रोड, मुंबई, २.

(ब) मूकवधिरांची सेवा करणाऱ्या संस्था, शासकीय संस्था

१. मूकवधिरांची शासकीय शाळा,
आठले विल्डिंग, अकोला. दे. नं. ८३०
२. शासकीय मूकवधिर शाळा,
गोधळपाडा, अलिबाग, जि. कुल्याबा. दे. नं. ८३
३. शासकीय मूकवधिर शाळा,
औरंगाबाद, नागसेन को-ओपरेटिव्ह गोगायटी,
जिनसी ब्लॉक ३३-३४, औरंगाबाद.

मान्यता दिलेल्या मूकवधिर शाळा

१. दी बॉम्बे इन्स्टिट्यूशन फॉर डेफ अँड ब्लूट
३३, नेसविट रोड, माहागाव, मुंबई १०.
२. दी डेफ अँड डब स्कूल, (डे स्कूल)
टाणा स्टेशन रोड, कलेक्टर ऑफिस शेजारी, टाणे.
३. व्ही. अमर. रुडया मूकवधिर विद्यालय, पुणे.
टिळक कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, टिळक रोड, पुणे ३०.

४. डेफ अँग्ल डेब स्कूल, सोलापूर, (डे स्कूल)
नवी पेठ, प्रभात टॉकीज दोजारी, सोलापूर.
५. दी भारत मूकबधिर विद्यालय, नागपूर, (डे स्कूल)
गांधीबाग, नागपूर २.
६. दी बीबे डेफ अँग्ल डेब इन्स्टिट्यूशन (डे स्कूल)
काकडवाडी, मुंबई ४. टे. नं. ३५६०५०
७. दी स्कूल फॉर डेफ अँग्ल डेब (डे स्कूल)
विजय शिक्षण संस्था, प्रगठी ग्रंथ संग्रहालय,
१७२, नाथगान भोग रोड, दादर, मुंबई १४. टे. नं. ४४१२५३
८. एड्युकेशन ऑटिओलजी रीमर्न्स सेंटर (डे स्कूल)
' गुनम ' ६७, नेपियन रोड, मुंबई ६. टे. नं. ३६१७०५
९. विकास विद्यालय फॉर दी डेफ (डे स्कूल)
F. 7 डॉक्टर निवास, भवानी डॉकर रोड, दादर, मुं. २८.
१०. दी डेफ डेब अँग्ल ब्लाइन्ड इन्स्टिट्यूट,
नौर्थ अंथाशरी रोड, नागपूर.
११. दी स्कूल फॉर दी डेफ
C/O दी सेंट्रल सोसायटी फॉर दी एड्युकेशन ऑफ डेफ
१८, भोगजीबाई स्ट्रीट, अभिषादा, म्यु. बाटेलमभोर,
भायणळा, मुंबई.
१२. दी स्टीफन स्कूल फॉर दी डेफ,
दादीरोट रोड, चोपाटी, मुंबई ७.
१३. मूकबधिर विद्यालय,
लायन्स क्लब, मालेगाव, जिस्हा नाशिक.
१४. दी वाचा परिक्षण विद्यालय फॉर दी डेफ बिल्डन,
कोल्हापूर, दी न्यू. एड्युकेशन सोसायटी,
न्यू महादर रोड, कोल्हापूर.
१५. दी इन्स्टिट्यूट फॉर दी हेंडकैप्ड इन डिअरिंग,
मिरज, कृपाभाई नर्मिन होम, मिरज, जि. सांगली.

कर्मशाळा व इतर संस्था

१. गव्हर्नमेंट ट्रेनिंग सेंटर फॉर अडव्हंट जेफ
शांती मखन, कॅंप ५, उल्हासनगर, जि. ठाणे.
२. प्रो. दाते यांची मूक बधिर शाळा
ठाकुरदार, मुंबई,
३. बॉबे जेफ अँड जेब सोमायटी,
केअर युनायटेड आशिया, १२ रॅमगार्ट रोड, मुंबई १.

(क) मतिमंदानी सेवा करणान्या संस्था शासकीय शाळा

१. मतिमंद मुर्लीची शाळा,
शिरूर, जिल्हा, पुणे.

मान्यता दिलेल्या शाळा

१. दी 'हेवन' मोदी मिरर बंगलो रोड, वरसोवा,
व्हाया अंबेरी, मुंबई ५८. टे. नं. ५७१५८१
२. स्कूल फॉर दी विल्डन इन मीड ऑफ स्पेशल,
केअर, मुंबई, शिवडी हिल, मुंबई, ५६. टे. नं. ३७२७७०
३. 'नंदनवन' स्कूल फॉर दी मॅटली हँडी कॅन्ड (जे स्कूल)
C O मातृ सेवा संघ, नाथे अंजामरी रोड, नागपूर. टे. नं. २६०४४
४. स्कूल फॉर दी मॅटली हँडी कॅन्ड (जे स्कूल)
कामायनी बंगला, ११८७ ६४ शिवाजी नगर, पुणे ५.
टे. नं. ५७००६
५. दी स्कूल, लायन्स जट्ट सेंटर फॉर मॅटली हँडिकॅप्ड, ग्वार
संशोधन मदन, साऊथ अक्लेन्सू, ग्वार, मुंबई ५२
टे. नं. ५३२६९१
६. दी स्कूल फॉर दी मॅटली रिटाईड विल्डन,
कुमारिका ली मंडळ, सरोजिनी रोड, विलेपार्ले मुंबई ५६.

७. होम फॉर मेंटली डेफिशिएंट चिल्ड्रन, मानसुर्द, मुंबई.

मतिमंदासाठी. कर्मशाळा व इतर संस्था

१. शेल्टर्ड हॉमर्सशॉप फॉर मेंटली हँडीकेप्ड अँडस्टुप
मानु सेवा संघ, नॉर्थ अंबाहारी रोड, नागपूर.
२. शेल्टर्ड हॉमर्सशॉप फॉर दी मेंटली हँडीकेप्ड, मुंबई
८/० सोमायटी फॉर दी एडोकेशनल रीहॅबीलीटेशन ऑफ दी रिटाईर्ड,
किलानंद मॅनशन, २९८ प्रिन्स स्ट्रीट, मुंबई २.
३. स्पेशल स्कूल फॉर मेंटली हँडीकेप्ड चिल्ड्रन
बळराम भयन, १ रा मजल्या प्रैटरोड, मुंबई ७.
४. जानकीराम विद्यालय, रामनिवास, तळमजल्या भायर्नंद रोड माटुंगा, मुंबई.
५. शिशु मांगल्यम्, गिओगोफिकल सोसायटीसमोर
१०-११ गुड रोड, गाताकुरुडा (वेस्ट) मुंबई-५८.
६. कस्तुरबा नर्सरी, एदनवाला मॅनशन चौफटी, मुंबई ७.
७. स्कूल फॉर हँडीकेप्ड चिल्ड्रन, मेंटली रिटाईर्ड,
(मुंबई कॉर्पोरेशनने चालविलेले).
८. होम फॉर दी एज्ड अँड हँडीकेप्ड
उंटल्याना, मेडिकल कॉलेज, रोड, नागपूर.

टे. नं. २५६९१

(इ) अश्विष्ठयंग असणान्यांची सेवा संस्था

शासकीय संस्था

१. गव्हर्नमेंट होम फॉर दी फिजल चिल्ड्रन.
रामदास पेठ, नागपूर.
२. गव्हर्नमेंट होम फॉर दी फिजल चिल्ड्रन.
नागसेन को-ऑपरेटिव्ह हौसिंग सोसायटी, औरंगाबाद.
३. गव्हर्नमेंट होम फॉर दी फिजल चिल्ड्रन.
किल्डा, मिरज.

टे. नं. २४७२४

मान्यता दिलेल्या संस्था

१. स्कूल फॉर दी बेड रिडन चिल्ड्रन इन.
दी बाई जेरवाई वाडिया हॉस्पिटल, सायन-ट्रॉबवे रोड, देवनार मुंबई ८८.
२. सोसायटी फॉर दी एज्युकेशन ऑफ दी क्रिपल्ड चिल्ड्रन.
मोटलवाई स्ट्रीट, आग्रीपाडा, मुं. ११. टे. नं. ३७०८१०
३. दी सोसायटी फॉर दी वेल फेअर ऑफ फिझिकली हँडीकॅण्ड.
वानवडी, पुणे १. टे. नं. २२९४५
४. होम फॉर दी एजेड अँड हँडीकॅण्ड, मुलांचा विभाग,
उंटखाना मेडिकल कॉलेज रोड, नागपूर. टे. नं. २५६९१
५. अपंगा कल्याण केंद्र, अणे,
तालुका, जुन्नर, जि. पुणे
६. नॅशनल सोसायटी फॉर इक्वल ऑपॉर्च्युनिटीज् फॉर दी हँडीकॅण्ड,
सर विठ्ठलदास चॅबर्स, अपोलो स्ट्रीट, मुंबई, १.
७. सोसायटी, फॉर दी क्रिपल्ड चिल्ड्रन, चिल्ड्रन्स ऑर्थोपेडिक हॉस्पिटल,
हाजी अल्ली पार्क, महालक्ष्मी, मुंबई ११.

कर्मशाळा व औद्योगिक संस्था

१. गव्हर्नमेंट शेल्टर्डर्ड वर्कशॉप फॉर दी डेफ, म्यूट अँड क्रिपल्ड,
(अँडल्टस्) जुनी चोगामेळा इमारत, मंगळवारी बाजारा जवळ,
नरी बस्ती, नागपूर. टे. नं. २६३०१
२. गव्हर्नमेंट शेल्टर्डर्ड वर्कशॉप फॉर अँडल्ट फिझिकली हँडीकॅण्ड,
सिकची भवन, भटकळ गेट, औरंगाबाद.

(इ) कुष्ठ रोग्यांना मदत करणाऱ्या संस्था

१. लेप्रसी क्लिनिक, अल्लीपूर, जि. चांदा.
२. सेंट अँड्र्यूज, लेप्रसी क्लिनिक, कागल, जि. कोल्हापूर.
३. लेप्रसी हॉस्पिटल, नाशिक पंचवटी, नाशिक.
४. कुष्ठरोग्यासाठी नाशिक नगरपालिकेचा दवाखाना. पंचवटी, नाशिक.

५. नाशिक डिस्ट्रिक्ट लेप्रसी असोसिएशन
शिशुविहार व कुष्ठधाम, पंचवटी नाशिक
६. लेप्रसी हॉस्पिटल, पोलादपूर, जिल्हा - कुलाबा.
७. हिंद कुष्ठ निवारण संघ शाखा
रेडक्रॉस बिल्डिंग, १४१ मिंट रोड, मुंबई-१.
८. गांधी मेमोरिअल लेप्रसी फौंडेशन वर्धा.
९. लेप्रसी हेल्थ युनिट, डायरेक्टोरेट ऑफ मेडिसीन अँड पब्लिक हेल्थ
कनॉट हाऊस, पुणे-१.
१०. आनंदवन महारोगी सेवा समिती बरोरा, जिल्हा चांदा.
११. प्लास्टिक सर्जरी युनिट, जे. जे. रूफ ऑफ हॉस्पिटलस, भायगळ, मुंबई.
१२. पुना डिस्ट्रिक्ट लेप्रसी कमिटी, १८ वेलरुली रोड, पुणे-१.
१३. रिचर्डसन लेप्रसी हॉस्पिटल, मिरज, जि. सांगली.
१४. लेप्रसी सेक्शन, स्किन डिपार्टमेंट.
के. ई. एम. हॉस्पिटल, परेल, मुंबई १२.
१५. दत्तापूर लेप्रसी कॉलनी, अमरावती, जि. वर्धा.
१६. स्किन डिपार्टमेंट, ससून हॉस्टल, पुणे.
१७. स्पेशल लेप्रसी ऑफिसर, महाराष्ट्र राज्य, कनॉट हाऊस, पुणे, १.
१८. विदर्भ महारोगी सेवा मंडळ, अमरावती.
१९. अँकवर्य लेप्रसी होम, वडाळा, मुंबई.
२०. ब्रिहलेज ऑफ लेप्रसी पेशंट्स, वडाळा मिशन, जि. अहमदनगर.
२१. पीपल्स मेडिकल हॉल, जय मंदीर, वर्धा.
२२. एस्. ई. टी. युनिटस् (अ) सेवाग्राम, वर्धा जिल्हा.
(ब) जामनेर, जळगाव जिल्हा.
२३. आनंदग्राम सोसायटी, आळंदी रोड, पुणे.
२४. हॉस्पिटल फॉर लेप्रसी केसेस, सातारा.
२५. कोंढवा लेप्रसी हॉस्पिटल, पुणे, १.

या शिवाय परिशिष्ट 'अ' मध्ये अधीक संस्था आहेत.

**महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रम
वृद्ध अपंगांची सेवा करणाऱ्या संस्था**

१. होम फॉर दी एज्ज्ड अँड हॅण्डीकेप्ड.
मेडिकल कॉलेज रोड, उंटल्याना, नागपूर.
२. मातृसेवा संघ, पंचवटी आश्रम, नागपूर.
३. गुरुदेव वृद्धाश्रम, मोसरी, जि. अमरावती.
४. डेविड समूत इनफर्म असायलम, ७१ नवी पंठ, पुणे ३०.
५. इश-प्रेम-निकेतन, पद्मजी पार्क, पुणे २.
६. लेप्रसी रिलीफ असोसिएशन, वृद्धाश्रम, महमदनगर.
७. डब्ल्यू. बी. एन्. ऑर्फिनेज होम फॉर ओल्ड वीमेन.
पंढरपूर, जिल्हा सोलापूर.
८. नेहरू चाचा शिक्षणसंस्था, गांधी वृद्धाश्रम.
चाफळ, तालुका पाटण, जि. सातारा.
९. श्रद्धानंद महिलाश्रम, होम फॉर ओल्ड वीमेन, मुंबई १९.
१०. श्री गाडगे महाराज धर्मशाळा ट्रस्ट, परमधाम वृद्धाश्रम,
बळगाव, जिल्हा अमरावती.
११. नॅब लायन्स होम, फॉर एजिंग ब्लाइंड.
नशीर बंगला, हायलँड्स, लोणावळा, जि. पुणे.

आधारभूत ग्रंथ

१. मुंबई मिलेकन्यांचा कायदा १९४५
२. मुंबई भिक्षा प्रतिबंधक कायदा १९५९
३. मुंबई मुलांचा कायदा १९२४ व १९४८.
४. महाराष्ट्र भिक्षाप्रतिबंधक नियम १९६४
५. अज्ञासाठी दाहिदिशा ले. - शरश्चंद्र गोखले
६. अपंगांची हाक ले. - शरश्चंद्र गोखले

७. Beggass Problem in Greater Bombay,
by Dr. M. T. Moorthy. Ph. D.
८. Report of the Evaluation Committee on Industrial, Occapa-
tional and Aricultural programmes in the Beggars Homes in
the Maharashtra State-1963-64.
९. Principles and Practice of Public Administration,
by M. Ruthanswami.
१०. Practice and Theory of Probation and Parole by David
Dressler, Columbia University-1959.
११. Index of Institutions for the Handicapped in India and
Reference material published by the Indian Conference of
Social Work, Bombay.
१२. Article by Dr. Price—on Transvestides in Samaj Seve of
May 1961.
१३. Social Defence Vol. III Number 10 October 1967—"Beggars
Problem in India" by Shri P. K. Bhattacharya-Abu.
१४. 'Punishment'— by Hans Van. Hentig william Hodge and
Company Ltd. London, Edimburgh, Classgow (1937).
१५. दैनिक सकाळ दिनांक १० मार्च १९७३ पान ७.
'छोट्या बातम्या'

